

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

Випуск 32

Львів
Національна академія сухопутних військ
2019

УДК 94(477+100)(082)
ББК 63.3(4 УКР)
В 53

Збірник внесений до переліку наукових фахових видань України у галузі історичних наук (наказ Міністерства науки і освіти України від 21.12.2015 року № 1328)
Індексується в наукометричних базах
Bielefeld Academic Search Engine (BASE)
CrossRef
Google Scholar
Ulrich's Periodicals Directory (Ulrichsweb)

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Національної академії сухопутних військ
(протокол від 17.10.2019 року № 3)

Засновник – Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного

Свідчення про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації №серія КВ № 22391-12291 ПР – видане 24 жовтня 2016 року

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Трофимович Володимир, доктор історичних наук, професор (головний редактор); *Слюсаренко Андрій*, кандидат історичних наук, доцент (заст. гол. редактора); *Ткачук Павло*, доктор історичних наук, професор; *Бураков Юрій*, кандидат історичних наук, доцент; *Трофимович Лілія*, кандидат історичних наук, доцент; *Возний Ігор*, доктор історичних наук, професор; *Маїталір Вадим*, кандидат історичних наук, доцент; *Стрільчук Людмила*, доктор історичних наук, професор; *Мачюліс Дангірас*, доктор гуманітарних наук з історії (Литва); *Дурбас Малгожата*, доктор гуманітарних наук з історії (Польща); *Турчак Олександр*, кандидат історичних наук, доктор юридичних наук, доцент; *Надрага Марта*, кандидат історичних наук; *Харук Андрій*, доктор історичних наук, професор; *Виздрік Віталій*, доктор історичних наук, доцент; *Куцька Олеся*, доктор історичних наук, доцент; *Соляр Ігор*, доктор історичних наук, професор; *Якимович Богдан*, доктор історичних наук, професор; *Голубко Віктор*, доктор історичних наук, професор; *Литвин Микола*, доктор історичних наук, професор; *Чьвєнк Генрих*, доктор габілітований, професор (Польща); *Войтович Леонтій*, доктор історичних наук, професор; *Шеломенцев-Терський Святослав*, доктор історичних наук, професор; *Сухий Олексій*, доктор історичних наук, професор; *Франц Мацей*, доктор габілітований, професор (Польща); *Кривизюк Леонід*, кандидат історичних наук, доцент; *Дем'янюк Олександр*, доктор історичних наук, професор; *Щеглов Андрій*, кандидат історичних наук (відповідальний секретар).

В 53 Військово-науковий вісник. – Випуск 32. – Львів: НАСВ, 2019. – 256 с.

ISSN № 2313-5603

32-й випуск «Військово-наукового вісника» містить статті з історії України, всесвітньої історії, історії озброєння та військової техніки, історії локальних воєн та збройних конфліктів сучасності. Окремі рубрики присвячені 100-річчю Української революції, 75-річчю Перемоги у Другій світовій війні.

Для науковців, викладачів, студентів, курсантів і всіх, хто цікавиться історією.

ISSN № 2313-5603

© Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, 2019

УДК 94:316.4.063.7(477) «1914/1915»

ВИЗДРИК В.С.

<https://orcid.org/000-0001-5427-5825>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.32.2019.3-16>

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ВПЛИВ РОСІЇ НА УКРАЇНСЬКИЙ СОЦІУМ ГАЛИЧИНИ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Початок ХХ століття ознаменував використання ідеології як інструменту зовнішньої політики. Росія у Першу світову війну вступила під гаслом звільнення поневоленого слов'янства, прагнучи реалізувати свою довоєнну стратегічну мету, розширити кордони імперії за рахунок Галичини, Буковини і Закарпаття.

Інструментом ідеологічної політики Російської імперії напередодні війни був панславізм, месіанська місія щодо слов'янських народів. Для експансії Росія також використовувала культурно-релігійний вплив та посилення через нього своєї політичної присутності в регіоні.

Для дискредитації українського національно-визвольного руху в Галичині напередодні війни російські урядові та політичні кола морально і, головне, матеріально підтримували москвофільство. Через москвофільські організації російський уряд мав можливість проводити не тільки антиукраїнську пропаганду серед галицьких українців, перетягуючи їх на свою сторону, але й антидержавну – з метою приєднання до Росії всіх українських етнографічних земель, що входили до складу Австро-Угорської монархії.

Ключові слова: Перша світова війна, Галичина, москвофільство, ідеологічний вплив, пропаганда.

Постановка проблеми та її актуальність. Минуло більше п'яти років, як Україна зазнала агресивного нападу з боку Російської Федерації. За останній час присутність Росії в інформаційному просторі України лише зросла і питання достовірності інформації, довіри до керівництва армії та держави, збереження згуртованості нашого суспільства, стають вкрай важливими. Тому як ніколи *актуальними* є вивчення історичного минулого та уроків Першої світової війни, з'ясування перепитій ідеологічної боротьби ворогуючих країн, ролі і місця українського питання в інформаційній війні.

Виздрик Віталій Степанович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Виздрик В. С., 2019

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Історіографічний аналіз засвідчив, що за наявності значної кількості наукових робіт у вітчизняній та зарубіжній літературі, зокрема перебігу військово-політичних подій, бойових операцій, міграційних процесів, пропаганди періоду Першої світової війни, у вітчизняній історіографії досі відсутні комплексні наукові дослідження, присвячені ідеологічній боротьбі (під час якої широко використовувалася українська тематика) між двома протиборчими силами Австро-Угорською та Російською імперіями напередодні та на початковому етапі Великої війни.

Серед праць українських фахівців особливої уваги заслуговують дослідження В. Пасічника, який розглядав ідеологічну складову російської імперської політики на межі XIX – XX ст. (2014); О. Мосієнка про пропаганду на Південно-Західному фронті в роки Першої світової війни (2017), О. Куцької про структури пропагандистських органів всіх воюючих держав, форми та засоби пропаганди (2014), А. Науменка про питання інформаційного забезпечення російських військ у 1916 р. (2013).

Мета та завдання дослідження. полягає в тому, щоб з'ясувати особливості ідеологічної політики Росії напередодні Великої війни, проаналізувати інформаційний вплив на населення Східної Галичини та встановити характерні риси й особливості її пропаганди.

Виклад основного матеріалу дослідження. Напередодні війни між Росією та Австро-Угорщиною точилася боротьба за гегемонію у слов'янському світі. У зв'язку з цим загострилася напруженість навколо української проблеми. Посол М. Василько у 1909 р. двічі піднімав в Австрійському парламенті питання щодо «русофільських підступів» у Галичині та Буковині. Зазначимо, що цісар Франц Йосиф публічно підтримав лідера буковинських українців (Bihl, 1990:41).

У грудні 1909 р. міністр внутрішніх справ Австро-Угорщини Г. Герділь звернувся з вимогою до Галицького намісника розслідувати факти підтримки крайовою адміністрацією русофільської пропаганди. Це дало привід намісникові М. Бобжинському заявити у Галицькому сеймі, що «розвиток руської національності в нашому краї може відбутися тільки на підставі народної руської мови та її окремого національного почуття, тому адміністрація держави не може толерувати штучно імпортованих з Росії течій» (ЦДІАУК, ф. 442, оп. 864, спр. 279, с. 165).

Відповідно до розпорядження Міністерства внутрішніх справ Австро-Угорщини 31 грудня 1913 р. розпущено «Общество имени

М. Качковського» та «Русские дружини», а 2 березня 1914 р. видано дозвіл на запровадження надзвичайного стану у Галичині, у даному випадку йшлося про фактичне припинення русофільської пропаганди (*Уська, 2004: 153–180*).

Лідер галицьких українців, посол К. Левицький, виступаючи 8 травня 1914 р. у віденському парламенті, наголошував: «Росія вже на нашій східній границі, пропаганда православ'я це підготовка російської національної ідеї як стадії до відізвання Галичини і Буковини від Австрії» (*Левицький, 1936:736*).

Австрійські урядові чинники на початку 1914 р., після польсько-української угоди, дедалі більше приділяли увагу українській проблемі всередині держави. Вони усвідомлювали, що успіх у тривалому суперництві з Росією у зовнішній політиці значною мірою залежатиме від галицьких українців. Це підтверджував австро-угорський консул у Варшаві, барон Л. Андріан, який підготував для уряду спеціальний меморандум – «Значення української проблеми Галичини для зовнішньої політики загалом». У ньому він підкреслював: «За значенням для нашої зовнішньої політики і для монархії український народ обіймає перше місце. Від нашого ставлення до нього залежатиме майбутній перебіг історії Австро-Угорщини» (*Hornykiewicz, 1966:450*).

Зрозуміло, що український національний рух у Галичині став небезпечним для Російської імперії. Практично все російське суспільство – від шовіністів до лібералів вбачало у ньому загрозу цілісності Росії. З наближенням війни український чинник набував все більшого значення.

На початку ХХ ст. Росія у своїй політиці щодо українських земель керувалася, насамперед, принципом імперського централізму та викорінення будь-яких проявів національного сепаратизму. Російський уряд вважав небезпечним розвиток українського руху в Галичині. Особливість Галичини з її українськими школами, політичними партіями, національним представництвом у сеймі та парламенті як приклад, добре організаційно вивершеного українського політичного руху стала для Наддніпрянщини безсумнівним фактом.

Щодо проблем, які можуть виникнути у Російській імперії у зв'язку з подальшим розвитком українського руху, граф В. Бобринський писав: «Якщо «руський» дух буде цілком зломлено, і Східна Галичина, та Буковина будуть повністю українізовані, то тоді сила ворожого натиску буде спрямована на нашу Малоросію, і українська пропаганда в нас значно посилиться. Тому

ясно, що захист «руської» справи на Дністрі і Сяні стане його захистом на Дніпрі і, працюючи в Галичині, ми працюємо для нашої національної самооборони, незалежно від питання державного возз'єднання з нами Червоної Русі» (*Бахтуріна, 2000: 264*).

Цілком зрозуміло, що український рух у Наддніпрянщині пробудило галицьке українство, тому для Росії як держави Галичина стала вогнищем ворожого сепаратизму. «Росія скоро зрозуміла, – зазначав польський дослідник українського питання Л. Васілевський, – що як добре Галичина не буде влучена в російську державу та як довго не буде піддана одностайному режимові з Наддніпрянською Україною, так довго Росія не позбудеться українського руху в своїх кордонах» (*Wasilewski, 1934:146*).

Тому для дезорганізації українського руху в Галичині напередодні війни російські урядові та політичні чинники морально і, головне, матеріально підтримували москвофільство, в основу якого лягла всеросійська національна ідея. Царський уряд здійснював інформаційно-пропагандистську роботу в містах та населених пунктах прикордонної Галичини, зокрема, забезпечував агітаційними матеріалами читальні під виглядом благодійності, які поширювались через москвофільські організації: товариство ім. М. Качковського, «Благодійне Товариство видання загальнокорисних і дешевих книг» та інші. Російський уряд мав можливість проводити не тільки антиукраїнську пропаганду серед галицьких українців, перетягуючи їх на свою сторону, але й антидержавну – з метою приєднання до Росії всіх українських етнографічних земель, що входили до складу Австро-Угорської монархії (*Дело народных читален, 1914:1*).

У російському суспільстві все більше утверджувалася думка про важливе значення Галичини для внутрішньої і, особливо, зовнішньої політики Росії. Значалося, що Галичина – «справжня «русская» прикарпатська фортеця, прикордонна твердиня, сторожовий полк Росії, який розчищає попереду ґрунт і закриває тил у нашому дусі для виконання великих завдань, на кінець – сильна опора православ'я» (*Гумецький, 1904:112*).

Напередодні війни в російській Думі й поза нею від російських політиків все частіше лунали слова про «українську небезпеку» для Росії в Австрії та погрози в сторону останньої за так звану допомогу українському рухові. Згодом міністр закордонних справ Росії С. Сазонов, говорячи про причини війни, однією з головних назвав «українську ідею» (*Томашівський, 1915:32*).

Відомий ідеолог російського шовінізму П. Струве точніше висловився щодо українського національного руху. «Перш за все, – зазначав він, – Росія повинна возз'єднати і об'єднати з імперією всі частини «руського» народу. Звідси випливає історична неминучість приєднання до імперії «русской» Галичини. Таке приєднання неминуче, як це, на жаль, цілком ясно виявилось саме у зв'язку з цією війною, і для внутрішнього оздоровлення Росії, тому що австрійське буття малоросійського племені породило і живило у нас потворне так зване «українське питання» (Струве, 1914:176-180).

Російська імперія напередодні Великої війни позиціонувала себе на міжнародній арені, як месія щодо слов'янських народів Балканського півострова, Австро-Угорської та Німецької імперій, проповідуючи ідеї панславізму. Царизм пропагував єдність всіх слов'ян на чолі з Росією перед натиском «войовничого германізму». Влада хотіла розширення Російської імперії за рахунок приєднання деяких територій Австро-Угорщини, аргументуючи це відновленням історичної справедливості, як правонаступниці Київської та Галицько-Волинської Русі. А місцеве населення Галичини і Буковини трактувалося як російське, відокремлене від єдиного російського народу історичними обставинами. «Таке єдине територіальне приєднання, – зазначав П. Мілюков, – яке малося на увазі на самому початку війни і яке безпосередньо впливало з загальних основ визволення і об'єднання народностей, вважалося «завершенням справи великого князя Івана Калити», тобто об'єднання руських народностей в їх етнографічних межах» (Мілюков, 1915:18–27).

З другого боку, захопивши західноукраїнські землі, царський уряд прагнув назавжди покінчити з «мазепинством», вирішити українське питання в столицинському дусі, тобто заборонити всі «інородницькі» громадські та культурницькі організації «безвідносно до тих цілей, які вони перед собою ставлять»; проводити правове обмеження релігійних структур, які не входили до складу панівної Російської православної церкви, обмежити права і свободи за національною та конфесійною ознакою, здійснювати державний антисемітизм (смуга осілости), відсоткову норму, не кажучи вже про толерантне ставлення влади до єврейських погромів, заборону публічно використовувати українську мову, русифікація і, таким чином, побороти будь-що український сепаратистський рух (Дергачов, 1996:434).

Зрозуміло, що напередодні війни українське питання стало надзвичайно важливим не тільки для царського уряду, але й для російського загалу. Для них тепер небайдужим було майбутнє українського народу, як відбуватиметься подальший його розвиток, чи він здобуде незалежність, чи зіллється з російським. «Тут «зарита собака» всієї антиукраїнської політики царизму і великоруського суспільства, – зазначав австрійський соціал-демократ О. Бауер, – звідси також однастайність (з незначними виключеннями) у поглядах на воєнні цілі стосовно австрійської України. Більмом в очах Росії вона стала з того моменту, коли завирувало тут животворне джерело української національної ідеї, коли іскри національної свідомості стали перекидатися через російський кордон, за Збруч, в міста і села російської України» (*Левинський, 1917:104*).

Для захисту своїх територій (Правобережної України та Західної Волині), які відносно недовго перебували у складі Росії, владі необхідно було забезпечити інформаційний захист прикордонних губерній. Побоюючись, що «існування малоросійської гілки в Австрії приведе до відродження українського питання» (*Бережинський, 2001:89*), уряд посилив протидію українському національно-визвольному рухові, який звинувачував у сепаратизмі, тобто спробам ослабити чи відірвати малоросів від великоросів. Причому розрізнявся сепаратизм політичний (І. Мазепа, І. Виговський) і культурно-етнографічний чи українофільський (М. Костомаров, П. Куліш) (*Щёголев, 1912: 588*).

Уже в січні 1914 р. Клуб російських націоналістів у Києві застерігав уряд щодо посилення української пропаганди в Російській імперії. На їхню думку, метою цієї пропаганди було доведення окремішності малоросійського народу та його права на національно-політичну та культурну самостійність, а згодом і відторгнення Малоросії (за сприянням Галичини) і включення її до складу Австро-Угорщини на федеративних засадах як автономної одиниці (*Щёголев, 1912:588*).

Відкидаючи такі звинувачення, українська інтелігенція переконувала російську громадськість, що не прагне відокремлення від Росії, якщо українському народу буде надана широка національно-культурна автономія (*Украинский вопрос, 1914:134*).

«Тому й кинулася Росія відразу на Галичину, – підкреслював німецький вчений Аксель Шмідт у статті «Кінцева ціль Росії», – щоб, здобувши український П'ємонт, задушити в зародку українське відродження» (*Кінцева ціль Росії, 1916:537–538*).

Українські землі мали для двох воєнно-політичних блоків не тільки геополітичне, але й економічне значення. Західно-українські землі, які знаходилися в центрі Європи, завжди приваблювали іноземців. У 1914 р. майже третя четвертина загального видобутку нафти у Дрогобицько-Бориславському басейні зосереджувалася в руках німецьких монополій: “Petroleumaktiengesellschaft”, “Galizische Karpaten”, “Deutsche Erdöl” та ін. (Кулінич, 1963:216)

Результатами москвофільської пропаганди в Галичині перед війною та на її початку стало упереджене ставлення австро-угорського військового командування до українського населення краю, яке підозрювали у шпигунстві, допомозі російським розвідникам, загалом у нелояльності австрійській владі, що призводило до репресій (Ронге, 1939:244).

З вибухом війни Російська та Австро-Угорська імперії розпочали широку кампанію мобілізаційних заходів. Росія ще 29 липня 1914 р. провела мобілізацію у прикордонних з Австро-Угорщиною військових округах, а 30 липня оголосила загальну мобілізацію. Внаслідок цього до російського війська призвано близько 70 тис. чоловіків Західної Волині: українців, росіян, поляків, чехів (Берест, 2009:20).

Військові дії держав вимагали значної підтримки населення і її прагнули забезпечити за допомогою пропаганди, що розпочалася задовго до початку війни і була обумовлена зовнішньополітичною ситуацією. 5 серпня та 17 вересня 1914 р. були видані відозви до російського народу і до народів Австро-Угорщини. В них наголошувалося, що спадщина Київської Русі у вигляді західно-українських земель повинна була відійти до єдиної нероздільної Росії (Год войны, 1915:588). Відозва до населення Галичини закликала мобілізованих українців-військово-службовців австро-угорської армії здаватися в полон, нагадуючи про їх релігійну та етнічну спорідненість з наддніпрянцями (ЦДІАУК, ф. 442, оп. 864, спр. 279, арк. 1).

З початком бойових дій на галицьких землях вже 11 серпня 1914 р. за підтримкою російських урядових кіл у Києві був заснований «Карпато-Русский Освободительный комитет», головою якого обрано літературознавця Ю. Яворського, секретарем – редактора «Прикарпатской Руси» С. Лубенського, а членами – діячів «Народного Совета Галицкой Руси» М. Глушкевича, Ю. Сьокала, М. Сохоцького. Комітет мав наступні завдання: 1) оповіщати російську суспільність і визвольну російську армію про історичні переживання та

теперішнє політичне становище «російського Прикарпаття»; 2) опікуватися воєнними втікачами і полоненими «російськими галичанами» (*Петрович, 1915:116*). Для виконання цих завдань головну роль мав відігравати періодичний орган – «Прикарпатская Русь», видання різноманітних летючок, а також влаштування публічних зборів і виступів (*Семенів, 2018:526*).

Того ж дня комітет видав декількатисячним накладом відозву «Многостраждальный Русский Народ Галицкой Руси» для поширення серед цивільного населення і військових. Відозва закликала галичан вітати російську армію, а українських вояків австро-угорської армії – переходити на сторону російського війська (*Современная Галичина, 1914:31*). Після зайняття Львова російськими військами Комітет передав свої повноваження «Русскому Народному Совету» на чолі з В. Дудикевичем.

За допомогою комітету при військово-цензурному відділенні штабу головнокомандувача арміями Південно-Західного фронту була підготовлена брошура «Современная Галичина». У ній подано відомості про етнографічне, культурне становище краю, політичні партії та політичних лідерів, їх ставлення до Росії. Український рух представлено як інтригу інтелігенції, яка не відіграла особливої політичної ролі, його названо штучним, який можна легко подолати.

У брошурі окремо виділено ставлення до українофілів. Зокрема зазначалося, що до селян з українського табору, поки вони активно не виступатимуть проти нової влади, потрібно ставитися прихильно, адже вони, обмануті інтелігенцією, не можуть зорієнтуватися у певних обставинах, бо не знають «великоруської і малоруської історичної та побутової правди». Щодо інтелігенції, то слід зайняти очікувальну позицію і діяти в залежності від її поведінки та усвідомлення реального становища, що дасть можливість «забути давнє і нам не прийдеться застосовувати суворих законів воєнного часу» (*Современная Галичина, 1914:31*).

Вказана брошура призначалася для ознайомлення офіцерів російської армії з політичною ситуацією в Галичині. Слід зазначити, що «Современная Галичина», по суті, розкривала все москвофільство, називаючи всіх членів москвофільських організацій, на підтримку яких могли розраховувати росіяни. На основі цієї брошури австро-угорська контррозвідка виготовила карту Галичини і Буковини, на якій окремо зазначено всі місцевості, де жили

найвизначніші москвофільські діячі та їх прізвища, а також подано назви всіх найважливіших довоєнних москвофільських часописів Галичини і Буковини (*Андрусяк, 1935:78*). Брошура, потрапивши до рук австрійської розвідки, дала підставу австрійським властям провести у краю низку арештів українців різних політичних напрямів (*Макарчук, 2001:236*).

Австрійське військове керівництво та Галицьке намісництво 15 серпня 1914 р. видали у Львові розпорядження про боротьбу з москвофільським рухом із застосуванням засобів екзекуції та помилування. Цивільна та військова влада здійснювала і превентивні арешти політично неблагонадійних представників з різних прошарків галицького суспільства. Вже 20 серпня 1914 р. у Львові заарештовано 1200 осіб, а 4 вересня 1914 р. до Талергофа привезли 1600 мешканців Львова і 700 осіб зі станіславської тюрми. Зазначимо, що тільки в Талергофі більшість інтернованих склали українці – близько 7 тисяч зі Східної Галичини і понад тисячу осіб інших регіонів (*Освободительная война, 1914:2-3*).

Українофільство стало домінантною течією громадського життя галицьких українців, а Східна Галичина перетворилася на «Український П'ємонт» і стала важливим чинником формування модерної української ідентичності, що поступово завойовувала обидва береги Збруча (*Верстюк, 204:66–72*).

Урядові чиновники Австро-Угорщини, оцінюючи тогочасну ситуацію в Південно-західній частині Російської імперії, прагнули за допомогою галицьких українців «схилити рутенів (наддніпрянських українців) до «австрійської ідеї». Австрійські політики вважали, що в Наддніпрянщині «утворилася група прихильників так званої «австрійської орієнтації» на чолі з Кониським» (*Кураєв, 2008:311*). Окремі з них сподівалися у перспективі приєднати частину Наддніпрянської України до Габсбурзької монархії. Вона, зокрема, претендувала на Волинь і Поділля, водночас не відмовляючись від панування в Східній Галичині, Закарпатті та Північній Буковині (*Андрусин, 1998:17–23*).

Висновки. Російська імперія намагалася інформаційно-психологічно підготувати населення західноукраїнських земель до майбутнього театру бойових дій. Державна пропагандистська машина працювала над організацією інформаційної дискредитації ворога та створенням позитивного іміджу власної держави та армії.

Слід зауважити, що ідеологічно-пропагандистська війна розпочалася задовго до військових дій Росії на Південно-Західному фронті та супроводжувалася на всіх етапах війни, завчасно адаптуючись під поточні цілі та задачі. Пропагандистські заходи були спрямовані на всі верстви населення Австро-Угорщини, а також на українське населення Російської імперії.

Головною метою ідеологічної політики було отримання підтримки населення для виправдання військових дій царської Росії, ліквідація українського національно-визвольного руху.

Аналіз досліджень даної проблематики у вітчизняній історичній науці свідчить про те, що низка питань залишається відкритими донині та потребує подальшого вивчення і доопрацювання. Перспективним напрямом історичного дослідження є вивчення питання, як рівень освіченості населення та військових впливав на сприйняття та засвоєння ними повідомлень власної та ворожої пропаганди.

Використані посилання

Bihl W. 1990. Die Beziehungen zwischen Osterreich-Ungaru und Russland in bezug auf die galizische Frage 1908-1914. *Calizienum die lahrhunderts wende*. Wien; Munchen, s. 41.

Hornykiewicz T. 1966. *Ereignisse in der Ukraine 1914-1922 deren Bedeutung und historische Hintergrunde*. Philadelphia, s.56-71.

Wasilewski L. 1934. Kwestja ukrainska jako zagadnienie miedzynarodowe. *Prace Ukrainskiego Instytutu Naukowego*. Warszawa. T. 28, z. 1, s. 98

Андрусишин Б. 1998. Україна в роки Першої світової війни. *Перша світова війна і слов'янські народи: матеріали міжнародної наукової конференції*. Київ, с. 18.

Андрусак М. 1935. *Нариси з історії галицького москвофільства з портретами москвофільських діячів*. Львів: Просвіта, с. 52.

Бахтурина А. 2000. *Политика Российской империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны*. Москва: АИРО-XX, с. 41-42.

Берест І. *Соціальне становище населення Східної Галичини і Західної Волині в роки Першої світової війни* (автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук: спец. 07.00.01 – Історія України) Львів, с. 6.

Верстюк В. 2004. Україна-Росія: виборювання ідентичності. *Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.* Київ. Т.1, с. 68.

Год войны с 19 июля 1914 г. по 19 июля 1915 г. Высочайшие манифесты и воззвание Верховного главнокомандующего. 1915. Петроград, с. 11.

Гумецкий И. 1904. *Значения Прикарпатья для России: Прикарпатье, будущее – второе Приамурье для России, в предстоящей ей борьбе с вероломною Западною Европою*. Санкт-Петербург: Тип. В. Комарова, с. 33.

Дело народных читален. 2014. *Прикарпатская Русь*. Львов. 20 октября, с.1.

Дергачов О. 1996. *Українська державність у ХХ столітті*. Київ: Політична думка, с. 275.

Кінцева ціль Росії. 1916. *Вістник Союзу визволення України*. Відень. Ч. 52. с.537–538.

Кулінич І. 1963. *Україна в загарбницьких планах німецького імперіалізму (1900-1914 рр.)*. Київ, с. 36-37.

Кураєв О. 2008. *Українська проблема в політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914-1918)*. Київ: НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, с. 14.

Куцька О. М. 2014. Воєнна пропаганда періоду Першої світової війни / О. М. Куцька. *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події)*: Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму. Львів: АСВ, с. 188-191.

Левинський В. 1917. *Царская Россия и украинский вопрос*. Женева: Изд. Укр. с. д. раб. Канады, с. 198.

Левицький К. 1926. *Історія політичної думки галицьких українців (1848-1914). На підставі споминів і документів*. Львів, с. 701.

Макарчук С. 2001. *Москвофільство: документи і матеріали*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, с. 61.

Милкоков П. 1915. Территориальные приобретения России. Чего ждет Россия от войны. *Сб. статей*. Санкт-Петербург, с. 20.

Мосієнко О. В. 2017. Аналіз результативності австро-угорської та російської пропаганди на Південно-Західному фронті Першої світової війни. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. Дніпро, №11, с. 30–35.

Науменко А. О. 2013. Бойова діяльність військ 11-ї армії у травні-вересні 1916 року. *Воєнно-історичний вісник*. №2, с. 46–55.

Освободительная война. 1914. *Прикарпатская Русь*. Львов. 6 октября, с.2-3.

Пасічник В. М. 2014. Російська імперська суспільна система: сутність, ознаки та етапи розвитку (злам XIX – XX ст.). *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події)*: Збірка матеріалів Міжнародного наукового форуму Львів: АСВ, с. 89–91.

Петрович І. 1915. *Галичина під час російської окупації: серпень 1914 – червень 1915*. Відень: Політична бібліотека. с. 7.

Ронге М. 1939. *Разведка и контрразведка*. Москва: Воениздат НКО СССР, с.106

Семенів В. (упор.). 2018. *Московська окупація Галичини 1914-1917 рр. в свідченнях сучасників*. Львів: Априорі, с. 26.

Современная Галичина. Этнографическое и культурно-политическое состояние ее в связи с национально-общественными настроениями. Записка составленная при Военно-цензурном отделении Управления генерал-квартирмейстера Штаба главнокомандующего армиями Юго-Западного фронта (Июль 1914 г.). Б. м. 31 с. 10,12.

Струве П. 1914. *Великая Россия и Святая Русь*. Москва: Русская мысль. Кн. XII, с. 178.

Томашівський С. 1915. *Галичина. Політико-історичний нарис з приводу війни*. Львів. с. 18-32.

Украинский вопрос. 1914. *Издание редакции журнала «Украинская жизнь»*. Санкт-Петербург: Электро-типография Н. Я. Стойковой, с. 91-92.

Уська У. 2004. Політика офіційного Відня та Галицького намісництва щодо русофільського руху в 1908-1914 рр. *Історичні та культурологічні студії*. Львів: Ін-т українознавства НАН України, Вип. 3, с. 179.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАУК), ф. 442, оп. 864, спр. 279, 15 арк.

Щёголев С. Н. *Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма*. Киев: Типография И. Н. Кушнерев и Ко, 1912, с. 3,5.

References

Bihl W. 1990. Relations between Austria-Hungary and Russia in relation to the Galician Question 1908-1914. Calizienum the turn of the century. Vienna; Munchen, p.41(ger).

Hornykiewicz T. 1966. Events in Ukraine 1914-1922 their meaning and historical background. Philadelphia, p.56-71(ger).

Wasilewski L. 1934. Ukrainian question as an international issue. Works of the Ukrainian Scientific Institute. Warsaw. Vol. 28, z. 1, p. 98 (pl).

Andrusyshyn B. 1998. Ukraine during the First World War. The First World War and the Slavic peoples: materials of the international scientific conference. Kiev, p.18 (ukr).

Andrusiak M. 1935. Essays on the History of Galician Muscophilia with Portraits of Muscophilian figures. Lviv: Prosvita, p. 52 (ukr).

Bahurina A. 2000. The policy of the Russian Empire in Eastern Galicia during the First World War. Moskow: AIRO-XX, p. 41-42 (rus).

Berest I. 2009. The social situation of the population of Eastern Galicia and Western Volyn during the First World War (dissertation author's abstract on obtaining a scientific degree of candidate of historical sciences: spec. 07.00.01 - History of Ukraine) Lviv, p. 6 (ukr).

Verstiuk V. 2004. Ukraine-Russia: the choice of identity. Actual problems of the national history of the XX century. Kyiv. Vol. 1, p. 68 (ukr).

The year of the war from July 19, 1914 to July 19, 1915. The highest manifestos and the appeal of the Supreme Commander. 1915. Petrograd, p. 11 (rus).

Gumetskiy I. 1904. The values of the Carpathian region for Russia: the Carpathian region, in the future the second Amur region for Russia, in its forthcoming struggle against the treacherous Western Europe. St. Petersburg: Printing House V. Komarova, p. 33 (rus).

The case of folk read. 2014. Carpathian Rus. Lviv. October 20, p.1 (rus).

Derhachov O. 1996. Ukrainian statehood in the twentieth century. Kyiv: Politychna dumka, p.434 (ukr).

Russia's ultimate goal. 1916. Bulletin of the Union of Liberation of Ukraine. Vienna. Part 52, pp. 537-538 (ukr).

Kulynych I. 1963. Ukraine in the invasion plans of German imperialism (1900-1914). Kyiv, p.36-37(ukr).

Kuraiev O. 2008. The Ukrainian Problem in the Politics of Berlin and Vienna in the First World War (1914-1918). Kyiv: NAS of Ukraine; Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies M.S. Hrushevsky, p. 14 (ukr).

Kutska O. 2014. Military propaganda of the First World War/O.M. Kutska. World War I in military-historical dimension (to the 100th Anniversary of the event): Proceedings of the International Scientific Forum. Lviv: ASV, p. 188-191 (ukr).

Levynskiy V. 1917. Tsarist Russia and the Ukrainian Question. Geneva: ed. ukr. d. s. rab. Canada, p. 98 (rus).

Levytskyi K. 1926 History of political thought of Galician Ukrainians (1848 1914). Based on memories and documents. Lviv, p. 701(ukr).

Makarchuk S. 2001. *Muscophilica: documents and materials*. Lviv: LNU I. Franko, p. 61(ukr).

Milyukov P. 1915. Territorial acquisitions of Russia. What does Russia expect from the war? Digest of articles. St. Petersburg, p. 20 (rus).

Mosiyenko O. V. 2017. An Analysis of the Effectiveness of Austro-Hungarian and Russian Propaganda on the Southwestern Front of World War I. Scientific-theoretical almanac "Grani". Dnipro, No. 11, pp. 30–35 (rus).

Naumenko A. O. 2013. The combat activities of the troops of the 11th Army in May-September 1916. *Military Historical Bulletin*. №2, p. 46–55 (ukr).

War of liberation. 1914. *Carpathian Russia*. Lviv, October 6, p. 2-3 (rus).

Pasichnyk V. M. 2014. The Russian imperial social system: the essence, features and stages of development (the collapse of the nineteenth - twentieth centuries.). *The First World War in military-historical dimension (to the 100th Anniversary of the Event): Collection of Materials of the International Scientific Forum Lviv: ASV*, p.89–91 (ukr).

Petrovych I. 1915. Galicia during the Russian occupation: August 1914 - June 1915. *Vienna: Political Library*. p.7 (ukr).

Ronge M. 1939. *Intelligence and counterintelligence*. Moscow: Military Publishing House of the NKO of the USSR, p.106 (rus).

Semeniv V. (compiler). 2018. *Moscow occupation of Galicia 1914 1917 in the testimony of contemporaries*. Lviv: Apriori, p.26 (ukr).

Modern Galicia. Ethnographic and cultural-political state of it in connection with national-public moods. A note drawn up at the Military Censorship Division of the Office of the Quartermaster General of the Head of the Armies of the South-Western Front (July 1914). *B.M.* 31, p.10,12 (rus).

Struve P. 1914. *Great Russia and Holy Russia*. Moscow: *Russkaya mysl*. Book XII, p.178 (rus).

Tomashivskiy S. 1915. *Galicia. Political and historical essay on the war*. Lviv. 18-32 (ukr).

Ukrainian question. 1914. Edition of the editorial office of the journal "Ukrainian Life". St. Petersburg: Electro-printing house N. Ya. Stoykova, p. 91-92 (rus).

Uska U. 2004. Policy of official Vienna and Galician governorate of the Russophile movement in 1908-1914. *History and cultural studies*. Lviv: Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine, Iss. 3, p.179 (ukr).

Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv (CSIAUK), f.442, op.864, case 279, 15 sheets (ukr).

Shchegolev S. N. *The Ukrainian movement as a modern stage of South Russian separatism*. Kiev: Printing house I. N. Kushneryov and Co., 1912, p.3.5 (rus).

Vyzdryk V.

THE IDEOLOGICAL INFLUENCE OF RUSSIA ON THE UKRAINIAN GALICIA SOCIETY ON THE EVE AND INITIAL STAGE OF THE FIRST WORLD WAR

The beginning of the twentieth century marked the use of ideology as a tool of foreign policy. Thus, Russia entered the First World War under the slogan of the liberation of the enslaved Slavs. At the same time, the Russian government sought to implement its pre-war strategic goal, to expand the borders of the empire at the expense of Galicia, Bukovina and Transcarpathia.

On the eve of the war the instrument of information policy of the Russian Empire was Pan-Slavism, a messianic mission for the Slavic peoples. The ideology of Pan-Slavism envisaged the expansion of the Russian Empire at the expense of Red Russia. For expansion, Russia used cultural and religious influence and, through it, its political presence in the region.

In order to discredit the Ukrainian national-liberation movement in Galicia, on the eve of the war, Russian governmental and political circles supported, morally and, above all, materially, the Muscophilia, which underpinned the all-Russian national idea. Through Muscophilian organizations, the Russian government was able to carry out not only anti-Ukrainian propaganda among Galician Ukrainians, pulling them to their side, but also anti-state, in order to accede to Russia all Ukrainian ethnographic lands that were part of the Austro-Hungarian monarchy.

On August 11, the Carpatho-Russian Liberation Committee was set up in Kyiv. Its task was to: clarify the so-called "reunification", introduce the Russian administration, and treat the Russian army to the local population; as well as assistance to the refugees and captive Galicians of the Austro-Hungarian army. In addition, in July 1914, Muscophiles issued for the command staff a small work "Modern Galicia", which emphasized the importance of Russophilism in Galicia, the place of residence of the names of members of the Russian People's Council, while neglecting Ukrainian political and national-cultural movement.

Thus, the Russian Empire tried to information-psychological approach the population to the future theater of combat. The state propaganda machine work on the organization of the information discredit of the enemy and creation a positive image of his own state and army.

It should be noted that the information war began long before Russia's hostilities and was accompanied at all stages of the war, adapting in advance to current goals and objectives;

outreach activities directed to all layers of the populations of Austria-Hungary, as well as the Ukrainian population of the Russian Empire, respectively, with different goals and objectives;

the main purpose of the information war is to obtain the support of the population to justify the actions of the military leadership of the warring parties; the liquidation of the Ukrainian national liberation movement.

Keywords: First World War, Galicia, Muscophilia, information influence, propaganda.

ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ КНЯЗЯ КОСТЯНТИНА ІВАНОВИЧА ОСТРОЗЬКОГО

Стаття присвячена оцінці військової діяльності князя Костянтина Івановича Острозького, перш за все як полководця. Розглядаються головні перемоги, здобуті під його командуванням, зокрема під Оршею (1514) та Каневом (1527). Звернена увага на спроби сучасної російської історіографії применшити роль і здобутки Костянтина Острозького як полководця. Обґрунтована гіпотеза стосовно ролі князя у формуванні раннього козацтва.

Ключові слова: Костянтин Іванович Острозький, полководець, Орша, Канів, козаки.

Постановка проблеми. Українська військова історія робить тільки перші кроки свого становлення. “Доганяючи” в дослідженні цих проблем своїх сусідів, українські дослідники не завжди встигають заперечувати навіть свідомі фальсифікації. Через це і постаті полководців українського походження залишаються десь на марґінесі або ж займають гідне місце в шеренгах видатних діячів сусідніх держав і народів. Значущість того чи іншого військового діяча визначається перш за все відповідністю результатів його діяльності рівню епохи, в якій ця діяльність відбувалась, засвоєнню і практичному втіленню передових ідей цієї епохи, а також кінцевих наслідків цієї діяльності.

З численних сутичок і битв, як проміжних, так і вирішальних для долі кампаній або й цілих війн, кожне століття виокремлює менше десятка битв, які мали вплив на подальший розвиток військового мистецтва або своїм враженням на сучасників зберегли за собою довгу пам’ять. Примхливість військової долі, коли успіх залежить від великого масиву факторів, призводить до того, що рідко якому полководцеві вдавалося здобути хоча б десяток великих перемог. Всі ці критерії застосовуються світовою військовою наукою при оцінці полководців, тоді як українські, і почасти російські, дослідники розглядають такі особистості ізольовано не тільки від

Войтович Леонтій Вікторович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії середніх віків і візантиністики Львівського національного університету імені Івана Франка, м. Львів.

© Войтович Л. В., 2019

світового чи загальноєвропейського контексту, але й без порівняння з основними сусідами та противниками.

Історіографія теми. Князю Костянтину Івановичу Острозькому (1450 – 1530), перш за все як політикові та одному з лідерів Великого князівства Литовського, який підтримував місцеві традиції та православ'я, присвячена достатньо велику кількість літератури (*Paprocki, 1858:448, Niesiecki, 1841:179–189, Перлштейн, 1852:33–48, Genealogia domu Ostrogskich, 1871:128, Голубев, 1877:182–191, Романовский, 1878:205–209, Петрушевич, 1879:50–71, Петров, 1879: 79–81, Rulikowski, 1880:195,3–40, Boniecki, 1883:220–239, Wolff, 1895:342–351, Ярушевич, 1896:250, Голубев, 1877:457–461, Быков, 1915:60, Lewicki, 1938:1–66, Зноско, 1933:290, Charkiewicz, 1934:240, Herbst, 1949:3–68; Ochmański, 1960:349–398, Dundulis, 1971:219, Wojtkowian, 1979:486–489, Войтович, 1996:355–367, Войтович, 2011:52–62, Ульяновський, 1995:24–31, Ковальський, 1899:288, Мицько, 1999:49–56, Мицик, 2000:133 – 137, Яковенко, 2002:150,163, 237–286, Кетра, 2003:194, Кулаковський, 2011:67–83*). Серед останніх праць зазначимо ґрунтовні дослідження Василя Ульяновського (*Стрийковський, 1992:112–121, Ульяновський, 1995:24–31, Ульяновський, 2009:168*). У цих працях дослідники, оцінюючи князя Острозького як полководця, здебільшого просто переказують захоплені оцінки сучасників, які називали його “руським Сципіоном”, порівнюючи з відомим римським полководцем, який здобув Карфаген, а також Олександром Македонським, Пірром та іншими визначними полководцями. і перелічують число битв, взятих з епітафії.

В. Ульяновський спробував переглянути усталену оцінку князя Костянтина Івановича Острозького як полководця, висловивши певні сумніви, перш за все в числі битв і перемог (*Ульяновський, 1992:112–121, Ульяновський, 1995:24–31*). Згодом історик переглянув свою позицію, хоча сумніви його повністю не розвіялися “*наша оцінка не має жодного значення, оскільки головним є сприйняття кн. К. І. Острозького його сучасниками та нащадками*” (*Ульяновський, 2009:80*). Проблема оцінки військової діяльності князя і далі залишається дискусійною, а, отже, і актуальною.

Метою наукової розвідки є аналіз військової діяльності князя Костянтина Івановича Острозького.

Виклад основного матеріалу. Захоплені відгуки та свідчення сучасників, зокрема короля Сигізмунда I, давно широко цитовані в історичній літературі (*Ульяновський, 1995:26*). Зупинимось на трьох свідченнях зовсім різних авторів, які не мали особливих підстав так високо піднімати авторитет князя Острозького.

Для сучасника легата римського папи у Польщі кардинала Пізоні, князь К. І. Острозький мав одну вагому ваду – він був схизматиком, тобто православним, і прославляти його подвиги потреби не було, скоріше навпаки. Однак в листі 1514 р. легат писав: *“Князь Костянтин може бути названим кращим воєначальником нашого часу, він 33 рази ставав переможцем на полі битви... в бою він не поступається хоробрістю Ромулу”* (*Домбровский, 1840:88–89*). Князь Андрій Курбський (1528 – 1583), добрий і досвідчений полководець, оцінював князя К. І. Острозького як *“гетьмана хороброго і славного... яко славний і похвальний в діяннях ратних себе показав, батьківщину свою обороняючи”* (*Максимович, 1866:19*). І, нарешті, Шимон Старовольський (1588 – 1650) у своїх біограмах сарматських полководців (1631), куди він вносить цвіт польського воїнства, подає таку оцінку схизмата і руського князя К. І. Острозького: *“Муж сильної руки, з великим розумом та іншими достоїнствами, який не мав рівних собі серед сучасників. Був воїном видатним. Тридцять три рази здобував він перемоги, завжди отримуючи славні тріумфи над ворогами Батьківщини. Це преславний вождь, під чийм командуванням здобуто славні на цілому світі перемоги над Москвою під Оршею, над Татарами під Каневом. З цього поводу він єдиний тільки з усіх вождів польських відбув тріумф у Відні і в Кракові. Був то славний майстер військового мистецтва в Сарматії...”* (*Starowolski, 1978:184–187*).

Всі сучасники і дослідники одноставні в тому, що найбільшою перемогою князя К. І. Острозького була перемога у битві під Оршею 8 вересня 1514 р. Що було в цій битві незвичного, що відрізняло її від великої кількості інших битв цього і пізніших часів? Битва достатньо добре досліджена у військовій літературі (*Быков, 1915:309–327, Górski, 1890:85–98, Каспровский, 1899:112–118, Herbst, 1949:33–68, Spieralski, 1965:331–337, Мицук, 2000:122–137, Nagielski, 2015:242*) і подавати ще раз її перипетії немає потреби.

Раніша російська історіографія визнавала, що у військах князя Михайла Івановича Голіци–Булгакова (1466 – 1558) та боярина Івана Андрійовича Челядніна (+1521) було 80 тисяч бійців, тоді як у

князя К. І. Острозького – не більше 30 тисяч (*Соловьев, 1989:239*). З визначенням чисельності війська великого гетьмана литовського князя К. І. Острозького простіше. За Сигізмундом фон Герберштейном (23.08.1486 – 28.03.1566), який двічі побував у Москві як імперський посол (1517, 1526), литовсько-польське військо мало не більше 35 тис. проти 80 тис. московського війська, але воно мало артилерію (*Герберштейн, 1988:70*). За Станіславом Сарніцким (бл. 1532 – 23.09.1597), військо К. І. Острозького мало 12 тис. литовської кінноти, 2 тис. важкої польської кінноти і 3 тис. найманої піхоти, тобто 17 тис. (*Sarnicii, 1587:385–386*). За Мацеєм Стрийковським (21.03.1547 – 1593), все військо мало 25 тис. осіб (*Стрийковський, 2011:898*). Його основу склали 16 тис. кінноти надвірних військ українських, білоруських і литовських князів і магнатів: самих Острозьких, случького князя Юрія Семеновича Олельковича (1492 – 1542), київського воєводи Юрія Радзивіла на прізвисько *Геркулес* (бл. 1480–1541), господарського писаря Івана Богдановича Сапеги (близько 1480 – 1546) та ін. Польську допомогу очолював теребевельський староста Ян Сверчовський (+ 1528) (*Starowski, 1978:192–193*). Це теж була важка і легка кавалерія, основу якої склали дружини Тенчинських, Пілецьких, Кмітів, Зборовських і польські гусари Петра Мишковського, який близько 1500 р. виступив організатором цього різновиду кінноти (*Солдатенко, 1993:17–24*). Борис Черкас оцінив польську складову війська у 5 тис. важкої кавалерії, 3 тис. найманої сілезької піхоти та 5 тис. ополченців, тобто бл. 13 тис. (*Черкас, 2011:81*) Враховуючи складнощі з мобілізацією і розгортанням війська та інші важливі моменти, можна погодитися з підрахунками Олексія Лобіна, який вважав загальну чисельність війська рівну 16 тис., з яких король залишив під Борисовом 4 тис. Тобто в битві у війську К. І. Острозького було 12 тис. осіб (*Лобин, 2010:18–43, Лобин, 2010:111–113*).

Складніше визначити чисельність московського війська. 80 тис. вказав польський король Сигізмунд Старий у листі до папи Лева X Медічі, який був надрукований в Римі у тому ж 1514 р. (*Acta Tomisiana, 1853:nr. 232*) З цим погоджуються ряд дослідників з різних країн (*Strahl & Hermann, 1846:22, Грицкевіч, 1993:187, Грицкевіч, 2005:249, Lindner, 1999:89, Волков, 2004:57*). Але ця чисельність, безперечно, завищена (*Зимин, 1972:64*). Однак прийняти підрахунки російських дослідників, які намагаються зменшити розміри російських військ до 12 тис. (*Лобин, 2009:66, Марков, 2007:79–90*,

Пенской, 2009:91–103, Курбатов, 2009:104–119, Лобин, 2009:121–126), тобто зрівняти їх чисельність з військом К. І. Острозького, звичайно, не можна. Метод, запропонований О. Лобіним, на перший погляд, виглядає коректним (спираючись на матеріали Полоцького походу 1563 р. і виходячи з мобілізаційних можливостей волостей, звідки набиралися ратники Голіци-Булгакова і Челядніна, він згадує гіпотетичні 7200 дворян). Але далі дослідник довільно виводить число служилих татар у 400–500 осіб, а число бойових холопів 5400–7400 осіб і отримує загальне число 13 – 15 тис., зменшуючи їх до 12 тис. за рахунок відправлених з естафетами *сеунців*, (Сеунчі, від татар. – радісна, переможна звістка – посланці воєвод з переможними реляціями, вирушали у супроводі не більше десятка осіб і, зрозуміло, поверталися назад (*Сороколетов, 1970:255*). Однак число холопів було щонайменше у 2–3 рази більшим за число дворян (див., наприклад: (*Середонин, 1891:32*). За спостереженнями Річарда Хеллі московські дворяни приводили в середньому 3,3 холопів на особу, жильці з провінції – 1,13. Див: (*Хеллі, 1998:712*). Згідно розпису 1604 р. 507 дворян виставили у повному озброєнні 2252 кінних холопів. Див: (*Мордовина & Станиславский, 1979:245–247, Скрынников, 1986:35*), підрахунок яких також явно підігнаний, навіть без врахування того, що ситуація 1514 р. була значно сприятливішою для московського війська ніж ситуація 1563 р. Більш коректними видаються підрахунки американського дослідника Девіда Л. Сміта, який приймав чисельність московського війська до 35 тис. осіб (*Smith, 1993:38*). Але ця чисельність була не меншою ніж 30 тис. осіб (*Войтович, 2017:765*).

Звичайно, як і всі великі битви або більшість з них, битва під Оршею визначалася сприятливим для князя Острозького збігом обставин: місництво і взаємна ненависть головних московських воєвод вплинули на кінцевий результат. Але блискучий маневр з центру та правого флангу на лівий перед очима противника, як і зворотній маневр у другій фазі битви з лівого флангу в центр – безперечна заслуга великого гетьмана литовського К. І. Острозького, який керував ходом битви, не випускаючи ініціативи з рук. Велику роль відіграло і масоване застосування вогнепальної зброї, з чим московське військо у польовій битві зіткнулося практично вперше. Заманивши противника імітованим відступом під залпи своєї артилерії, наслідки яких були жахливими, князь Острозький зламав волю противника до продовження битви.

У листах до європейських володарів король Сигізмунд Старий повідомляв, що московські втрати склали близько 30 тисяч вбитими, пораненими і полоненими, причому в полон потрапили 6 верховних воєвод, 37 воєвод меншого рангу і 1500 дворян (*Acta Tomiciana, 1853:nr. 232, 288, 289, 293, 295, 298, 301*). У листі до гнєзненського архієпископа і примаса Польщі Яна Ласького (1455 – 1531), який перебував у Римі на Латеранському соборі, король зазначив, що у битві загинуло 16 тис. московитів (*Acta Tomiciana, 1853:nr. 234*).

Зрозуміло, що ці втрати перебільшені, але вони справді були приголомшливими. З 11 верховних воєвод 6 опинилися в полоні, а двоє загинули (князь Іван Темка-Ростовський і князь Андрій Оболенський-Пенінський). За поіменним реєстром 1519 р., в полоні перебувало 611 московських дворян (Регистрь и имена всех вязенеи московских, где который, в которомъ замьку седять по Великому князтву Литовскому (1519. 03.24) (*Дубонис, 1997: 87–92*). Зрозуміло, що до цього часу частина померла, декому вдалося втекти чи викупитися, інші опинилися на польських землях, а частина не потрапила до реєстру. За російськими підрахунками, в полон потрапило 380 дворян (*Зимин, 1972:165–166*), але ці підрахунки не повні. Підрахувати точне число загиблих неможливо, але у родинних пом'яниках чи розписах багатьох князівських родин є вказівки на загиблих під Оршею.

Великі втрати московського війська мають своє пояснення. 24 лютого 1525 р. при Павії імператор Карл V розгромив французьке військо. Долю битви вирішили залпи аркебузерів, причому один постріл виводив зі строю одразу кілька людей та коней. При рівній чисельності військ (близько 23–25 тис. кожне), французи втратили близько 12 тисяч, а в полон потрапив король Франциск I та найкраща частина армії. Іспанці втратили близько 500 чоловік (*Ullrich, 1941:86–102, Konstam, 1996:96, Childs, 2002:74–80, Losada, 2006:186–194, Марков, 2007:24–26, Tafilowski, 2007:64–66, Mallet & Show, 2012:54–61, Войтович, 2018:173–175*). Схожою була ситуація і під Оршею, де із значних осіб з війська К. І. Острозького загинув тільки польський достойник Ян Зборовський.

Загалом вперше польову артилерію став використовувати знаменитий венеційський кондот'єр Бартоломео Коллеоні (1400–1475) із середини XV ст., до нього подібні спроби були неефективними (*Graevenitz, 1906:148, Rendino, 1994:480, Мацюк, 2015:139–150*). Щодо ручної вогнепальної зброї, перевагу якої над арбалетом та

луком довела тільки битва при Босворті (22 серпня 1485 р.), то вперше ефект від масового використання аркебуз зафіксований у згадуваній битві при Павії. У битві при Маріньяно (13-14 вересня 1515 р.), крім артилерії, ефективну роль відіграли арбалетники (*Марков, 2007:37–43, Войтович, 2018:170*).

Таким чином можна стверджувати, що саме князь Острозький у 1514 р. в битві під Оршею масово застосував польову артилерію та ручну вогнепальну зброю (аркебузи) до чого противник виявився не готовим, що не тільки призвело до великих втрат, але й приголомшило московське військо і зламало його волю до організованого опору.

Зрозуміло, що така подія не могла не захопити сучасників. Величне полотно із зображенням цієї перемоги, завершене близько 1530 р. художником близьким за манерою до Луки Кранаха старшого (1472–1553) (знаходиться в Народному музеї у Варшаві), показували іноземним дипломатам аж до падіння Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. Ця картина також є поважним джерелом з історії як самої битви так і тогочасних військ (*Гуцул, 2009:3–19, Гуцул, 2012:103–110, Нисці, 2014, Гуцул, 2014:334 – 349, Нисці, 2015:53–73, Гуцул, 2016:5–22*).

Можна не сумніватися, що якби князь К. І. Острозький здобув лише одну таку перемогу, і це давало би право називати його великим полководцем. За своїми масштабами та результатами ця битва перевершує всі відомі битви XVI ст. Сучасники нараховували ще при житті полководця 33 перемоги, а потім навіть і 63 (за А. Кальнофойським, який скопіював епітафію з його надгробка) (*Kalnofojski, 1638:34*). Вигадувати ці перемоги також не було жодної потреби. Зрештою, сліди цих битв все ж проглядаються. Зрозуміло також, що 63 битви віднайти неможливо, позаяк неможливо встановити критерій визначення битви сучасниками. Битва під Оршею і битва з ординським загоном, який проривався через кордон з метою захопити ясир або ж втікав з таким ясиром, різні події за масштабами, але можуть бути в рівному ступені названі битвами. А для учасника, який ризикує життям, не буває маленьких битв.

Хроніст Мацей Стрийковський, повідомляючи про перемогу К. І. Острозького над ординцями під Каневом у 1527 р., подав інформацію, що ординців було 34 тис. і в результаті битви було звільнено до 80 тис. бранців з ясиру. У битві взяли участь надвірні війська случького князя Юрія Семеновича Олельковича, гродненського старости Юрія Радзивіла, володимирського князя Федора Сангушка, князів Івана та Олександра Вишневецьких, князя

Олександра Чорторийського, київського воєводи Андрія Немирича та козаки черкаського і канівського старости Остафія Дашковича (*Стрийковський, 2011:914–915*). За Мартином Бельським (1495 – 18.12.1575) чисельність ординців була 25 тис. (*Kronika Marcina Bielskiego, 1856:855*) Шимон Старовольський порівнював перемогу Острозького над татарами під Каневом з перемогою під Оршею. Він писав, що битва тривала цілий день, ординці втратили до 26 тисяч воїнів, було звільнено 40 тис. бранців, після чого переможець знову справив триумф у Кракові (*Starowski, 1978:185*).

Крім великої перемоги під Каневом та розгрому ординців на Ольшаниці (*Бевзо, 1970:126*), князь Острозький наніс ураження ординцям, які прорвалися до Пінська (*Starowski, 1978:185*). Послідовність цих битв за джерелами, що збереглися з'ясувати неможливо. Можливо, один з ординських чамбулів було розбито на Ольшаниці, тоді як основні сили прорвалися аж до Пінська. І вже переслідуючи їх, гетьман Острозький довершив розгром під Каневом.

У 1525 р. “великого князя козаки” доповідали з Азова, що з Криму вийшла рать у 50 тисяч, в числі якої було 15 тисяч “турецької сили” (*Дунаев, 1916:82*). Тобто в цей період ординські напади провадилися значними силами, які очолював сам хан або його наступник калга-султан. Взагалі, починаючи з 1492 р., коли Менглі-Гірей відбудував Кара-Кермен (Очаків), колишню литовську прикордонну фортецю Дашків, та біля Тавані, де ширина рукава Дніпра не перевищувала 500 кроків, спорудив фортецю Іслам-Кермен (*Максимович, 1866:56, Wójcik, 1966:56*), ординські напади стали постійними. Польсько-Литовська держава не будувала засічних ліній як Московська держава і не виводила в степ постійні військові контингенти, через що оборона величезного степового кордону практично була відсутньою: ланцюжок невеликих фортець, скоріше замків, не завжди міг оборонити навіть себе. З 1497 р. як великий гетьман литовський цю оборону організовував і провадив князь Острозький (*Кулаковський, 2011:67–83*).

Потрібно зазначити, що практично ніхто з дослідників не намагався ґрунтовно розібратися в бойовій практиці князя Костянтина Івановича Острозького, яка була дуже інтенсивною. До поразки на Ведрощі у 1500 р. він мусив мати вже якусь значну і успішну військову практику. Недаремно його не просто утримували у Вологді, сподіваючись на викуп, а вели перемовини про перехід на російську службу, що він невдовзі і вчинив, отримавши володіння у Московському князівстві (*I Софійская летопись, 1853:45*).

Очевидно, було вирішено використати його досвід оборони степового кордону на Україні, і його поставили на чолі одного з полків на московський степовий кордон, де він “в кількох битвах перемогу... отримав” (Starowolski, 1978:184). Коли ж князь невдало спробував втекти, його змусили 18 жовтня 1506 р. дати відповідний запис за порукою митрополита та інших вельмож: “се аз, князь Константин Іванович Острожский, что есми бил челом своему государю в. к. Василию Івановичу за свою вину” (Соловьев, 1989:403, 404).

Князь Острозький досяг успіхів під час літньої кампанії 1506 р. на Степовому кордоні, в кінці якої спробував залишити московську службу. Резонанс від цих перемог був значним, бо князя відносно легко вибачили і повернули до війська. Мусила бути успішною і літня кампанія 1507 р., в кінці якої за князем послабили нагляд, що дозволило йому порозумітися з ординцями (можливо, з деякими з них він зустрічався у попередні роки) і з їх допомогою дістатися Литви. 25 вересня 1507 р. князь прибув до Вільна з якимсь татарським відділом. В ті часи і Москва, і Литва охоче брали на військову службу ординців, які отримували шляхетство і зберігали свою належність до ісламу. Воюючи один з одним, суперники нерідко домовлялися і брали участь у спільних походах проти Москви (як це робив в той же час, приміром, вже згадуваний Остафій Дашкевич (Зимин, 1972:170)). У вічному протистоянні між собою Росія та Литва постійно намагалися залучити на свій бік ординців.

Протягом 1508 р. (до першої, теж успішної, битви під Оршею) різні частини війська, яке князь очолював, здобули і спалили Білу, оволоділи Коропцем та спалили Дорогобуж (Соловьев, 1989:221).

За Шимоном Старовольським, поверненню князеві Острозькому гідності великого гетьмана литовського у 1511 р. передували ще якісь перемоги у сутичках з московським військом (Starowolski, 1978:184). Після перемоги під Оршею у 1514 р. були здобуті Дібровна, Мстиславль і Кричев та обложений Смоленськ. При цьому князь Острозький виступав тільки з 6-тисячним корпусом. Ш. Старовольський згадує також три переможні битви під Слуцьком з трьома різними ординськими військами, які відбувалися, очевидно, в різні періоди діяльності князя Острозького (Starowolski, 1978:185).

Невдала Сокальська битва 1519 р. також, вочевидь, не була єдиною того року битвою з ординцями. Причому цей наступ татар відбувався кількома з'єднаннями, які діяли на різних напрямках.

Спочатку 4 тисячі білгородських татар і 12 тисяч турків вторгнулися на Поділля і спробували взяти Чурилов та Рогатин (*Бевзо, 1970:100*). А основні сили чисельністю до 80 тисяч (зрозуміло, що джерела перебільшують чисельність ординців) дійшли до Соколя. І схоже, що князь Острозький спочатку рушив до Рогатина, змусивши там ординців зняти облогу, а вже потім поспішив до Соколя, бо у нього залишилося тільки 5 тисяч війська (*Бевзо, 1970:125*). Можливо, під Рогатином відбулася переможна битва, в якій військо князя Острозького зазнало значні втрати.

Постійна військова служба змусила князя К. І. Острозького навіть відкласти свій другий шлюб з княжною Олександрою Семенівною Слуцькою – князь мусив виступити в похід до Мінська (*Акты, относящиеся к истории Западной России, 1848:160*).

Відповідаючи за оборону степового кордону, князь К.І. Острозький не міг не оцінити значення ранньої козацької організації, яка самочинно виникла на Поділлі та в Придніпров'ї нижче Канева та Черкас за мовчазної згоди та підтримки прикордонних старост (Предслава Лянцкоронського, Остафія Дашкевича та інших). Варто звернути увагу на два заходи в цьому напрямку. У 1524 р. король доручив річицькому державцеві Сенку Полозовичу і чорнобильському державцю Христофору Кмітичу набрати *малий почет* чисельністю 1-2 тисячі козаків з виплатою останнім кількох сот кіп литовських грошей (*Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси, 1896:31*). Ці козаки мали сторожити від ординців дніпровські переправи, але через нестачу коштів це військо розійшлося. Тоді на раді панів Литовського сейму 10 грудня 1524 р. у Бересті було розглянуто питання про організацію постійного козацького контингенту на Дніпрі. У записці короля, переданій через біскупа Миколу Вежнгайла, високо оцінювалися результати заgonу С. Полозовича та Х. Кмітича (*Стороженко, 1904:72–74*). Ризикну припустити, що всі ці ініціативи короля Сигізмунда Старого були протеговані князем Острозьким, чий військовий авторитет був величезним. Працюючи і воюючи разом з вождами раннього козацтва, такими як О. Дашкевич (який вже по смерті князя у 1533 р. на Пйотрковському сеймі виступив з проектом 2-тисячного постійного козацького реєстру з військовою флотилією на дніпровських островах (*Kronika Marcina Bielskiego, 1856:1059*) і таки добився сеймової постанови про організацію постійного козацького війська, хоча її так і не реалізували), К. І. Острозький

не міг залишатися осторонь цих спроб. Тим більше, що саме на період, коли оборона степового кордону була покладена на нього, тобто на 1497–1500, 1511–1530 рр., і припадає раннє формування козацького війська (*Черкас, 2006:57–64*), основою якого стали вільні, напіввійськові стани (путні бояри, замкові та ординські слуги тощо) та дрібна шляхта. Зближення обох частин Речі Посполитої та панівна ідеологія сарматського міфу все більше перекладали військову службу винятково на шляхетство. Уряд Великого князівства Литовського зайнявся ревізією і перевіркою земельних надань та шляхетства (вивід прав шляхетства 1522, опис війська 1528 р., ревізії замків 1545 та 1552 рр., волочна поміра 1557 р.). Ті категорії бояр, які не змогли довести свого шляхетства, переходили в корпорацию державних селян і мусили платити податки. Люблінська унія 1569 р. поширила на українські землі взамін Литовських статутів польське право, яке взагалі не знало негербової шляхти. „Бояри-шляхта” мусили перетворитися на підданих і змінити шаблю на рало. Частка з них збереглася як „околична шляхта” біля прикордонних замків типу Бару, де їх підтримала місцева адміністрація як єдиний засіб оборони території, чи як пізніша „ходачкова шляхта” на карпатських кордонах (також за мовчазною згодою місцевої адміністрації). Більшість, особливо на Київщині та Брацлавщині, влилися в лави козацтва, принісши з собою до нього лицарські традиції епохи Ягеллонів (*Леп'явко, 1990:89–98, Леп'явко, 1993:84–86, Щербак, 1997:180, Войтович, 2017:849–852*).

Висновки. В цілому можна стверджувати, що князь Костянтин Іванович Острозький був одним із кращих європейських полководців XVI ст. і, мабуть, таки взяв участь у 63 переможних битвах. Інша річ, що внутрішній стан суспільства Польсько-Литовської держави не давав можливості скористатися плодами таких блискучих перемог, як битва під Оршею чи битва під Каневом. Але ці обставини не залежали від самого князя Острозького. Його високо цінували як прихильники, так і противники. Початки козацької організації також пройшли під його покровительством і, напевно, безпосередньої участі. Все це вимагає детального ґрунтовного дослідження саме військової діяльності князя К. І. Острозького, яка може дати ще багато цікавої інформації. Серед полководців українського походження небагато таких, яких поряд із князем К. І. Острозьким можна було би поставити в один ряд прославлених європейських полководців свого часу.

Використані посилання

Акты, относящиеся к истории Западной России. 1848. Собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2. 1506–1544. Санкт-Петербург, 405+15+12 с.

Бевзо Олександр, 1970. *Львівський літопис і Острозький літописець*. Київ, 200 с.

Быков Николай. 1915. *Князя Острожские и Волынь*. Москва, 60 с.

Войтович Леонтій. 1996. Родина князів Острозьких. *Записки НТШ*. Т. 231. Львів, с. 355–367.

Войтович Леонтій. 2011. Князь Костянтин Іванович Острозький як полководець. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*. Вип. 18, Острог, с. 52–62.

Войтович Леонтій, Овсінський Юрій 2017. Завершення переходу до професійних найманих військ. *Історія війн і військового мистецтва*. Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 до Христа – початок XVI ст.), Харків, с. 739–817.

Войтович Леонтій, Овсінський Юрій. 2017. Українське козацтво. *Історія війн і військового мистецтва*. Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 до Христа – початок XVI ст.), Харків, с. 849–852.

Войтович Леонтій (ред.) 2018. Італійські війни кінця XV – XVI століття – важливий етап еволюції військової справи. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*, Львів, с. 151–180.

Волков Владимир. 2004. *Войны и войска Московской Руси*, Москва, 576 с.

Голубев Стефан. 1877. По поводу двух сообщений о князе Костянтине Івановиче Острожском. *Труды Киевской Духовной Академии*. № 4, Киев, с. 182–191.

Грицкевіч Анатолій. 1993. Аршанская битва 1514. *Енциклопедія історії України*. Т. 1., Мінск, с. 187.

Грицкевіч Анатолій. 2005. Аршанская битва 1514. *Вялікае княства Літоўскае. Энциклопедыя*. Т. 1, Мінск, с. 249.

Гуцул Володимир. 2009. Битва під Оршею (художньо-історичні реалії). *Київська старовина*. № 5-6, с.3–19.

Гуцул Володимир. 2012. Пам’ятка станкового живопису “Битва під Оршею” з Національного музею у Варшаві як джерело до історії козацтва першої третини XVI ст. *Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні*. Вип. 21, ч. 2, с. 103–110.

Гуцул Володимир. 2014. “Конно і збройно”. Образи представників руських воєнних еліт на пам’ятці станкового живопису першої третини XVI ст. “Битва під Оршею”: спроба ідентифікації. *Średniowiecze Polskie i Powszechnie*. Т. 6(10). Katowice, с. 334–349.

Гуцул Володимир. 2016. “Рицар володіти Єрусалимом достойний”: зброя князя Костянтина Івановича Острозького в зображеннях, текстах та артефактах. *Острозька давнина*. Вип. 5. Остріг, с.5–22.

Домбровский Василий. 1840. Острожская старина. *Киевлянин*. Кн. 1. Киев, с. 88–89.

Дунаев Борис. 1916. *Пр. Максим Грек и греческая идея на Руси в XVI веке*. Москва, 292 с.

Зимин Александр. 1972. *Россия на пороге нового времени*. Москва, 94 с.

Зимин Александр. 1972. *Россия на пороге нового времени. Очерки политической истории России первой трети XVI в.* Москва, 452 с.

Зноско Константин. 1933. *Князь Константин Острожский и его деятельность в пользу Православия.* Варшава, 290 с.

Каспровский Евгений. 1899. Борьба Василия Ивановича с Сигизмундом I. *Сборник Историко-Филологического Общества при Институте кн. Безбородко.* Т. 2. Нежин, с. 112–118.

Ковальський Микола. 1998. *Етюди з історії Острога.* Острог, 288 с.

Крип'якевич Іван. 1951. З минулого Каховки. *Вісник Академії наук УРСР.* № 4. Київ, с. 55–60.

Кром Михаил. 2009. Ещё раз о численности русского войска в XVI в. (По поводу статьи А. Н. Лобина). *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* № 1-2, Санкт-Петербург, с. 79–90.

Кулаковський Петро. 2011. Князь Костянтин Іванович Острозький і оборона українських земель від татарської агресії (кінець XV – перша третина XVI ст.), *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”.* Вип. 18 Острог, с. 67–83.

Курбатов Олег. 2009. Отклик на статью А. Н. Лобина. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* № 1-2, Санкт-Петербург, с. 104–119.

Леп'явко Сергій. 1990. Про природу станових привілеїв українського козацтва. *Проблеми української медієвістики.* Київ, с. 89–98.

Леп'явко Сергій. 1993. До проблем становлення козацького стану. *Другий Міжнародний конгрес україністів.* Львів, 23-28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 1. Львів, с. 84–86.

Лихач Евгений. 1902. Острожский Константин Иванович. *Русский биографический словарь А. А. Половцова.* Т. 12, Санкт-Петербург, с. 457–461.

Лобин Алексей. 2009. К вопросу о численности вооруженных сил Российского государства в XVI в. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* № 1-2. Санкт-Петербург, с. 45–78.

Лобин Алексей. 2010. К вопросу о численности и составе польско-литовской армии в битве под Оршей в 1514 г. *Проблеми інтеграції і інкарнації у развітті Центральної і Усхідньої Європи у перьод раннього Нового часу.* Мінск, с. 18–42.

Лобин Алексей. 2010. Мифы Оршанской битвы. *Родина.* № 9. Москва, с. 111–113.

Максимович Михаил. 1866. *Письма о князях Острожских к графине А. Д. Блудовой.* Киев, 54 с.

Марков Михаил. 2007. *История конницы.* Кн. 2, Москва, 480 с.

Мацок Ігор. 2015. Становлення європейських професійних армій: Барголомео Коллеоні. *Військово-науковий вісник.* Вип. 24. Львів, с. 139–150.

Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. 1896. Вып. 2. Киев, 455 с.

Мищик Юрій. 2000. Битва під Оршею 1514 року. *Україна крізь віки.* Київ, с. 133–137.

Мицько Ігор. 1999. Синодики монастирів як унікальне джерело української генеалогії: князі Острозькі. *Лавра.* № 2 (4). Львів, с.49–56.

Мордовина Светлана, Станиславский Александр. 1979. *Боярские списки последней четверти XVI – начала XVII в. и ростись русского войска 1604 г.* Ч. 1, 345 с.; Ч. 2. Москва. 188 с.

Пенской Виталий. 2009. Некоторые соображения по поводу статьи А. Н. Лобина “О численности вооруженных сил Российского государства в XVI в.”. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* № 1-2, Санкт-Петербург, с.91–103.

Перлштейн Аким. 1852. Несколько слов о княжестве Острожском. *Временник об-ва истории и древностей российских*. Кн.14. Исследования. Москва, с.33–48.

Петров Николай. 1879. Две надгробные надписи конца XVII века Константину Ивановичу и Константину Константиновичу князьям Острожским. *Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца*. Кн. 1. Киев, с. 79–81.

Петрушевич Антон. 1879. Материалы к истории рода кн. Острожских 1879 г. *Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів*. Ф. 77. Ч. 703. Львів.

Романовский Леонид. 1878. О Константине Ивановиче князе Острожском. *Труды Третьего Археологического съезда в России*. Т. 2. Москва, с. 205–209.

Середонин Сергей. 1891. *Известия иностранцев о русских вооруженных силах*. Санкт-Петербург, 32 с.

Скрынников Руслан. 1986. *Социально-политическая борьба в Русском государстве в начале XVII века*. Москва, 92 с.

Солдатенко Анатолий. 1993. Польская гусария 1500–1776 гг. *Орёл*. № 3, с. 17–24.

Соловьев Сергей. 1989. Сочинения. Кн.3. *История России с древнейших времен*. Т. 5, Москва, 783 с.

Сороколетов Фёдор. 1970. *История военной лексики в русском языке XI–XVII вв*. Ленинград, 386 с.

І Софійська летопись. 1853. *Полное собрание русских летописей*. Т. 6, Санкт-Петербург, 324 с.

Стороженко Андрей. 1904. *Стефан Баторий и днепровские казаки*. Киев, 327 с.

Стрийковський Мацей. 2011. *Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Русі*. Переклав Р. Івасів, відпов. ред. О. Купчинський, Львів, 1074 с.

Ульяновский Василь. 1992. Пам'ятник Костянтину Острозькому в Києво-Печерській Лаврі. *Український історичний журнал*. № 2, Київ, с. 112–121.

Ульяновский Василь. 1995. Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К. І. Острозького. *Острозька давнина. Дослідження і матеріали*. Т. 1. Львів, с. 24–31.

Ульяновский Василь. 2009. “Славний для всіх часів чоловік”: князь Костянтин Іванович Острозький. Острог, 168 с.

Форум по статье А. Лобина. 2009. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. №1-2, Санкт-Петербург, с. 121–126.

Хорошкевич А. Л. 1988. *Герберштейн Сигизмунд. Записки о Московии*. Вступ. Пер. с нем. А. И. Малейна и А. В. Назаренко. Москва: Изд-во МГУ, 430 с.

Хэлли Ричард. 1998. *Холопство в России 1450–1725*. Москва, 712 с.

Черкас Борис. 2006. Українське козацтво наприкінці XV – у першій половині XVI ст. *Історія українського козацтва*. Нариси у двох томах. Т. 1. Київ, с. 57–64.

Черкас Борис. 2011. *Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів*. Київ, 144 с.

Щербак Віталій. 1997. *Формування козацького стану в Україні (друга половина XV – середина XVII ст.)*. Київ, 180 с.

Яковенко Наталя. 2002. *Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.,* Київ, 415 с.

Ярушевич Афанасий. 1896. *Ревнитель православия князь Константин Иванович Острожский (1461–1530) и православная литовская Русь в его время*. Смоленск, 250 с.

References

- Acta Tomiciana*. 1853. Tomus Tertius Epistolarum, Legationum, Responsorum, Actionum et Rerum Gatarum. Serenissimi Principis Sigismundi Primi, Regi Poloniae et Magni Ducis Lithuaniae. T. 2. Poznań., 624 p.
- Boniecki Adam. 1883. *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*. Warszawa, 425+XLIX s.
- Charkiewicz Walerian. 1934. *Scypion Ruski Konstanty Iwanowicz, książę Ostrogski wielki hetman litewski, wojewoda trocki, kasztelan wileński, marszałek ziemi wołyńskiej, starosta łucki, braclawski, winnicki*. Wilno, 240 s.
- Childs John. 2002. *Warfare in the Seventeenth Century*. London, 240 p.
- Dundulis Bronius. 1971. *Lietuvos uzsienio politika XVI a.* Vilnius, 308 s.
- Herbst Stanisław, Walicki Michał. 1949. Obraz bitwy pod Orszą. Dokument historii sztuki i wojskowości. *Rozprawy Komisji Historii Kultury i Sztuki Towarzystwa Naukowego Warszawskiego*. Warszawa, s. 33–68.
- Hucuł Vladimir. 2014. *Obraz Bitwa pod Orszą – propaganda dworska czy epos rycerski?* Riha. Journal 0092, 3 July 2014.
- Hucuł Wołodymyr, Nagielski. N. (red.) 2015. Zachodnioeuropejskie korzenie husarii orszańskiej. *Bitwa pod Orszą*. Warszawa, s. 53–73.
- Genealogia domu Ostrogskich*. 1871. Wilno, 128 s.
- Górski Konstanty. 1890. O rozwoju sztuki wojennej w Polsce w wieku XV. *Biblioteka Warszawska*. T. 2. Warszawa, 425 s.; T. 3. Warszawa, 1890, 398 s.
- Graevenitz George von. 1906. *Gattamelata (Erazmo da Narni) und Colleoni*. Leipzig, 148 s.
- Kalnofojski Athanasius. 1638. *Tepatoypzema lubo cuda, które były tak w samym świętocyudownym Monastyru pieczarskim Kijowskim, jako y w obudwu świętych Pieczarach*. Kijów, 356 s.
- Kempa Tomasz. 2003. *Dzieje rodu Ostrogskich*. Toruń, 194 s.
- Konstam Angus. 1996. *Pavia 1525: The Climax of the Italian Wars*. Oxford, 96 p.
- Kronika Marcina Bielskiego*. 1856. T.2. Sanok, s. 700–1222.
- Lietuvos metrika*. Книга записей № 11 (1518–1523) 1997. Подг. Артурас Дубонис. Вильнюс, 228 с.
- Lewicki Kazimierz. 1938. Książęta Ostrogscy w służbie Rzeczypospolitej. *Rocznik Wołyński*. Równe, s. 1–66.
- Lindner Rainer. 1999. *Historiker und Herrschaft Nationsbildung und Geschichtspolitik im Weisrusland im 19. und 20. Jahrhundert*. München, 536 s.
- Losada Joan Carlos. 2006. *Batallas Decisivas de la Historia de España*. Madrid, 353 p.
- Mallet Michael, Show Christine. 2012. *The Italian Wars 1494–1559*. Harlow, 392 p.
- Nagielski Mirosław (red.) 2015. *Bitwa pod Orszą*. Warszawa, 242 s.
- Niesiecki Kasper. 1841. *Herbarz Polski*. Wyd. i oprac. J. N. Bobrowicz. T. 7. Lipsk, 582 s.
- Ochmański Jan. 1960. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów Krymskich w XV-XVI wieku. *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. T. 5. Warszawa, s. 349–398.
- Paprocki Bartosz. 1858. *Herby rycerstwa Polskiego, przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r. p. 1584*. Wyd. K. J. Turowskiego. Kraków, 964+CLXVII+12 s.
- Rendino Claudio. 1994. *I capitani di ventura*. Roma, 480 p.
- Rulikowski Edward, Radziwiński Zigmund Luba. *Kniazowie na Ostrogu Ostrogcy* (Kraków, 1880), 195 s.
- Rulikowski Edward, Radziwiński Zigmund Luba. *Kniazowie i szlachta*. Kraków, b. r., 3–40.

Sarnicii Stanislai. 1587. *Annales sive de origine et rebus gestis Polonicae et Litanorum libri octoa*. Cracoviae, 412 p.

Smith Dianne L. 1993. Muscovite Logistics, 1462–1598. *Slavonic and East European Review*. Vol. 71. Nr. 1, p. 35–65.

Spierski Zdzisław, Sikorski Janusz (red.) 1965. Bitwa pod Orszą (1514). *Zarys dziejów wojskowości polskiej do roku 1864*. T. 1. Do roku 1648. Warszawa, p. 331–337.

Starowolski Szymon. 1978. *Wojownicy sarmaccy*. Warszawa, 294 s.

Strahl Philipp Carl, Hermann Ernst. 1846. *Geschichte des russischen Staates*. Aus. 3. Hamburg, 830 s.

Tafilowski Piotr. 2007. *Wojny włoskie 1494–1559*. Zabrze, 448 s.

Ullrich Florian. 1941. *L'Art de La Guerre*. Paris, 402 p.

Wojtkowian Zigmund. 1979. Ostrogski Konstantin Iwanowycz. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 24/3. Warszawa, p. 486–489.

Wolff Jozef. 1895. *Kniaziowie Litewsko-Ruscy od konca czternastego wieku*. Kraków, 698 s.

Wójcik Zbigniew. 1966. *Dziki pola w ogniu (o kozaczyźni w dawnej Rzeczy Pospolitej)*. Warszawa, 284 s.

Leontii Voitowych MILITARY ACTIVITY OF THE DUKE KOSTIANTYN IVANOVYCH OSTROZKYI

The article is devoted to the evaluation of intense activity of duke Kostiantyn Ivanovych Ostrozkyi, foremost as a combat leader. Main estimations are considered by the contemporaries of his figure. Basic attention is paid to the victories obtained under his command, in particular in battles of Orsha (1514) and Kaniv (1527).

By means of different manipulations concerning the quantity of troops of both parties near Orsha, new Russian historiography attempted to diminish a role and achievements of Kostiantyn Ivanovych Ostrozkyi as a combat leader. In-depth consideration of these attempts takes into account the sources, as well as the reasons of defect of the Moscow army and its severe losses. It is determined that a main factor that resulted in severe losses and defect was the massed application of the field artillery in combination with the volleys of arquebusers. The enemy was unprepared for this and broke his will to the organized resistance. Herein Kostiantyn Ivanovych Ostrozkyi came forward to one of the first right behind Venetian condottiere of Bartolomeo Colleoni. The battle of Orsha was one of the first along with the battles of Pavia and Marignano, where the field artillery and arbalesters played a leading role. Great attention was paid to the resonance caused by this victory in Europe.

Special attention has been given to the activity of duke Kostiantyn Ivanovych Ostrozkyi as south steppes defense organizer from the Crimean Khanate. A reasonable hypothesis relates to the role of Duke in forming of the early Kozatstvo. It is concluded that in relation to the necessity of the further detailed deep research exactly of military activity of duke Kostiantyn Ivanovych Ostrozkyi, many interesting information can be gained.

Among the historical figures of Ukraine the duke Kostiantyn Ivanovych Ostrozkyi takes special place both politician and renowned combat leader of his era.

Keywords: Kostiantyn Ivanovych Ostrozkyi, combat leader, Orsha, Kaniv, Cossacks.

УДК 94(477)1990/1991

МУРАВСЬКИЙ О.І.

<https://orcid.org/0000-0002-2776-5156>

АПАЛЬКОВ М.В.

<https://orcid.org/0000-0002-7496-0616>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.32.2019.33-42>

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РАДИ (1990 – 1991)

Проаналізовано військово-політичні аспекти діяльності Львівської обласної ради першого демократичного скликання, особливості відбування строкової військової служби призвониками Львівської області на зламі 1980–1990-х років, охарактеризовано особливості законодавства Української РСР (УРСР) у військовій сфері. Розглянуто ухвали Львівської обласної ради, які стосувалися призвоників, проаналізовано їх виконання та узгодженість із республіканським законодавством. Наголошено на важливій ролі Львівської обласної ради, яка в умовах протистояння з Комуністичною партією України (КПУ) спробувала вирішити численні проблеми українських військовослужбовців та налагодити громадський контроль за військовою сферою.

Ключові слова: Львівська обласна рада, нормативно-правові акти, радянська армія, призовні комісії, військовослужбовці.

У березні 1990 р. в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) відбулися вибори до місцевих органів влади, які вперше за багато десятиліть проходили в умовах гострої конкуренції між представниками Компартії України (КПУ) та національно-демократичних сил. Тоді ж, за підсумками їх проведення, сформовано новий депутатський склад Львівської обласної ради першого демократичного скликання та започатковано докорінні реформи в усіх сферах суспільно-політичного, культурно-освітнього та соціально-економічного життя Львівщини зокрема та регіону загалом.

Військові аспекти діяльності Львівської обласної ради в 1990–1991 рр. сьогодні ще не стали предметом спеціальних наукових досліджень, що зумовлює актуальність розвідки. Джерельна

Муравський Олег Іванович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, молодший науковий співробітник Науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень) Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного м. Львів.

Апальков Михайло Віталійович, кандидат історичних наук, провідний фахівець факультету № 2 Львівського державного університету внутрішніх справ, м. Львів.

© Муравський О. І., Апальков М. В., 2019

основа статті – архівні документи, матеріали періодичної преси, законодавство УРСР.

Мета статті – охарактеризувати військові аспекти діяльності Львівської обласної ради першого демократичного скликання в контексті тогочасних суспільно-політичних процесів.

Перші ухвали Львівської обласної ради стосувалися здебільшого національно-культурних аспектів, проте наближення весняної призовної кампанії не залишилося поза увагою місцевих депутатів. Рішеннями обласної ради «Про черговий призов на дійсну військову службу в ряди Радянської Армії» (*Про черговий призов на дійсну військову службу в ряди Радянської Армії: Ухвала Львівської обласної ради першого демократичного скликання, 1990*) від 22 травня 1990 р. та «Про зміну рішення № 7 від 26 березня 1990 р. «Про черговий набір на дійсну військову службу»» (*Про зміну рішення № 7 від 26 березня 1990 р. “Про черговий набір на дійсну військову службу”*): *Ухвала Львівської обласної ради першого демократичного скликання, 1990*) від 19 червня 1990 р. здійснено спробу змінити склад обласної комісії з набору призовників: до її складу введено представників облвиконкому та авторитетних громадських організацій. 1 серпня 1990 р. постійна комісія з військових питань Львівської обласної ради надіслала пропозицію Облвиконкому припинити діяльність призовних комісій у Львівській області, доки не буде гарантована рекрутам служба виключно на території УРСР (*Апальков, 2013: 690*).

Осінній призовній кампанії передувала ухвала Президії Львівської обласної ради «Про відбування строкової військової служби рекрутами Львівської області» (*Про відбування строкової військової служби рекрутами Львівської області: Ухвала Президії Львівської обласної Ради першого демократичного скликання, 1990:1*) від 10 серпня 1990 р., основне вістря якої спрямовувалося на вирішення конфліктних ситуацій, що виникали під час проходження військової служби вихідцями із Львівщини. Цього ж місяця Президія Львівської обласної ради ініціювала зустріч із командуванням Прикарпатського військового округу (ПрикВО), яке представляли перший заступник командувача військами ПрикВО, генерал-лейтенант В. Чечеватов, перший заступник начальника політуправління ПрикВО, генерал-майор Ю. Ануфрієв, обласний військовий комісар, генерал-майор І. Алташин, прокурор ПрикВО, генерал-майор Ф. Шепетов (*Рада і армія шукають порозуміння, 1990: 1*).

Командування ПрикВО висловлювало стурбованість створенням в області комітетів, які намагалися вести агітацію за формування

Збройних Сил України, а також наголошували на необхідності проходження громадянами УРСР альтернативної служби (*Рада і армія шукають порозуміння, 1990: 1*). Представники обласної ради зазначили, що подібні ініціативи висловлювали молодіжні організації і вони «вписуються» у демократичні процеси боротьби національно-демократичних сил за державний суверенітет України (*Рада і армія шукають порозуміння, 1990: 1*). Начальник відділу прокуратури округу, підполковник О. Половко висловив незадоволення тим, що «місцеві органи влади нерідко приймають рішення, які суперечать союзній конституції, ігнорують інтереси «захисників Вітчизни», взагалі мають військовослужбовців за людей другого сорту» (*Апальков, 2013: 690*).

Інше не менш важливе питання – проходження служби призвониками Львівської області за межами УРСР. Представники ПрикВО зауважили, що вони не компетентні „вирішувати долю цих військовослужбовців без погодження з Міністерством оборони СРСР”. Але вдалося досягнути компромісу – задекларовано утворення спеціальної комісії (із залученням депутатів Львівської обласної ради) для розгляду кожного з випадків самовільного залишення місця служби військовослужбовцями Львівщини (*Рада і армія шукають порозуміння, 1990: 1*).

Депутати Львівської обласної ради зазначали, що у нових суспільно-політичних умовах «армія стимулює злобу, ворожі настрої між людьми різних національностей. Певним реакційним колам це вигідно і бачимо, як спеціально на офіційному рівні підігривається негативне ставлення до національних військових формувань. Звичайно, тон тут задає партократія. Бо фактично зараз ми маємо Збройні Сили по охороні КППС» (*Апальков, 2013: 690*). Зрештою, підсумовуючи, голова Львівської обласної ради В. Чорновіл констатував, що «ніхто не забороняє юнакам служити на території будь-якої суверенної республіки» (*Рада і армія шукають порозуміння, 1990: 1*).

Під час зустрічі обговорювалися й побутові проблеми військовослужбовців. Зокрема, дискутуючи про квартирне питання, Президія Львівської обласної ради заявила про неможливість забезпечити житлом військовослужбовців, які звільнилися в запас і бажали поселитися у Львівській області. Йшлося також про те, що окремі генерали, члени їх сімей «займають розкішні апартаменти, в той час, як у Львові... скрутно із житлом». Командування ПрикВО зауважувало, що у Стрию місцева влада розпорядилася відключати від будинку військовослужбовців воду та електроенергію.

Полковник Л. Слизький, який представляв на прес-конференції військових будівельників, зауважив, що голова Трускавецького міськвиконкому заявив йому: «Для окупаційної армії у мене цегли немає» (*Рада і армія шукають порозуміння, 1990: 1*).

«На чому справді «спіймали» військові демократичну владу, – зазначали журналісти, – то це ніби то дискримінації: Львівська обласна рада народних депутатів обмежила дозвіл на проживання офіцерів запасу на Львівщині й виділення житла тільки тим, які народились на нашій території чи призивались звідси на службу». Відомо, що демобілізований офіцер міг поселитися у будь-якому місті СРСР, за винятком Москви, Ленінграда та Києва. Львівська обласна рада домогалася надання цього ж статусу Львову, і не тільки тому, що місто, область «нафаршировані військами», але й тому, що «соціально-економічні проблеми гранично загострилися» (*Апальков, 2013: 691*).

Відповідаючи на риторичне запитання «Чому «верхи» не йдуть на рішучі зміни?», голова постійної комісії з військових питань Львівської обласної ради М. Павлишин констатував, що «створювана десятиліттями могутня військова сила потрібна їм для того, щоб тримати в покорі багатомільйонний народ. Ця роль хитро прикривається тільки словесами про оберігання спокою «мирної праці радянських людей». Підсумком тригодинної розмови стали досягнуті домовленості щодо необхідності уникнення політизації «військового питання» (*Муравський, 2012: 165*).

У серпні 1990 р. голова Львівської обласної ради В. Чорновіл і голова облвиконкому С. Давимука надіслали лист міністру оборони СРСР маршалу Д. Язову, в якому проаналізували розподіл призовників за підсумками весняного набору, яких і надалі направляли на Далекий Схід, у Середню Азію, Азербайджан та інші віддалені райони СРСР. Львівська обласна рада наголосила на неприпустимості проходження служби призовниками Львівської області за межами УРСР, оскільки подібні факти викликають обурення суспільства, загострюють відносини національно-демократичних сил і КПУ, можуть спровокувати регіоні акції громадянської непокорі. «Обласна рада народних депутатів, – читаємо в листі, – не може залишатися байдужою, коли грубо порушуються права громадян, проголошені у Всезагальній Декларації прав людини» (*Павлишин, 1990: 3*).

Заступник начальника Генерального штабу генерал-полковник Г. Кривошаєв у відповідь на лист голови Львівської обласної ради В. Чорновола і голови облвиконкому С. Давимуки

зауважив, що їх «пропозиції всесторонньо розглянуті», проте зазначив, що «Збройні Сили СРСР та інші війська комплектуються за екстериторіальним принципом». Висновок генерал-полковника був очікуваним: «Проходження військової служби всіма юнаками українцями на території своєї республіки неможливе» (Павлишин, 1990: 3).

Зважаючи на те, що Міністерство оборони ігнорувало Постанову Верховної Ради УРСР «Про проходження строкової військової служби громадянами Української РСР та використання працівників правоохоронних органів республіки за її межами» (Центральний державний архів громадських об'єднань України, ф.1, оп. 32, спр. 2540, арк. 135) від 30 липня 1990 р., Президія Львівської обласної ради 7 вересня 1990 р. прийняла ухвалу «Про осінній призов військовозобов'язаних Львівської області для проходження дійсної військової служби» від 7 вересня 1990 р., якою постановила: «Виконавчим комітетам обласної, районних та міських рад народних депутатів припинити чинність існуючих призовних комісій, не створювати нових, не розпочинати черговий набір рекрутів до одержання нормативних документів Верховної Ради Української РСР, якими б гарантувалося виконання постанови від 30 липня 1990 року (Про осінній призов військовозобов'язаних у Львівській області для проходження дійсної військової служби, 1990).

Проте 18 вересня 1990 р. на черговому засіданні Львівської обласної ради заступник голови облвиконкому В. Ляковська повідомила про те, що все таки райвійськкоматами ведеться робота щодо набору юнаків до армії. «Зараз, грубо ігноруючи вищу в області владу – Раду народних депутатів, військкомати викликають юнаків для опитування і медобстежень. А це недопустимо, тим паче, що, згідно з наказом облздороввідділу, медкомісії, які працювали під час весняного призову, зараз нечинні, – констатувала депутат. В. Ляковська навела конкретні цифри: із 260 опитаних сто погодилися «служити» у будь-якій військовій частині СРСР, решта – тільки на території України (Павлишин, 1990: 3).

Заважимо, що не пізніше 15 вересня 1990 р. Рада Міністрів УРСР повинна була б «розробити порядок проходження військової служби громадянами Української РСР і, починаючи з осені 1990 року, здійснювати призов на строкову військову службу, як правило, до військових частин, які дислокуються на території України». У цей же час, за словами голови профільної комісії Львівської обласної ради М. Павлишина, депутати розглянули близько 200-т скарг та провели відповідні перевірки. «Оскільки армія не може забезпечити

належних умов служби нашим солдатам, – зауважив голова постійної комісії з військових питань, – ми вирішили з гуманних міркувань, тим, хто покинув свої військові частини, надати можливість продовжувати службу на території України. Тим більше, що кожен з них написав, що хоче служити, але не хоче терпіти тих знущань, котрі часто призводять до втрати здоров'я і навіть смертних випадків» (*Павлишин, 1990: 3*).

Львівська обласна рада продовжувала кропітку роботу у напрямі реформування військової сфери. Своєрідним відлунням на ухвали Львівської, Івано-Франківської, Тернопільської областей та загострення суспільно-політичної ситуації в Республіці стала Постанова Верховної Ради УРСР від 10 жовтня 1990 р., в якій Раді Міністрів УРСР запропоновано «забезпечити повернення в республіку протягом жовтня-листопада нинішнього року громадян УРСР, що проходять строкову військову службу за межами Української РСР, в частинах, які використовуються для розв'язання міжнаціональних та інших конфліктів у військово-будівельних загонах» (*Апальков, 2013: 690*). Однак у роз'яснювальному листі від 7 листопада 1990 р. заступник начальника Генштабу Міністерства оборони УРСР генерал-полковник Г. Кривошеєв констатував: «Проходження військової служби всіма юнаками-українцями на території своєї республіки неможливо з причин, про які неодноразово розповідалося в засобах масової інформації... це крок назад, який здатний розрушити безздатність армії і обороноздатність країни» (*Павлишин, 1990:3*).

12 листопада 1990 р. Рада Міністрів УРСР оприлюднила розпорядження, згідно з яким місцеві органи влади зобов'язувалися «під час осіннього 1990 року призову молоді до служби в Збройних Силах СРСР вжити додаткових заходів до активізації роботи призовних комісій, зупинити відправку громадян УРСР за межі республіки для проходження строкової військової служби до прийняття союзними органами рішень, які б створили необхідні умови для виконання вказаної постанови Верховної Ради Української РСР» (*Муравський, 2012: 165*). 14 листопада 1990 р. комісія з військових питань Львівської обласної ради на своєму засіданні вирішила «вважати недопустимим відновлення чинності призовних комісій і проведення призову до одержання гарантій від Міністерства оборони про те, що призовники залишаться на території УРСР. Комісія керувалася постановою Верховної Ради УРСР «Про проходження строкової військової служби громадянами української РСР»

від 30 липня 1990 р., де рекомендувалося «Раді міністрів УРСР... вирішити питання про повернення до 1 грудня 1990 року громадян Української РСР, які проходять строкову військову службу, з районів, де відбуваються міжнаціональні конфлікти, на територію України... у відповідності з Декларацією про державний суверенітет України» (Апальков, 2013: 691).

Щодо Львівської області, восени 1990 р. призовні комісії, які вперше очолили не райвійськкомісари, а заступники голів райвиконкомів, намагалися максимально враховувати побажання призовників щодо місця служби. Також згідно з міністерськими гарантіями, на Львівську область не поширювалася квота відправки новобранців за межі республіки та діяв принцип добровільності. Станом на вересень 1990 р. нараховувалося близько 200 юнаків, які відмовилися служити за межами республіки. 39 із них керівництво ПрикВО закріпило за одним із підрозділів на Яворівщині (*Про втікачів з радянської армії, 1990: 1*). Близько трьохсот новобранців, зважаючи на матеріальні вигоди, вирішити відбувати військовий обов'язок у Німеччині (*Тільки на українцях тримається армія, 1990: 1*).

Оскільки комісія з військових питань вважала недопустимим відновлення чинності призовних комісій, 16 листопада 1990 р. Президія Львівської обласної ради прийняла окремі ухвали «Про формування призовних комісій», «Про черговий набір на дійсну військову службу восени 1990 року» (*Про черговий набір на дійсну військову службу восени 1990 року, 1990*), згідно з якими такі комісії оголошувалися нелегітимними. Нормативно-правові акти дозволяли змінити склад медичних комісій, а призовникам надано можливість вибирати між проходженням військової служби в УРСР та інших республіках СРСР (про свій вибір кожен повідомляв письмово). Президія Львівської обласної ради та облвиконком пропонували до складу обласної, районних та міських призовних комісій кооптувати представників усіх зареєстрованих політичних партій та авторитетних громадських організацій (Апальков, 2013: 691).

Депутати наголошували, що ухвали прийняті, зважаючи на численні звернення військовослужбовців строкової служби, які були рекрутовані із Львівської області і, відбуваючи службу поза межами УРСР, «казнали моральних чи фізичних страждань внаслідок жорстоких проявів позастатутних відносин» (*Муравський, 2012: 167*). Львівська обласна рада вважала доцільним військовослужбовців

строкової служби, які були рекрутовані з Львівської області і відбували службу поза межами Української РСР і покинули її, не вважаючи дезертирами, а такими, що «залишили службу, внаслідок страждань, спричинених позастатутними відносинами, та бажання служити на території суверенної України» (*Павлишин, 1990: 3*).

На брифінгу, що відбувся на початку січня 1991 р., В. Чорновіл «закликав юнаків... не ухилятися від призову, оскільки в основному виконуються гарантії Міністерства оборони про проходження служби на території України» (*Козловський, 1990: 1*). На середину січня 1991 р. на Львівщині до армії було набрано 75,6% рекрутів. До кінця січня кампанія набору військовослужбовців завершилася (*Вовк, 1991: 1*). Згідно з рішенням облвиконкому «Про створення структур з питань призову на військову службу» від 22 січня 1991 р. в складі облвиконкому створено групу спеціалістів, до компетенції яких входило питання набору громадян на дійсну військову службу (*На брифінгу в обласній раді, 1991: 1*).

Отже, після перемоги національно-демократичних сил на місцевих виборах у регіоні значно загострилося питання, пов'язане із проходженням військової служби громадянами УРСР у межах республіки. Упродовж 1990 – 1991 рр. Львівською обласною радою прийнято чимало ухвал, які стосувалися військовозобов'язаних – вихідців із Львівщини, які однак суттєво не змінили статусу призовників. Більшість і ухвал не були реалізовані через ігнорування керівництва ПрикВО та місцевого обкому Компартії. Створений Львівською обласною радою механізм розгляду і вирішення конфліктних ситуацій, які виникають під час служби в армії вихідців із Львівщини, також не приніс жодних результатів (*Муравський, 2012: 167*).

Упродовж 1990 – 1991 рр. Львівська обласна рада доклала чимало зусиль для формування зародків національної армії, проте не змогла домогтися проходження військової служби львів'янами виключно на території республіки. На думку голови депутатської комісії з військових питань Львівської обласної ради, ухвали у військовій сфері були потрібні для того, щоб змусити «військових рахуватися із законами України та ухвалами обласної ради» (*Павлишин, 1990: 3*). На жаль, під натиском керівництва ПрикВО та представників Генштабу, ухвали де-факто не виконувалися «на місцях», що викликало невдоволення не тільки представників профільної депутатської комісії, але й громадськості регіону.

Використані посилання

Апальков, М. 2013. Військова призовна кампанія 1990–1991 років на Львівщині в контексті діяльності Львівської обласної ради першого демократичного скликання. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, Вип. 23, с. 690 – 694.

Вовк, Б., Недільський, А., Якимович, Я. 1991. Перспектива в конструктивізмі. *За вільну Україну*. 29 березень, с. 1.

Козловський, Б. 1990. Брифінг в Обласній раді. *За вільну Україну*. 12 січень, с. 1.

Муравський, О. 2012. Західні землі України: шлях до незалежності. Львів, с. 262.

На брифінгу в обласній раді. 1991. *За вільну Україну*. 19 січень, с. 1.

Павлишин, М. 1990. Де межа компромісу. *За вільну Україну*. 7 грудень, с. 3.

Про відбування строкової військової служби рекрутами Львівської області: Ухвала Президії Львівської обласної Ради першого демократичного скликання. 1990. *За вільну Україну*. 12 серпень, с. 1.

Про втікачів з радянської армії. 1990. *За вільну Україну*. 9 вересень, с. 1.

Про зміну рішення N 7 від 26 березня 1990 р. “Про черговий набір на дійсну військову службу”: Ухвала Львівської обласної ради першого демократичного скликання. *Архів автора*.

Про осінній призов військовозобов’язаних у Львівській області для проходження дійсної військової служби: Ухвала Президії Львівської обласної Ради першого демократичного скликання. *Архів автора*.

Про черговий набір на дійсну військову службу восени 1990 року: Рішення Облвиконкому Львівської обласної ради першого демократичного скликання. *Архів автора*.

Про черговий призов на дійсну військову службу в ряди Радянської Армії: Ухвала Львівської обласної ради першого демократичного скликання. *Архів автора*.

Рада і армія шукають порозуміння. 1990. *За вільну Україну*. 15 серпень, с. 1.

Тільки на українцях тримається армія. 1990. *За вільну Україну*. 12 грудень, с. 1.

Центральний державний архів громадських об’єднань України (ЦДАГО України), ф. 1, оп. 32, спр. 2540.

References

Apalkov, M., 2013. The military campaign of 1990 – 1991 in the Lviv region in the context of the Lviv Regional Council of the first democratic congress. *Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood*. Lviv, V. 23, pp. 690 – 694. (ukr).

Vovk, B., Nedilsky, A, Yakimovich, Ya., 1991. Perspective in constructivism. *For free Ukraine*. 29 March, p. 1. (ukr). Kozlovsky, B., 1990. Briefing in the Regional Council. *For free Ukraine*. 12 January, p. 1. (ukr).

Muravsky, O., 2012. Western lands of Ukraine: the path to independence. Lviv, 2012. 262 p. (ukr).

At a briefing in the regional council, 1991. *For free Ukraine*. 19 January, p. 1. (ukr).

Pavlyshyn, M., 1990. Where is the point of compromise. *For free Ukraine*. 7 Dec., p. 3. (ukr).

About the provision of regular military service by recruits in the Lviv region: Decision of the Presidium of the Lviv Regional Council of the First Democratic Convocation, 1990. *For free Ukraine*. 12 August, p. 1. (ukr).

About the fugitives from the Soviet Army, 1990. For free Ukraine. 9 September, p. 1. (ukr).

On the modification of the decision No 7 of March 26, 1990 "On the recruitment of a regular military service": Decision of the Lviv Regional Council for the first democratic convocation [author's archive]. (ukr).

About the Autumn Prize of the Military Persons in the Lviv Oblast for the True Military Service: Decision of the Presidium of the Lviv Oblast Council of the First Democratic Convocation [author's archive]. (ukr).

On the recruitment of a regular military service in the autumn of 1990: A decision of the Oblviconkom of the Lviv Regional Council for the first democratic convocation [author's archive]. (ukr).

On the next prize for active military service in the ranks of the Soviet Army: The decision of the Lviv regional council of the first democratic convocation [author's archive]. (ukr).

The council and the army are seeking an understanding, 1990. For free Ukraine. 15 August. p. 1. (ukr).

Only the Ukrainians hold an army, 1990. For free Ukraine. 12 December, p. 1. (ukr).

O.I. Muravskiy, M.V. Apalkov
MILITARY AND POLITICAL ASPECTS IN THE ACTIVITIES
OF THE LVIV REGIONAL COUNCIL (1990 – 1991)

The military and political aspects in the activities of the Lviv Regional Council of the first democratic convocation and the peculiarities of regular military service by the draftees of the Lviv region at the change of the 1980 – 1990s were analyzed. It was noted that in 1990, the Lviv region draftees were sent by the military commissariats to all the Union republics, which forced the Lviv Regional Council to resort to solving the “military issue” and to begin a dialogue with the Carpathian Military District.

The peculiarities of the Ukrainian SSR legislation in the military sphere were characterized, the range of the most important decisions of the Lviv Regional Council regarding the draftees was defined, implementation and consistency of these decisions with the republican legislation was analyzed. The important role of the Lviv Regional Council was emphasized, which in the face of confrontation with the Communist Party of Ukraine (CPU) tried to solve numerous problems of Ukrainian servicemen and establish public control over the military sphere.

The successes and failures of the Lviv Regional Council were examined during the attempt to transform the composition of the regional commission on the recruitment of draftees and to introduce representatives of the executive committee and authoritative non-governmental organizations into it. It was noted that the command of the Carpathian Military District voiced their dissatisfaction with the fact that local governments often make decisions that contradict the Federal Constitution and ignore the interests of military personnel from Lviv region.

It was proved that the main point of the decisions of the Lviv Regional Council was directed at solving the conflict situations that arose during the military service of the people from Lviv region. The concrete evidence was provided confirming the fact that the unresolved “military issue” caused the society's indignation was aggravating the relations of the national democratic forces and the Communist Party of Ukraine, as well as provoking civil disobedience actions in the region.

Keywords: Lviv Regional Council, normative legal acts, Soviet army, call-up commission, servicemen.

АРХІТЕКТУРНІ ЗМІНИ ЖОВКІВСЬКОГО ЗАМКУ – ОБОРОННОЇ СПОРУДИ ЧАСІВ ЯНА СОБЕСЬКОГО

У статті простежено історію архітектурних перетворень Жовківського замку за часів Яна Собеського. Зокрема, охарактеризовано стан замку в окреслений історичний період на підставі відомих планів, інвентарних описів, фінансових книг та інших письмових джерел. Здійснено спробу реконструкції вигляду досліджуваного об'єкта із залученням археологічно-архітектурних досліджень, проаналізовано й доповнено перелік робіт та встановлено майстрів, задіяних при Жовківському замку. Визначено основні перетворення в палацовому корпусі і прилеглих вежах, імовірний час спорудження великих парадних сходів, окреслено роботи коло замкового арсеналу та парку, визначено перелік внутрішніх оздоблювальних робіт.

Ключові слова: Жовква, замок, палацовий корпус, парк, арсенал.

Жовківський замок – пам'ятка із множинним нашаруванням архітектурних змін упродовж чотирьохсот років. Більшість відомостей до будівельного аспекту його історії описові та фрагментарні й, у кращому разі, констатують конкретні історичні події чи окремі факти перебудов. У літературі не зазначено ескізно-планувальних проектів будівництва чи перепланування замку XVII ст. Поза тим, ранній період функціонування Жовківського замку практично не відображений в джерелах фінансово-господарського характеру. Досі зафіксовано єдиний давніший, фрагментарний опис замку 1671 р. (*Gębarowicz, 1973: 117–123*), укладений з приводу вступу на посаду нового бургграфу. Докладніші інвентарі наповнення парадних приміщень, відомі починаючи від 80-х років XVII ст. (*Gębarowicz, 1973: 123–127, 144–146, 164–172, 172–195*). Натомість, детальні описи замку укладались, починаючи з 1743 р. (*Bernatowicz, 2009: 49–67*).

Перші спроби реконструктивного опису Жовківського замку XVII–XVIII ст. на підставі документальних джерел здійснили Александер Чоловський (*Czółowski, 1892: 128–132*), Мар'ян Осінський (*Osiński, 1933*), Роман Афтаназій (*Aftanazy, 1990: 562–594*), Адам Мілобєндський (*Milobędzki, 1980: 398–399*), Тадеуш Бернатович

П'єх Наталія Романівна, здобувач відділу історії середніх віків Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, магістр архівознавства, м. Жовква.

© П'єх Н. Р., 2019

(Bernatowicz, 2009) та ін. Здебільшого, дослідники послуговувались обмеженим колом джерел, що не давало можливості повніше відтворити цілісну картину вигляду замку XVII ст. Зокрема, Тадеуш Маньковський (*Mańkowski, 1948: 133*) на підставі відомих йому книг видатків королівської каси 1685–1694 рр. стверджував, нібито перебудови в замку відбувалися, починаючи з 1685 р. Натомість, відомо про цілий ряд будівельно-оздоблювальних робіт, здійснених задовго до наведеного дослідником року (*Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далі – НГАБ). – Ф. 694. – Оп. 7. – Д. 282, 2475, 2612*).

Дещо прояснив ситуацію стосовно архітектурних форм Жовківського замку вніс опублікований 1998 р., так званий план Антоніо Кастеллі, виявлений у “Центральном государственном историческом архиве Санкт-Петербурга” (*Bernatowicz, 1998: 203–213*), який відображає розпланування замку на рівні першого поверху з призамковим парком та лазнями. Однак на ньому відсутні будь-які позначення щодо дати створення й автора. Опираючись на низку історичних фактів, Т. Бернатович був схильним вважати ймовірною датою виконання період між 1740 та 1742 рр., підкріплюючи це тезою про початок будівельних робіт в замку у цей час за нового власника Міхала Казімежа Радзівіла. Доволі дискусійним залишається питання стосовно авторства плану, який Т. Бернатович приписав архітектору А. Кастеллі (*Osiński, 1933: 130*), Посилаючись на його роботи при дворі королеви Собоєських, а згодом й М. К. Радзівіла. Це припущення ґрунтується на документальних свідченнях стосовно виконання будівельних робіт у замку за його участю впродовж 1741–1742 рр. Діяльність цього архітектора у Жовкві також документально засвідчив Володимир Александрович (*з особистих нотаток В. Александровича*), відшукавши відомості щодо відбудови 1741 р. однієї з веж, пошкодженої пожежею (*з особистих нотаток В. Александровича*). У джерелах згадано й про інші його роботи, пов’язані із закінченням великих парадних сходів до палацового корпусу, а також будівництвом “помаранчарні” (*ЛННБ. – Ф. 141. – Оп. 1. – Спр. 485. – Арк. 15*). До кінця не зрозуміло, чи архітекторові вдалося реалізувати розпорядження М. К. Радзівіла, зважаючи на зміст іншого документу, датованого 1753 р., де викладено перелік необхідних матеріалів для будівництва нових парадних сходів з відкритими галереями палацового корпусу в контексті інших робіт при замку (*AGAD. – Zbiór A. Człowskiego. – Sygn. 404. – S. 145*). Зі змісту першоджерела стає зрозумілою

професійна обізнаність автора з підрахунком обсягів будівельних матеріалів, а також термінів виконання робіт. Очевидно, спорудження великих парадних сходів й прилеглих до них відкритих галерей стало справою рук уже іншого архітектора, оскільки А. Кастеллі помер 1747 р. Фактично, встановлення автора виконання плану наразі залишається відкритим. Поза тим, достеменно невідомо, для чого він призначався, можливо, його метою було відображення робіт з перепланування замку або ж він цілком міг слугувати як наочним відображенням стану споруди на час передачі між спадкоємцями.

Опублікований план, значною мірою, відповідає змісту тексту інвентарного опису 1743 р. (*ЛННБ. – Ф. 141. – Оп. 3. – Спр. 485. – Арк. 1–8*), який фактично окреслює стан замку у пізній королівський період, зважаючи на занотовані в ньому ще збережені мармурове мощення, барокове оздоблення стель, розпланування парадної частини замку. Крім того, ще одним аргументом на користь цієї тези виступає не надто активна будівельна діяльність королеви при замку після смерті їх батька. Якщо Костянтин Собеський проводив деякі роботи у 1709 та 1720-х роках (*Grzegorzewska, 1887: 207; НБ ЛНУ. – Відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф.П. Максименка. – Ф. 1. – Спр. 605 III. – Арк. 160*), то Якуб Людвік у порівнянні з братом, не здійснював значних змін. Крім того, на початку 40-х років XVIII ст. М.К. Радзівіл не планував значних перепланувань і перебудов, оскільки його найбільша будівельна активність припала на 50-ті роки XVIII ст., що засвідчують записи із книг господарських розпоряджень князя, опублікованих М. Осінським (*Osiński, 1933: 130–137*).

Згідно із загальноприйнятою думкою в історіографії досліджуваного об'єкту, первісно замок збудовано у вигляді квадрата, де чотири корпуси (палацовий, гостьовий, кухонний та корпус від міста) об'єднані між собою оборонними мурами. По кутах зведено чотири наріжні вежі, а також надбрамну вежу зі сторони міста, до якої провадив звідний дерев'яний міст через фосу (*ЛННБ. – Ф. 141. – Оп. 3. – Спр. 485. – Арк. 8*). На початку 80-х років XVII ст. здійснено перепланування замку, влаштовано закриті галереї, які комунікували усі чотири корпуси між собою.

Посилаючись на інвентарний опис замку 1671 р., що характеризує ранній етап господарювання Я. Собеського, відзначимо присутність на той час рис оборонної споруди. Деякі дослідники описували вигляд замку на підставі цього документа, тому буде зайвим усе це

знову дублювати (*Aftanazy, 1990: 572; Bernatowicz, 1998: 21*). Більшість з них схилились до думки, що в першоджерелі описано лише палацовий корпус та частково окреслено одну з частин замку. Проте, детально ознайомившись із його текстом, стає зрозумілим, що в ньому побіжно, не деталізовано згадано увесь замок. Досі не викликав запитань текстовий фрагмент інвентаря, який стосується трьох наріжних веж, замість чотирьох, як прийнято вважати. Крім того, в описі однієї з них додано уточнююче означення – “w ktorej gyszowanie” (“в якій рштування”) (*Gebarowicz, 1973: 122*), що засвідчує проведення там якихось робіт чи перебудов. Цю тезу підтверджують пізніші записи в рахункових книгах стосовно будівельних робіт у західній вежі, а також закінчення південної. Так у 1681 р. із королівської каси мулярам видано кошти на завершення другої башти від фільварку (*НІАБ. – Ф. 694. – Оп. 7. – Д. 282. – С. 128*), тоді ж замовлено роботи по піднесенню комина на башті від каплиці (*НІАБ. – Ф. 694. – Оп. 7. – Д. 282. – С. 122*). Так виглядає, що до 70 років. XVII ст. дві наріжні замкові вежі – східну та північну, уже перебудовано з бастей. Надбрамна вежа із в’їзним вузлом, згідно з даними архітектурно-археологічних досліджень первісно теж була значно нижчою за сучасну (*Лукомський, Іванишин, 2009*). Ймовірно, на початковому етапі функціонування замку на місці південної та західної наріжних веж теж влаштовано бастей, про що свідчать глибокі, масивні фундаменти з товстими стінами на рівні цоколя.

Жовківський замок був добре фортифікований кількома лініями оборонних укріплень: ровом та валом, з північної сторони підступи до нього охороняли став і річка. Як засвідчують дані найновіших археологічних досліджень, не весь замок оточував рів шириною 6 м. Тут мала місце асиметрична система бастіонних укріплень. Класичним проявом оборонної споруди стала відсутність віконних прорізів на зовнішніх стінах кухонного, гостьового корпусу та корпусу від міста, натомість на рівні другого ярусу влаштовано бійниці. Великі парадні вікна влаштовані лише в палацовому корпусі початково, що пов’язувалось із наявністю з південно-західної сторони замку передполя, яке завершувалось фосою із влаштованою в ній симетричною системою дерев’яного частоколу (*Іванишин, 2017*). Вищенаведені факти нашттовують на низку висновків стосовно первісної форми замку, який являв собою класичну оборонну споруду чотирикутної форми, із чотирма наріжними бастеями та в’їзною брамою, яка з плином часу теж була змінена. Господарсько-житлова частина мала

значно скромніший вигляд, а деякі її частини мали тимчасовий характер. Вигляд замку, відображений в інвентарних описах, починаючи із 1743 р. та на плані А. Каstellі, став результатом діяльності не одного покоління власників. Певні уявлення про первісний вигляд окремих складових замкового комплексу дозволяють сформулювати результати археологічних досліджень, які упродовж багатьох років провадять Ю. Лукомський та Т. Іванишин на території Жовківського замку та його оборонних споруд. Встановлено, що фундаменти гостьового корпусу мають достатню глибину залягання для будівництва капітальної будівлі, тоді як внутрішні фундаменти кухонного корпусу глибиною лише 25 см, початково не розраховувались на спорудження двоповерхової споруди. Ймовірно, внутрішня господарська прибудова була тимчасовою, одноповерхового типу, що прилягла до оборонної стіни із односхилим дахом.

Одним із дискусійних архітектурних аспектів у дослідженні Жовківському замку, залишається покрівельний матеріал дахів замкового комплексу за часів Собеських. Зокрема, М. Осінський, дещо перебільшив пишність його зовнішнього вигляду (*Osiński, 1933: 74*), стверджуючи про масове застосування білої бляхи у покрівельних роботах. В інвентарі 1743 р. чітко сказано, що усі корпуси замку були накриті керамічною дахівкою, місцевого виробництва (*ЛННБ. – Ф. 141. – Оп. 3. – Спр. 485. – Арк. 8*), а великі парадні сходи разом із прилеглими галереями – дерев'яним гонтом. Вежі, як засвідчує зміст документа, справді мали пишніше оздоблення та були вкриті білою бляхою. Дві з них, що від міста, мали пишне завершення з позолоченими галками, щитами та хрестами. Натомість, башти зі сторони парку, зважаючи на їх конструкцію із кошином, виведеним по середині даху, виглядали значно скромніше.

З кінця 70 років та протягом 80 років XVII ст. замок змінив свій вигляд, набувши нових форм та функцій. Тут відбулись колосальні перебудови, спричинені кількома факторами. В першу чергу, це зміна статусу власника замку Яна III, якого у 1676 р. обрано королем Речі Посполитої. Також потрібно зазначити зміни ренесансу на бароко, який активно проявляв себе в архітектурі та мистецтві того часу. Жовківський замок був винятком, де новий стиль активно впроваджувався не лише в інтер'єрах, а й в зовнішніх архітектурних формах. Роботи виконували різні групи майстрів: краківські на чолі з придворним архітектором, Петром Бебером;

львівські майстри; до робіт в замок також залучались місцеві малярі та ремісники, які діяли на підставі одноразових чи багаторазових замовлень.

На початку 1680 років розпочато будівництво кабінетів, роботи біля першого розпочались у 1681 р., другого – із 1686 р. Ці споруди прилягали до палацового корпусу зі сторони італійського парку у вигляді еркерів. Їх архітектурна форма була доволі цікавою: на рівні першого поверху – це відкриті паркові альтани, із кабінетами на рівні другого. Протягом 1681 року (*НИАБ. – Ф. 694. – Оп. 7. – Д. 282. – С. 36*) – 1685 рр. (*НИАБ. – Ф. 694. – Оп. 7. – Д. 282. – С. 13*) відбулась перерва в їх будівництві, проте після 1685 р. повністю завершено спорудження другого кабінету та реставровано перший, який стояв без накриття, ймовірно пошкоджений впливом погодних умов. На ці роботи з замкової каси видано 7 тис. цегли (*AGAD. – Zbiór A. Czolowskiego. – Sygn. 402. – S. 53*). У 1686 р. обидва кабінети перекрито білою бляхою, а також виготовлено для них галки, шапки та вітряки, над якими працювали бляхарі зі Львова, влаштовано кам'яне обрамлення вікон і дверей. Камінь для цих робіт, як і інших об'єктів в місті, привезено з Полян. Оздоблювальні роботи в замкових кабінетах здійснював майстер на ім'я Бартош (*НИАБ. – Ф. 694. – Оп. 7. – Д. 2475. – С. 92*). У період із 1686 по 1689 рр. тут покладено мощення, влаштовано дерев'яні стелі.

У 1681 р. розпочато роботи коло замкової бібліотеки, зокрема, над нею змінено дахівку (*НИАБ. – Ф. 694. – Оп. 7. – Д. 2475. – С. 136*), також при цих роботах згадані столярі та малярі. В. Александрович навів відомості стосовно переліку робіт виконаних Іваном Рутковичем у Жовківській замковій бібліотеці, де він золотив стелі, тушував та лакував у ній якусь квітку (*Александрович, 1994: 63*).

Крім зовнішніх перетворень, у Жовківському замку активно проходили внутрішні оздоблювальні роботи. У 1681 р. покладено мармурове мощення в кімнаті короля (*НИАБ. – Ф. 694. – Оп. 7. – Д. 282. – С. 122*), а також перед столовою кімнатою (*НИАБ. – Ф. 694. – Оп. 7. – Д. 282. – С. 121*), виготовлено віконниці для нижніх покоїв палацового корпусу (*НИАБ. – Ф. 694. – Оп. 7. – Д. 282. – С. 101*). 1688 р. розпочато оздоблення великої зали в палацовому корпусі, за що сплачено 2070,27 злотих (*AGAD. – Zbiór A. Czolowskiego. – Sygn. 402. – S. 26*). Згідно з записами видатків королівської каси у 1684–1685 рр. Іван Руткович, крім згаданих вище робіт, здійснював реставрацію великої картини перед ідальнею, ґрунтував різьблені волоти в кабінеті короля, малював балюстради в ідальні (*Александрович, 1994: 63*). Загалом, тему діяльності малярів, які

працювали при дворі Яна III, детально окреслено в працях українських та польських дослідників, таких як: Віра Свенціцька (*Свенціцька, 1966; Свенціцька, Сидор, 1990*), Володимир Александрович (*Александрович, 1990; 1994; 1998*), Володимир Овсійчук (*Овсійчук, 1991*), Павло Жолтовський (*Жолтовський, 1962: 189–232*), Тадеуш Маньковський (*Mańkowski, 1948: 127–152*), Мечислав Генбарович (*Gębarowicz, 1973: 117–123*), Ванда Дрецька (*Drecka, 1977: 127–185*) та ін.

Демян Росвич із сином, Іван Руткович, Юрій Шимонович-молодший, Тимофій Стислович, Василь Петранович – це неповний перелік майстрів, які поза релігійним напрямом своєї діяльності, також активно працювали над замковими замовленнями. Більшість з них були задіяні при оздобленні замкових покоїв та лазень в італійському парку.

На початку 80 років XVII ст. за замком ліквідовано кіпець, а на його місці закладено італійський парк, із двома терасами верхньою та нижньою, розділених підпірною стіною шириною 0,7 м (*Іванишин, 2017*), увінчаною білокам'яною балюстрадою, яка завершувалась сходами з обох боків, що вели на нижню терасу. Детальний опис замкового парку здійснив Т. Бернатович (*Bernatowicz, 1998: 203–213*), публікуючи план А. Каstellі. Крім того, вигляд парку із детальною характеристикою рослинності та об'єктів, які знаходились на його території, детально описано в інвентарі 1743 р. (*ЛННБ. – Ф.141. – Оп. 1. – Спр. 484*) та наступних такого типу документах.

Записи книг видатків королівської каси дозволили скласти доволі докладний перелік робіт, що проводились у замковому парку в період його закладення. Зокрема у 1688 р. вимурувано восьмигранний фонтан на верхній терасі парку, дно якого, згідно з описами, було мармуровим, а сам резервуар для води білокам'яним (*ЛННБ. – Ф. 141. – Оп. 1. – Спр. 484. – Арк. 6 зв.*). Документальні відомості підтверджують археологічні дослідження, які проводились в замковому парку у серпні 2017 р. (*Іванишин, 2017*). У 1688 р. відбулось тинькування муру довкола замку, саме тоді він набув рис резиденції зовні, до цього часу зберігаючи грізний вигляд неприступної фортеці (*НІАБ. – Ф. 694. – Оп. 7. – Д. 2475. – С. 28*).

З південно-західної сторони замку, на річці Свині зведено дві лазні, які слугували літніми павільйонами для його власників. Дослідник, Т. Маньковський, проводить аналогії із лазнями Станіслава Гераклія Любомирського в Уяздові (*Mańkowski, 1948: 136*). Жовківські павільйони схожі між собою зовні, дещо відрізнялись у внутрішньому

розплануванні. В одному із них були влаштовані сіни, великий покій та дві бічні алькови, натомість другий павільйон окрім сіней, покою та алькови мав ще два приміщення. Перше – це лазня, в другому влаштована ванна. В касових книгах маємо запис щодо її встановлення у 1689 р. на спеціальних дубових брусах (НИАБ. – Ф. 694. – Оп. 7. – Д. 2475. – С. 85). У тому ж році в лазнях підбивали стелі, цими роботами керував Петро Львів'янин (НИАБ. – Ф. 694. – Оп. 7. – Д. 2475. – С. 105). Інтер'єри лазень були пишно оздоблені, а їх речове наповнення просто вражало, що стає зрозумілим з аналізу змісту інвентарних описів із 1728 р. (AGAD. – *Zbiór Człowskięgo*. – Sygn. 394. – S. 114–124). Над оздобленням інтер'єрів лазні працював маляр Тимофій, про якого вперше згадує Т. Маньковський. Цей майстер, згідно з відомостями дослідника, перебував на службі при замку до 1694 р. Натомість, є запис із 1699 року, із зазначенням імені того ж маляра Тимофія при дворі в Жовкві (НИАБ. – Ф. 694. – Оп. 7. – Д. 2475. – С. 4а).

Перед 1681 р., Я. Собеський заклав при замку будівництво арсеналу, який нічим не поступався львівському, виходячи зі змісту інвентарного опису 1699 р. (П'єх, 2012: 346–348). Тут зберігалось понад 40 гармат різного калібру, велика кількість стрілецької зброї – мушкетів, гаківниць тощо. Станом на 1681 р. із замкової королівської каси видано кошти на мурування брами до “sekhauzu” (НИАБ. – Ф. 694. – Оп. 7. – Д. 282. – С. 101), який на той час був уже вимуруваний. Відповідно до наступних записів маємо перерву аж у 7 років. Активність робіт коло арсеналу простежується уже з 1688 р., коли вимурувано карниз, перекрито дахівкою та встановлено капітелі на колонах брами (НИАБ. – Ф. 694. – Оп. 7. – Д. 2475. – С. 85).

24 березня 1698 р. після смерті Яна III (1696 р.) у Львові здійснено поділ спадку короля. Жовква з навколишніми селами перейшла до Константина Собеського. Незважаючи на відсутність нового власника, роботи при замку все ж тривали, проте їх розмах був значно скромнішим. Про деякі з них, свідчать записи в книгах видатків замкової каси за 1699 р. Зокрема, завершено роботи коло замкового парку, є згадки про встановлення кам'яних балясин на парковій балюстраді (НИАБ. – Ф. 694. – Оп. 7. – Д. 2512. – С. 16), проводились дрібні ремонтні роботи коло альтанок.

Зауважимо, що Я. Собеський, перебуваючи у статусі короля й володіючи численними маєтностями, провадив архітектурні перетворення Жовківського замку протягом двох десятиліть із

значними перервами, інколи у кілька років. Фактично, із обставин розподілу спадку по Я. Собеському, який дуже детально описав Кшиштоф Косажецький (*Kossarzecki, 2012: 13–29*), стає зрозумілим, що більшість власних коштів король вкладав у свої маєтності та предмети розкоші, не акцентуючи уваги на великих кількостях готівки. По своїй смерті він залишив менше мільйона злотих та ряд боргів, що дуже розчарувало його спадкоємців, які розраховували на значно більші суми.

Упродовж XVII – на початку XVIII ст. Жовківський замок відігравав провідну роль в оборонній системі цілого міста, прикриваючи південно-західні рубежі. Запроектовані комунікаційні галереї з бійницями на рівні другого ярусу замку, дозволяли швидко перегруповуватись і активно вести оборону об'єкта. Суттєво підсилював обороноздатність Жовківської твердині, збудований у 80 роках XVII ст. арсенал, який в свої кращі часи налічував понад 40 гармат різного калібру. Проте, ключову роль в обороноздатності досліджуваного об'єкта відіграли його вигідне географічне розташування та система бастионних укріплень, які трансформувались під впливом місцевого рельєфу.

Використані посилання

Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). Zbiór Aleksandra Czołowskiego. Sygn. 394.

AGAD. Zbiór A. Czołowskiego. Sygn. 402.

AGAD. Zbiór A. Czołowskiego. Sygn. 404.

Aftanazy R., Baranowski A. (red.) 1990. *Materiały do dziejów rezydencji. Dawne województwo ruskie: ziemia halicka i lwowska*. T. 7A. Warszawa, s. 562–594.

Bernatowicz T. 1998. *Rezydencja Sobieskich i Radziwiłłów w Żółkwi w świetle nieznanego planu Antonia Castello. Prace dedykowane Karolinie Lanckorońskiej w stulecie urodzin*. T. 13. Ikonotheka. Warszawa, s. 203–213.

Bernatowicz T. 2009. *Królewska rezydencja w żółkwi w XVIII wieku. “Ad Villam Novam”*. T. 2. Warszawa, s. 49–67.

Czołowski A. 1892. *Dawne zamki i twierdzenia Rusi Halickiej. Teki konserwatorska*. T. 1. Lwów, s.128–132.

Drecka W. 1977. *Na tropach obrazów ze zbiorów Jana III. Studia Wilanowskie*. T. 1. Warszawa, s.127–185.

Gębarowicz M. 1973. *Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI–XVIII wieku*. Wrocław, s.117–123.

Grzegorzewska S. 1887. *Pamiętnik o Maryi Wesslównie królewiczowej Konstantowej Sobieskiej. Czytelnik*, Druk. W. Noskowskiego. Warszawa, 332 s.

Kossarzecki K. 2012. *Źródła do dziejów Sobieskich z Archiwum w Mińsku i zbiorów francuzkich. “Ad Villam Novam”*. T. 7. Warszawa, 187 s.

Lietuvos valstybės istorijos archyvas (далі – LVIA). Ф. 459 (Комиссия по исследованию долгов Радзивиллов). Оп. 1. Д. 1472.

Mańkowski T. 1948. Mecenat Jana III w Zółkwi. *Prace komisji historii sztuki*. Т. 9. Kraków, s. 127–152.

Mańkowski T. 1950. Malarstwo na dworze Jana III. *Biuletyn Historii Sztuki*. Nr.1–4. Warszawa, s. 201–288.

Miłobędzki A. 1980. *Architektura polska w XVII wieku*. Т. 1. Warszawa, s. 398–398.

Osiński M. 1933. *Zamek w Zółkwi*. Lwów, 140 [2] s.

Skrzypietz A. 2011. *Królewscy synowie Jakub, Aleksander i Konstanty Sobiescy*. Katowice, 668 s.

Александрович В. С. 1990. *Майстер Юрїї Шимонович-старший*. Львів: Образотворче мистецтво, № 1, с. 17–18.

Александрович В. С. 1994. Українські малярі польського короля Яна III Собеського. *Матеріали засідань Історичної та Археографічної комісії НТШ у Львові 1992 – жовтень 1993 р.*, Львів, с. 17–148.

Александрович В. С. 1998. Початки жовківського мистецького осередку. *Збірник матеріалів українсько-польського практичного семінару “Історична, мистецька та архітектурна спадщина Жовкви: проблеми охорони, реставрації та використання”* в рамках проекту “Вирішення соціально-економічних проблем Жовкви з використанням її культурної спадщини” за участю Фонду Євразія та Міжнародного Фонду “Відродження” при підтримці Агенства США з Міжнародного Розвитку, Жовква, Львів, 23–24 квітня 1998 р., с. 103–105.

Жолтовський П. М. 1962. Словник-довідник художників, що працювали на Україні у XIV–XVIII ст. *Матеріали з етнографії та мистецтвознавства*. Київ, Вип. 7–8, 179 с.

Іванишин Т. З. 2017. *Польовий щоденник археологічних досліджень в замковому парку в Жовкві* (рукопис).

Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка. *Відділ рукописів (далі – ЛННБ)*. Ф. 141. Оп. 1. Спр. 484.

ЛННБ. Ф.141. Оп. 1. Спр. 485.

Лукомський Ю. В., Іванишин Т. З. 2009. *Звіт про археологічно-архітектурні дослідження оборонних споруд та вузла в’їзної брами замку у місті Жовква 2009 року*. Міністерство регіонального розвитку та будівництва України, Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві. Львів, Жовква.

Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Франка (далі – НБ ЛНУ). Відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг ім. Ф.П. Максименка. Ф. 1. Спр. 605 III.

Нацьянальны гістарычны архіў Беларусі (далі – НГАБ). Ф. 694 (Радзивиллы, князья). Оп. 7. Д. 282.

НІАБ. Ф. 694. Оп. 7. Д. 2475.

НІАБ. Ф. 694. Оп. 7. Д. 2612.

Овсійчук В. А. 1991. *Майстри українського бароко. Жовківський художній осередок*. Київ: «Наукова думка», 400 с.

П’ех Н.Р. (ред.) 2012. *Inwentarz cekauzu Żółkiewskiego spisany 1699 Anno, Жовква крізь століття*. Львів, вип. 2, с. 346–348.

Свенціцька В. І. 1966. *Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст.* Київ: «Наукова думка», 180 с.

Свенціцька В. І., Сидор О. Ф. 1990. *Спадщина віків. Українське малярство XIV–XVIII століть у музейних колекціях Львова*. Львів: Каменяр, 72 с.

References

- Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD). Zbiór Aleksandra Czołowskiego – Sygn. 394 (pl).
- AGAD. Zbiór A. Czołowskiego. Sygn. 402 (pl).
- AGAD. Zbiór A. Czołowskiego. Sygn. 404 (pl).
- Aftanazy R., Baranowski A. (red.) 1990. Materiały do dziejów rezydencji. Dawne województwo ruskie: ziemia halicka i lwowska. T. 7A. Warszawa, s. 562–594 (pl).
- Bernatowicz T. 1998. Rezydencja Sobieskich i Radziwiłłów w Żółkwi w świetle nieznanego planu Antonia Castello. Prace dedykowane Karolinie Lanckorońskiej w stulecie urodzin. T. 13. Ikonotheka. Warszawa, s. 203–213 (pl).
- Bernatowicz T. 2009. Królewska rezydencja w żółkwi w XVIII wieku. “Ad Villam Novam”. T. 2. Warszawa, s. 49–67 (pl).
- Czołowski A. 1892. Dawne zamki i twierdza Rusi Halickiej. Teksa konserwatorska. T. 1. Lwów, s.128–132 (pl).
- Drecka W. 1977. Na tropach obrazów ze zbiorów Jana III. Studia Wilanowskie. T. 1. Warszawa, s.127–185 (pl).
- Gębarowicz M. 1973. Materiały źródłowe do dziejów kultury i sztuki XVI–XVIII wieku. Wrocław, s.117–123 (pl).
- Grzegorzewska S. 1887. Pamiętnik o Maryi Wessłównie królewiczowej Konstantowej Sobieskiej. Czytelnik, Druk. W.Noskowskiego. Warszawa, 332 s. (pl).
- Kossarzecki K. 2012. Źródła do dziejów Sobieskich z Archiwum w Mińsku i zbiorów francuzkich. “Ad Villam Novam”. T. 7. Warszawa, 187 s. (pl).
- Lietuvos valstybės istorijos archyvas (dalei – LVIA). Ф. 459 (Комиссия по исследованию долгов Радзивиллов). Оп. 1. Д. 1472.
- Mańkowski T. 1948. Mecenat Jana III w Żółkwi. Prace komisji historii sztuki. T. 9. Kraków, s. 127–152 (pl).
- Mańkowski T. 1950. Malarstwo na dworze Jana III. Biuletyn Historii Sztuki. Nr.1–4. Warszawa, s. 201–288 (pl).
- Miłobędzki A. 1980. Architektura polska w XVII wieku. T. 1. Warszawa, s. 398–398 (pl).
- Osiński M. 1933. Zamek w Żółkwi. Lwów, 140 [2] s. (pl).
- Skrzypietz A. 2011. Królewscy synowie Jakub, Aleksander i Konstanty Sobiescy. Katowice, 668 s. (pl).
- Aleksandrovich V. S. 1990. Meister Yuriy Shimonovich Sr. Lviv: Obrazotvorche mystetvo, No. 1, pp. 17–18 (ukr).
- Aleksandrovych, V. 1994. Ukrainian painters of the Polish king Jan III Sobieski. Materials of the meetings of the Historical and Archeographic Commissions of the NTSh in Lviv (February 1992 – October 1993), Lviv, pp. 17–148 (ukr).
- Aleksandrovych, V. 1998. The Beginnings of the Zhovkva Art Center. Collection of materials of the Ukrainian-Polish scientific and practical seminar "Historical, artistic and architectural heritage of Zhovkva: problems of restoration and use", Zhovkva, Lviv, April 23-24, 1998, p. 103–105 (ukr).
- Zholtoivskyi P. 1983. Artistic life in Ukraine in the XVI–XVIII centuries. Materials on ethnography and art. Kiev, Iss. 7–8, 179 p. (ukr).
- Ivanyshyn T. 2017. Field diary of archaeological research in the castle park in Zhovkva, (manuscript) (ukr).
- The Lviv National Vasyl Stefanyk Scientific Library of Ukraine (LNSL). F. 141, In. 1, F. 484.
- LNSL. F. 141, In. 1, F. 485.

Lukomsky Y., Ivanyshyn T. 2009. Report on archeological and architectural research of defense buildings and the gateway entrance gate in Zhovkva in 2009. Ministry of Regional Development and Construction of Ukraine, State Historical and Architectural Reserve in Zhovkva. Lviv, Zhovkva (ukr).

Scientific Library of the I. Franko Lviv National University. Department of handwritten, early printed and rare books by them. F. P. Maximenko. F. 1, F. 605 III.

State Historical archive of Belarus, F. 694, In. 7, F. 282.

State Historical archive of Belarus, F. 694, In. 7, F. 2475.

State Historical archive of Belarus, F. 694, In. 7, F. 2612.

Ovsiichuk, V. (1991). Masters of the Ukrainian Baroque. Zhovkva Art Center. Kyiv: Naukova dumka, 400 p. (ukr).

Piekh, N. 2012. Inwentarz cekauzu Żółkiewskiego spisany 1699 Anno. Zhovkva through centuries, 2, pp. 346–348 (pl).

Svientsitska, V. 1966. Ivan Rutkovich and the formation of realism in the Ukrainian painting of the XVII century. Kyiv: Naukova dumka, 180 p. (ukr).

Svetsitska, V. Sidor, O. 1990. Heritage of the ages. Ukrainian painting of the 14th-18th centuries in the museum collections of Lviv. Lviv: Kamenyar, 72 p. (ukr).

Piekh Natalia

ARCHITECTURAL CHANGES OF ZHOVKVA CASTLE DURING THE TIMES OF JAN SOBIESKI

In this article the history of architectural transformations that took place in Zhovkva castle during the management of Yan Sobieski is traced. In particular, the state of the investigated object in the given of historical period is characterized on the basis of already known primary sources – plans, inventory descriptions, financial books and other written materials, as well as the whole spectrum of scientific developments on this issue of domestic and foreign science. An attempt was made to reconstruct the appearance of the castle in the complex with the data of archaeological and architectural research, as a result of which the chronology and the list of works, as well as the names of the masters involved in the process of the reconstruction of the Zhovkva castle in the times of Jan Sobieski, were specified in detail. This study made it possible to distinguish several main periods of castle modification in the given chronological framework: the pre-royal period, which was characterized by minor changes; early royal – perestroika, which were occasional; the late royal period is the cardinal transformation of a well-fortified castle into a lush Baroque residence.

The key place in these processes of modification of the object under study was the artistic tastes of Jan III Sobski, the level of education, as well as the change in the socio-legal status of the host. Just after his accession to the throne of the Rzeczpospolita, the castle of Zhovkva has become key, being one of the king's main residences, which in turn prompted him to change his appearance with bringing to the best European models.

In particular, the article identifies the major transformations in the palace building with adjacent towers, defines the list of interior finishing works, establishes the probable time for the construction of large parade stairs, outlines a complex of works for the construction of the castle arsenal, laying and arrangement of the park.

Keywords: Zhovkva, castle, palace building, park, arsenal.

ОБОРОННЕ БУДІВНИЦТВО НА ТЛІ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ СИТУАЦІЇ У СХІДНОМУ ПРИКАРПАТТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII – XIV ст.

Складна військово-політична ситуація другої половини XIII – XIV ст. на галицько-волинських землях скупі відображена в писемних джерелах. Плідному археологічному вивченню цього періоду тривалий час перешкождала відсутність надійної хронології старожитностей. Лише масштабні дослідження тогочасних напластунків з яскравими хронологічними маркерами (переважно, предметами імпорту), проведені автором у 1990-х роках минулого століття в головних центрах Галицько-Волинської держави цього періоду – Володимирі, Лучеську, Львові та Пересопниці, дозволили створити не лише хронологічну шкалу старожитностей т.зв. післямонгольського періоду але й з'ясувати низку особливостей суспільно-політичного розвитку українських земель напередодні втрати державності. Саме ця хронологічна шкала також дозволила продатувати масову появу укріплень у передгірській ділянці Східного Прикарпаття періодом XIII-XIV ст.

Саме на цей період припадає активна діяльність великокнязівської влади із освоєння передгірської території, внаслідок чого відбулися значні зміни у розселенні. Розбудова мережі укріплень на новоосвоєних територіях мала свої особливості. Вона відбувалась в умовах загострення в цей час військово-політичної ситуації навколо Галицько-Волинської держави. Характерною рисою оборонного будівництва Східного Прикарпаття цього періоду було широке залучення найсучасніших прийомів фортифікації, що відбувалося на тлі поглиблення військових контактів у центрально-європейському регіоні. Це були особливі форми наскельного дерев'яного будівництва, які робили фортеці неприступними навіть для досвідчених в облозі монгольських військ.

Ключові слова: мережа укріплень, оборонне будівництво, військово-політична ситуація, великокнязівська влада, Галицько-Волинська держава.

Військово-політична ситуація навколо Галицько-Волинської держави залишалася складною протягом всього періоду її існування. Особливого загострення вона набула протягом другої половини XIII – XIV ст. – цього загалом маловивченого періоду в історії галицько-волинських земель. Окрім скупості писемних джерел плідному вивченню даного етапу історії України іншими методами тривалий час перешкождали також різноманітні політичні «штампи». Вони впливали також і на інтерпретацію результатів археологічних досліджень пам'яток цього періоду.

Терський Святослав Володимирович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів.

© Терський С. В., 2019

Вивчення процесу створення стратегічної мережі укріплень Галицько-Волинської держави у Східному Прикарпатті сьогодні відбувається за допомогою археологічних досліджень. Дані цих розкопок мають велике значення для правильної інтерпретації подій літописної історії, яка дійшла до нас уривками. Проте попри порівняно численний джерельний матеріал хронологічна та суспільна інтерпретація укріплених поселень досі не знайшла належного висвітлення в літературі. Однак, з огляду на помітну роль підкарпатських укріплень Галицької землі в історії України ці питання виступають на перший план сучасних історичних досліджень. Таким чином, вирішення проблеми військово-історичної інтерпретації укріплень Східного Прикарпаття можливе лише за умови наявності значного комплексу археологічних джерел.

Актуальність теми визначається тим, що пам'ятки оборонного будівництва Східного Прикарпаття тривалий час виконували роль не лише західного оборонного рубежу Галицької землі, але й всієї Київської держави. Вони включають в себе такі унікальні форми фортифікації, як наскельні фортеці як Бубнище, Урич (Тустань), що були шедеврами дерев'яної архітектури Європи. Ці укріплення вважаються не лише важливим фактором процесу творення кордонів князівства, але й залишались символом давньої української державності у період її втрати Україною.

Стан дослідження проблеми. Становлення системи розселення та формування кордону Галицького князівства у Східних Карпатах у період Київської та Галицько-Волинської держави в ширшому плані вивчали історики М.С. Грушевський, І.П. Крип'якевич. Першу інформацію про давні укріплення регіону маємо з початку ХХ ст. (*Janusz, 1918: 107, 222, 223*). Скласти повнішу карту прикарпатських городищ намагався львівський археолог Я. Пастернак (*Погоральський, Миська, Ляска, 2013*).

Оскільки письмові джерела дають дуже скупу характеристику цієї системи оборони, тому ключовими для характеристики цих фортець можуть бути лише дані археологічних досліджень, які масштабно розпочались у Східному Прикарпатті лише у другій половині ХХ ст. Певний час пам'ятки Княжої доби Прикарпаття в межах Львівської області досліджували О.О. Ратич, а в межах Івано-Франківщини – Б.А. Томенчук (*Liwoch, 2003*).

Вивчення прикарпатських городищ в той час замикалося лише на фіксації укріплень, зніманні, переважно, окомірних планів. Перше зведення такого роду було здійснено ленінградським

дослідником П.О. Раппопортом. Він же вперше підняв питання хронологічної та суспільної інтерпретації прикарпатських городищ. Згодом їх досліджували М.Ф. Рожко, О.М. Корчинський та М.П. Кучера. Проте на перешкоді дослідникам стояла ненадійна хронологічна шкала середньовічних старожитностей, на що стосовно датування напластувань фортеці Тустань давніше вказувалося автором статті (*Терський, 2001: 132-134*).

Однією з причин помилкового датування було обмеження джерельної бази лише містами Середнього Подніпров'я (давніх Київщини, Чернігівщини та Переяславщини), які припинили своє існування або значно зменшились у розмірах внаслідок міграції населення на Східне Прикарпаття та Волинь після походу Батия.

Лише у 1990-х рр. минулого століття під час дослідження головних центрів Галицько-Волинської держави цього періоду – Володимира, Лучеська, Львова та Пересопниці вдалося виділити напластування т.зв. «післямонгольського періоду» та на основі знахідок яскравих хронологічних маркерів (переважно, предметів імпорту) автору статті вдалося створити не тільки хронологічну шкалу старожитностей але й з'ясувати низку особливостей суспільно-політичного розвитку українських земель напередодні втрати державності (*Терський, 2001; 2001а; 2006: 135-141*).

Новизна дослідження. В даній статті автор на основі аналізу даних археологічних досліджень попередників, застосовуючи власну, давніше апробовану хронологічну шкалу, робить спробу окреслити процес формування мережі заселення та фортифікації у передгірських районах у XIII – XIV ст.

Метою статті є аналіз сучасних історичних досліджень проблеми, а також особливостей джерельної бази, що стосується формування заселення передгірських районів Галицького князівства, з'ясування початкових етапів становлення територіальної структури Підгір'я та етапи розвитку т.зв. Карпатської оборонної смуги.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Як відомо, мережа укріплень Верхнього Подністров'я включала в себе велику кількість городищ. В процесі освоєння Східного Прикарпаття великокнязівською владою частина укріплень плеїнної доби зазнала суттєвого руйнування і перестала функціонувати. Протягом XI – початку XII ст. спостерігається навіть деякий відтік населення з окремих територій Прикарпаття та Волині. В подальшому передгірські території, як

правило, залишалися в стороні від спустошливих міжусобних воєн, що, очевидно, дозволило відновити їх людський потенціал. З іншого боку, потреби зміцнення зв'язків з Центральною Європою змушували торувати шляхи у гірських районах Східного Прикарпаття. Однак, серйозною перешкодою цьому була слабка заселеність цієї території.

У зв'язку з цим транскарпатським шляхом підгірська частина Східного Прикарпаття вперше потрапляє на сторінки літописів лише в середині XIII ст. Приводом став наступ монголів на Україну. Тоді, у 1240 році переходячи Карпати по дорозі з угрів, король Данило Романович зупинявся на ночівлю: «...і вернувся він од короля і приїхав в Синеволодсько в монастир Святої Богородиці» (*ПСРЛ. Т. 2. 1908, стб. 787*).

Найкраще археологічно вивчене на сьогодні Літописне Синьовидне (Синеволодсько) пов'язується з двома городищами в селищі Верхнє Синьовидне Сколівського р-ну Львівської обл. Перші роботи на цих пам'ятках проводились ще у 1972-1973 рр. львівським археологом Олексієм Ратичем. Згодом, у 1990-ті роки городища обстежувалися Карпатською архітектурно-археологічною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР Михайла Рожка та Верхньодністрянською археологічною експедицією Інституту народознавства НАН України Ореста Корчинського.

Відомо, що мисове городище при злитті рік Опір та Стрий, в ур. Голий горб (Городище) виразного культурного шару немає, проте, біля північного схилу ур. Городище виявлено другу лінію оборони у вигляді невисокого валу. Натомість інше городище площею 4,5 га, яке займає мисове підвищення першої надзаплавної тераси р. Опір в ур. Золота гора, було укріплене потужним валом висотою від 1,6 до 2,7 м з шириною підніжжя від 5 до 8 м. Хоча більшість культурних напластувань цього городища знищено пізнішим кладовищем та ранньомодерним замчищем у північно-східній частині, дослідженнями О. Ратича поблизу південно-східного краю пам'ятки вдалося виявити рештки дерев'яної споруди стовпової конструкції. Як показало сучасне вивчення речового матеріалу, споруда, а, отже, й культурний шар городища, датується другою половиною XIII-XIV ст. (*Миська, 2019*).

Подальші дослідження проведені Р. Суликом з південно-західного боку городища у 1989-90 рр. з'ясували, що в'їзд на територію пам'ятки проходив з південно-східного боку, а зібраний підйомний

матеріал датовано XII – XIII ст., проте об'єктів цього часу не зафіксовано. Це дало підстави досліднику припустити, що згаданий в літописі монастир Пресвятої Богородиці знаходився в сусідньому с. Нижнє Синьовидне в ур. Замок Данила, де під час обстежень пам'ятки було зібрано фрагменти кераміки XIII ст. (*Миська, 2019*).

Вздовж поживавленого карпатського шляху відомі в передгірській частині й інші фортеці – наскельні укріплення в Бубнищі, Розгірчому та Уричі. Всі ці важливі об'єкти розташовані неподалік літописного Синеводська (Синевідська) з монастирем Богородиці і мають тривалу історію дослідження.

Перші розкопки пам'ятки наскельної архітектури в с. Бубнище були проведені І. Вагилевичем ще 1861 р. Хоча сьогодні існує детальний її опис та навіть ймовірна реконструкція, зроблені дослідником наскельної архітектури М. Рожком (*Рожко, 2016: 147-149*), проте, багаторазові розкопки культурних нашарувань, проведені за останні півсотні років різними дослідниками, не наблизили до розуміння фортеці. Однак, недавно виявлені автором у фондах Львівського історичного музею матеріали з розкопок І. Вагилевича підтверджують здогад про функціонування на скелях Бубнища, ймовірно, мисливського замку галицьких князів разом з філією котрогось з галицьких монастирів. Відомо, що на Русі сусідство княжих садиб та монастирів було, швидше, економічністю, ніж випадковістю (*Терський, 2019*). Неподалік, нижче за течією р. Сукель у с. Задеревач на Стрийщині історик І. Крипякевич також розміщує літописний Полонинський монастир ігумена Григорія.

Перші археологічні розкопки під розташованими на скелях печерами у с. Розгірче проводились у 1878 р. А. Кіркором та В. Шибицлавським, а найбільш детальний опис цієї пам'ятки належить знаменитому львівському досліднику початку XX ст. Б. Янушу (В. Карповичу). Дослідження львівського архітектора Романа Сулика у 1990-х рр. дозволили датувати заснування там культового осередку у XII – XIV ст. (*Сулик, 1995: 110*).

Аналогічно на сьогодні датуються й укріплення знаменитої фортеці Тустань, яку майже щорічно досліджують, починаючи з 1973 р. (*Терський, Куценяк, 2019*).

Ще один район концентрації оборонних та культових осередків пов'язаний з княжим Перемишлем, на південний схід від якого в околицях Самбора (тепер м. Старий Самбір Старосамбірського

р-ну Львівської обл.), згаданого у стародавньому списку «волинських» (тобто галицько-волинських) міст у Воскресенському літописі (*Тихомиров, 1950:240*), знаходився ряд монастирів, особливо відомих мощами св. Онуфрія. Цей церковний центр навіть мав традиції окремого єпископства.

Оборонні споруди княжого Самбора досі не вивчені (*Рошко, 1996: 171-172*), проте у сусідньому монастирі у с. Спас було досліджено фундаменти кам'яної оборонної вежі-донжона (розмірами 8,8x8,7 м) на зразок відомих волинських фортець кінця XIII ст. (*Малевская, Кос, Рошко, 1979*). Ще один оборонний монастир було збудовано у XIII – XIV ст. у Лаврові.

Археологічне вивчення цих пам'яток теж започатковане експедицією Львівського історичного музею (під час польового сезону 1973 р. Р.С. Багрій досліджував місце розташування княжого монастиря у Лаврові).

До слабо вивчених оборонних та культових осередків Східного Прикарпаття наразі належить знаменитий Угорницький Спасо-Преображенський монастир (сучасний розмістився в урочищі «Новосілки» околиці смт Отинія Коломийського району).

Прикметно, що всі ці об'єкти хронологічно пов'язані з добою князя Данила Галицького. З літопису відомий факт масштабного освоєння Карпатського регіону внаслідок походу хана Батия. Таким чином, освоєння цієї частини карпатського регіону слід пов'язувати із переміщеннями населення переважно з Наддніпрянщини під натиском степовиків.

Ймовірно, саме приплив чисельного чернецтва з монастирів Київщини внаслідок спустошення Середнього Подніпров'я став передумовою стрімкого росту монастирів Східного Прикарпаття.

За свідченнями писемних джерел, саме ці передгірські місцевості почали відігравати провідну роль в політичному житті Галицького князівства. Під час ударів кочових орд підкарпатські території не лише зберегли свій людський потенціал, але й примножили завдяки втікачам з територій Опілля. Як відомо, внаслідок монгольського нашествия у володіннях князя Данила Галицького знайшли притулок ділові люди з усієї України, зокрема, ремісники багатьох спеціальностей, вихідці з різних місцевостей Сходу і Заходу.

Прибуття значної кількості економічно активного населення дозволило сформувати на новоосвоєних землях густішу мережу міст. Матеріали другої половини XIII-XIV ст. виявлено у Самборі

(Новому) та Стрию. Причому матеріали зі Стрия мають виразно міський характер та фіксують присутність в місті княжої дружини (Бандрівський, Сулик, 1994).

Висновки. Таким чином, освоєння Карпат відбувалося внаслідок значного припливу населення у середині XIII ст. та дещо пізніше. Як показує аналіз археологічного матеріалу з городищ, саме на цей період припало активне формування мережі фортифікацій Східного Прикарпаття.

Внаслідок загострення військово-політичної ситуації навколо Галицько-Волинської держави розбудова мережі укріплень мала свої особливості.

Саме на цей період окремі об'єкти фортифікації Східного Прикарпаття потрапляють на сторінки письмових джерел. Загострення стосунків із Угорським королівством в цей період вимагало зведення чисельніших та потужніших оборонних укріплень. Важливим моментом цього процесу були зміни у розселенні, що відбувались внаслідок освоєння передгірської території великокнязівською владою. Як відомо, просторі долини східнокарпатського передгір'я, захищені горами, забезпечували мирне існування мешканців навіть за умов різкого погіршення стосунків Галицько-Волинської держави із Золотою Ордою.

Характерною рисою оборонного будівництва Східного Прикарпаття цього періоду було широке залучення найсучасніших прийомів фортифікації, що відбувалося на тлі поглиблення військових контактів у центральноєвропейському регіоні. Ймовірно, необхідність масштабного освоєння передгір'я стала причиною деякого запізнення у формуванні карпатської система оборони, порівняно з укріпленнями, наприклад, Волинського князівства.

Використані посилання

Janusz B. 1918. *Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej, Lwów.*

Liwoch R. 2003. *Stan badań nad grodziskami wczesnośredniowiecznymi i z początków późnego średniowiecza na zachodniej Ukrainie (obwoady: iwano-frankowski, lwowski i tarnopolski)*, „Materiały i sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego”, t. 24, s. 213-297.

Полное собрание русских летописей изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссією. 1908. Т. 2. *Ипатьевская летопись*. Изд. 2-е. М. 936 с.

Бандрівський М., Сулик Р. 1994. *До проблеми походження міста Стрия. Міжнародна археологічна конференція "Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр"*, Львів, 27-29 вересня 1994 р.: Тези доповідей і повідомлень. Львів. С. 52-54.

Малевская М.В., Кос А.И., Рожко М.Ф., Шолохова Е.В. 1979. *Архитектурно-археологические исследования во Львове и Львовской области, Археологические открытия 1978 г.* Москва. С. 360–362.

Миська Роман. 2019. Дослідження карпатської архітектурно-археологічної експедиції на городищах у селищі Верхнє Синьовиднє. Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі; проблеми їх збереження та використання. *Матеріали IV Міжнародної наукової конференції до 80-річчя від дня народження Михайла Рожка*, 6-7 червня 2019 р., Львів; Урич. С. 14-15.

Погоральський Я., Миська Р., Ляска В. 2013. *Верхньодністерське Підгір'я у Х-XIV ст.* Colloquia russica. Series I, Vol. II. Przemysł i ziemia Przemyska w strefie wpływów Ruskich X - połowa XIV w. / pod red. Vitalija Nagirnego i Tomasza Pudłockiego. Kraków. С. 11-31.

Рожко М. Ф. 1996. *Тустань давньоруська наскельна фортеця*. Київ: Наук. думка. 240 с.

Рожко М.Ф. 2016. *Архітектура та система оборони Українських Карпат у княжу добу*. Львів: БаК, 232 с.

Сулик Р. 1995. *Скельний монастир у Розгірчі на Стрийщині. Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України*. Львів. С. 108–111.

Терський С. В. 2001. *Пересопниця після Батия. Нові знахідки*. Археологічні студії Ін-тут археології НАНУ, Буков. центр археол. досл. при ЧДУ. Вип. 1. Київ; Чернівці: Прут. С. 217-223.

Терський С. В. 2001. *До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави*. Наукові записки (Львівський історичний музей). Вип. X. Львів. С. 130-158.

Терський С. В. 2007. *Історія Луцька у 3-х томах. Т. 1: Лучеськ Х–ХV ст.* Львів: Вид-во Національного університету "Львівська політехніка". 252 с., іл.

Терський С. В. 2019. З історії дослідження археологічно-архітектурної пам'ятки «Скелі Довбуша» в с. Бубнище на Прикарпатті. Per aspera ad astra: до 100-річного ювілею відомого археолога Бориса Тимощука. *Тези доповідей Міжнародної наукової семінару конференції*, 8 квітня 2019 р., Чернівці: ЧНУ. С.103-105.

Терський С. В., Куценяк О. 2019. Розкопки Львівського історичного музею у с. Урич в 1973 р., Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі; проблеми їх збереження та використання. *Матеріали IV Міжнародної наукової конференції до 80-річчя від дня народження Михайла Рожка*, 6-7 червня 2019 р., Львів; Урич. Львів, с. 10-11.

Тихомиров Н. А. 1950. "Список городов русских дальних и ближних". Исторические записки, Ин-тут истории СССР АН СССР. Вип. 40. Москва. С.214–259.

References

Janusz B. 1918. Prehistoric monuments of Eastern Galicia, Lviv (pl).

Liwoch R. 2003. The state of research on early medieval and early medieval strongholds in western Ukraine (Ivano-Frankivsk, Lviv and Ternopil region). In 'Materials and reports of the Rzeszów Archaeological Center', vol. 24, p.213-297 (pl).

The complete collection of Russian chronicles published at the highest command of the Imperial Archaeographic Commission. 1908. T. 2. Ipatiev Chronicle. Ed. 2nd. M. 936 p. (rus).

Bandrivsky M., Sulyk R. 1994. The problem of the origin of the city of Stryi [In Ukrainian]. In International Archeological Conference "The Evolution of the Development of Slavic Cities in the 8th-14th Centuries in the Foothills of the Carpathians and Tatras", Lviv, September 27-29, 1994: Abstracts and Reports. Lviv, 52-54 (ukr).

Malevskaya M., Kos A., Rozhko M., Sholokhova E. 1979. Architectural and archaeological research in Lviv and the Lviv region. In Archaeological discoveries 1978, Moscow, p. 360–362 (rus).

Myska R. 2019. Investigation of the Carpathian architectural-archeological expedition at the sites in the village of Verkhne Sinyvidnoe. Tustani monuments in the context of the Carpathian exploration in the prehistoric times and in the Middle Ages; problems of their conservation and use: materials of the IV International Scientific Conference on the 80th Anniversary of the birth of Mykhailo Rozhko, 6-7 June 2019, Lviv; Urych, p.14-15 (ukr).

Pogoralsky Y., Mysska R., Lyaska V. 2013. Upper Dniester foothills in the X-XIV centuries. In Colloquia russica. Series I, Vol. II. Przemysł and Przemysł's land in the Russian influence zone X - mid-14th century / edited by Vitalij Nagirny and Tomasz Pudłocki. Cracow, p.11-31 (pl).

Rozhko M. 1996. Tustan ancient Russian rock fortress. Kyjiv, 240 p. (ukr).

Rozhko M. 2016. Architecture and defense system of the Ukrainian Carpathians in the princely days. Lviv: Bak, 232 p. (ukr).

Sulyk R. 1995. The Rock Monastery in Razgirchi, Stryi Region. In Rocks and caves in the history and culture of the ancient population of Ukraine. Lviv, p.108–111 (ukr).

Tersky S. 2001. Peresopnytsia after Baty. New findings. In Archeological Studies. No. 1. Kyiv; Chernivtsi: Prout, p.217-223 (ukr).

Tersky S. 2001. On the problem of dating archaeological material of the Galicia-Volyn period. In Scientific Notes (Lviv History Museum). No. X. Lviv, p.130-158 (ukr).

Tersky S. 2007. History of Lutsk in 3 volumes. Volume 1: Lucessk of the X-XV centuries. Lviv: Issue of the National University of Lviv Polytechnic. 252 pp. (ukr).

Tersky S. 2019. From the history of the study of the archeological-architectural monument "Rocks of Dovbusha" in the village Bubnichesk in the Carpathian region. In Per aspera ad astra: to the 100th anniversary of the renowned archaeologist Boris Tymoschuk. Abstracts of the International Scientific Seminar of the Conference, April 8, 2019. Chernivtsi: CHNU, p.103-105 (ukr).

Tersky S., Kutseniak O. 2019. Excavations of the Lviv History Museum in the village. Urich in 1973. In Tustani monuments in the context of the Carpathian development in the prehistoric times and in the Middle Ages; problems of their preservation and use: materials of the IV International Scientific Conference on the 80th Anniversary of the Birth of Mykhaylo Rozhko, June 6-7, 2019, Lviv, p.10-11 (ukr).

Tikhomirov N. A. 1950. "List of Russian cities near and far". Historical notes, Intut of the history of the USSR Academy of Sciences of the USSR. Iss.40. Moscow. p. 214–259 (rus).

Terskyj S.

EASTERN CARPATHIAN REGION' DEFENSE CONSTRUCTION IN THE SECOND HALF OF THE 13TH - 14TH CENTURIES: ON THE BACKGROUND OF THE MILITARY-POLITICAL SITUATION

The second half of the 13th - 14th centuries - a little studied period in the military history of the Galicia-Volyn lands. In addition to the paucity of written sources, various political "stamps" have hindered his fruitful study of other methods for a long time. They also influenced the archeological science of the period. Only large-scale studies of the time layers with bright chronological markers (mainly imported items), conducted by the author in the 1990s at the main centers of the Galicia-Volyn state of this period - Volodymyr, Lutches'k, Lviv, and Peresopnytsia antiquities so-called Of the post-Mongol period, but also to find out a number of features of socio-political development of Ukrainian lands in the run-up to the loss of statehood. It is found that this chronological scale also allows to date the mass appearance of fortifications in the foothills of the Eastern Carpathian region in the period XIII-XIV centuries.

It was during this period that the activity of the Grand Duchy authorities on the development of the foothills was active, which led to significant changes in the settlement. The construction of a fortification network in the newly conquered territories had its own peculiarities. It took place under conditions of aggravation of the military-political situation around the Galicia-Volyn state at this time. A characteristic feature of the defensive construction of the Eastern Carpathian region during this period was the widespread involvement of the most modern fortification techniques, which took place against the background of the deepening of military contacts in the Central European region. These were special forms of rock-timber construction that made the fortresses inaccessible even to experienced Mongol troops.

Keywords: fortification network, defense construction, military-political situation, Grand Duchy power, Galicia-Volyn state.

УДК 94:355 (477) «1914–1917»

ДЕМ'ЯНЮК О.Й.

<https://orcid.org/0000-0002-0034-5768>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.32.2019.65-76>

ПЕРЕБУВАННЯ 8-ї АРМІЇ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОГО ФРОНТУ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті з'ясовано коло питань, пов'язаних із обставинами, умовами та особливостями перебування 8-ї армії Російської імперії в складі Південно-Західного фронту на території Волинської губернії під час Першої світової війни. Окреслено участь підрозділів 8-ї армії в бойових діях, які відбувалися на терені Волинського краю впродовж військового протистояння європейських мілітарних блоків. Досліджено та проаналізовано факти бойових зіткнень підрозділів армії з частинами німецької та австро-угорської армій в умовах активних бойових дій (Луцький (Брусилівський) прорив, ковельські наступальні операції) та перманентної війни. Фрагментарно подано не бойові особливості побуту особового складу підрозділів армії (втрата дисципліни, зниження боєздатності, дезертирство тощо) у досліджуваний період.

Ключові слова: 8-ма російська армія, Південно-Західний фронт, Перша світова війна, Волинська губернія, бойові дії.

Постановка проблеми та її актуальність. Відчуття неминучості військового протистояння європейських мілітарних блоків, яке загостилося в 1914 р., спонукало керівництва більшості держав Європи до збільшення військового бюджету, оновлення озброєння, покращення бойових навичок військовозобов'язаного чоловічого населення. Російська імперія також готувалася до бойових дій: намагалася переоснастити діючу армію, переоснащувала військове виробництво, здійснювала репетицію мобілізаційних заходів у прифронтових повітах (у Волинській губернії, наприклад, у Ковельському та Володимир-Волинському повітах), проводила реорганізацію імператорської армії.

З-поміж інших передвоєнних заходів зустрічаємо створення нових військових оперативних з'єднань бойових підрозділів. У липні 1914 р. за цим принципом було створено польове управління 8-ї армії при штабі Київського військового округу. Принагідно

Дем'янюк Олександр Йосипович – доктор історичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи та моніторингу якості освіти Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, м. Луцьк.

© Дем'янюк О.Й., 2019

нагадаємо, що до складу цього військового округу, який від серпня 1914 р. отримав статус прифронтового, входило шість російських губерній – Київська, Курська, Подільська, Харківська, Чернігівська і, власне, Волинська.

Відтак, 8-ма армія, ледь утворивши штаб і кілька бойових підрозділів, вступила в Першу світову війну. Місцем дислокації й театром бойових дій з'єднання стали, здебільшого, території Волині та Галичини. Мобілізаційні заходи здійснювалися за нормами бойового розгортання в найближчій до місця формування території. Отож, доукомплектування 8-ї армії відбувалося за рахунок жителів подільських і частково волинських повітів.

Цікаво склалася доля багатьох командувачів армії, командирів її структурних одиниць, рядових бійців військових підрозділів. Мала вона певний вплив і на соціально-економічний, а з весни 1917 р. й на соціально-політичний розвиток Волинського краю. Особовий склад 8-ї армії взяв участь у бойових діях на території західних повітів Волинської губернії. Ці та інші чинники зумовили доцільність наукового дискурсу щодо перебування підрозділів 8-ї армії на терені Волині.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Працюючи над матеріалами для дослідження, з'ясовано, що комплексного вивчення обраної проблеми науковцями не проведено. Відтворюючи загальну картину бойових дій під час Першої світової війни на театрі бойових дій Південно-Західного фронту, вітчизняні вчені вивчали окремі аспекти перебігу бойових дій, військово-політичні події, ситуацію у прифронтових повітах. На увагу заслуговують праці *М. Борбича* (про бойові дії на Південно-Західному фронті у 1916 р., зокрема на р. Стохід) (2002), *О. Дем'янюка* (про військово-політичну ситуацію у військових підрозділах, які перебували на території Волинської губернії під час Першої світової війни) (2011), *О. Соловійова* (про бойові дії та економічну ситуацію в зоні бойових дій і прилеглих територія під час Брусіловського прориву на Волині) (1997, 1998), а також роботи безпосередніх учасників Першої світової війни: *А. Брусілова* (1946), *А. Денікіна* (1991), *А. Зайончковського* (2002).

Мета та завдання дослідження. Опираючись на стан наукової розробки пропонованої проблеми, розглянемо період перебування на території Волинської губернії бойових підрозділів 8-ї армії Південно-Західного фронту в добу Першої світової війни.

Виклад основного матеріалу дослідження. Від початку Першої світової війни 8-ма армія, створена на базі Проскурівської групи, перебувала в складі Південно-Західного фронту поза межами Волинської губернії. Від самого початку формування її очолив генерал від кавалерії А. Брусілов, начальником штаба став генерал-майор П. Ломновский. До її складу перед Галицькою битвою (1914 р.) входило чотири армійські корпуси (десять стрілецьких дивізій) та п'ять кавалерійських дивізій.

На територію Волинської губернії 8-ма армія перебазувалася в середині липня 1915 р. Напередодні підрозділи російської імператорської армії змушені були залишити територію Галичини й відійти на лінію Броди – Володимир-Волинський – Холм. У межах Волинської губернії вона перебувала до серпня 1917 р., коли була перепідпорядкована головнокомандуючому Румунським фронтом. За цей час 8-ю армією командували: генерал від кавалерії А. Брусілов (28 липня 1914 – 17 березня 1916 р.), генерал від кавалерії А. Каледін (20 березня 1916 р. – 29 квітня 1917 р.), генерал від інфантерії Л. Корнілов (29 квітня – 10 липня 1917 р.), генерал-лейтенант В. Черемісов (11 липня – 25 липня 1917 р.), генерал-лейтенант М. Соковнін (30 липня – 17 жовтня 1917 р.) (*Залесский, 2000:458*).

Тим часом австро-угорському війську вдалося вийти на лінію Турійськ - Володимир-Волинський. 16 серпня 1915 р. 11-та і Бугська армії захопили Ковель, Володимир-Волинський, Горохів (*ЦДІАК, ф. 278, оп. 1, спр. 280, арк. 294*). Після цього, за наказом Верховного головнокомандувача російських збройних сил майже половину особового складу 8-ї армії було перекинуто територією західних повітів Волинської губернії північніше для нівелювання переваги австрійського війська, яка проглядалася на лінії Ковель – Володимир-Волинський (*Брусілов, 1946:160*).

Вважаючи за необхідне посилити позиції ще «не обстріляного» і не вишколеного, фактично ополченського ХХХІХ армійського корпусу командарм А. Брусілов скерував у Клевань 4-ту Залізну стрілецьку дивізію на чолі з генерал-майором А. Денікіним. Про становище, яке склалося в цьому волинському містечку наприкінці серпня 1915 р., останній пізніше зазначав: «Привівши дивізію форсованим маршем в Клевань вночі, я застав там повний хаос. З боку Луцька наступали австрійці, тиснучи на наші ополченські дружини і спішену кінноту, ніякого фронту по суті вже не було, і шлях на Рівне був відкритий» (*Деникин, 1991:273*).

Отож, таким маневром командувач 8-ї армії півколом прикрив Рівне, в якому тоді перебував штаб Південно-Західного фронту, а також зменшив позиційний розрив на півночі з сусіднім Західним фронтом.

Поряд із цим, генерал від кавалерії А. Брусілов, розуміючи, що наявними у його розпорядженні силами стримувати довго наступ австрійців не вдасться, вимагав від головнокомандувача Південно-Західного фронту генерала від артилерії Н. Іванова підкріплення. Таке підкріплення надійшло у формі 30-го армійського корпусу на чолі з генерал-лейтенантом А. Зайончковським, якого відразу було скеровано в район с. Степань для зміцнення правого флангу 8-ї армії.

Пізніше командувач 8-ї армії генерал від кавалерії А. Брусілов вирішив, що настав слушний час для підготовки та проведення контратаки на австро-угорські позиції на Волині. Для цього ним було розроблено план контратаки ворога із залученням особового складу 30 і 39-го армійських корпусів, 7-ї кавалерійської дивізії та 4-ї Залізної стрілецької дивізії, тобто усього правого флангу його армії. Кінцевою метою контрнаступу визначено перенесення фронту на лінію річок Стир та Іква і повернення Російській імперії населених пунктів Луцьк й Рожище (*Соловійов, 1998:46*).

Відтак, 23 вересня 1915 р. у результаті контрнаступу 4-ї Залізної стрілецької дивізії генерал-майора А. Денікіна м. Луцьк було звільнено на кілька днів. Штурму повітового центру певною мірою допоміг фактор несподіванки й те, що проводячи артобстріл вночі, командир дивізії розсекретив місце своєї дислокації. За вдало проведену операцію А. Денікін отримав чергове військове звання – «генерал-лейтенант». Під час боїв за Луцьк 4-та Залізні стрілецька дивізія взяла в полон 158 офіцерів та 9 773 солдати австрійської армії (*Деникин, 1991:280*), при цьому втративши майже 40 % свого складу.

Аби убезпечити від флангової атаки російські частини 8-ї армії з боку Ковеля, головнокомандувач Південно-Західного фронту генерал від артилерії Н. Іванов наказав командувачу армії генералу від кавалерії А. Брусілову відвести війська на лінію Берестяни – Олика – Млинів. Так, А. Денікін згадував, що командарм А. Брусілов повідомив йому про те, що головнокомандуючий фронтом наказав покинути Луцьк та відійти на попередні позиції, а XXX армійському корпусу генерал-лейтенанта А. Зайончковського з переданою йому 4-ю Залізною стрілецькою дивізією - «сховатися у лісах східніше Колок і, коли німці втягнуться по дорозі Колки –

Клевань, несподівано вдарити їм у фланг, а решті фронту перейти тоді у наступ» (*Деникин, 1991:280; Брусілов, 1946:162*).

Проте цю тактичну схему головнокомандувача фронтом втілити на практиці не вдалося. Заважали поліські болота, відсутність комунікацій, аеророзвідка ворога тощо. Тому командувач 8-ї армії діяв за обставинами. Щоб не дати німцям вклинитися у свій правий фланг і відірвати його від 3-ї армії Західного фронту, генерал від кавалерії А. Брусілов змушений був розтягти правий фронт армії до Колок і далі до Кухітської Волі (*Брусілов, 1946:166*).

Таким чином, у результаті осінньої операції 8-ї армії генерала від кавалерії А. Брусілова фронт на території західноволинських повітів пішов на зимівлю по лінії Кременець – Дитятичі – Дубно – Перешів – Хромяково – Богуславка – Куликовичі – Чорторийськ – Більська Воля – Локниця (*Патер, 2000:187*).

Осінньо-зимово-весняний період 1915–16 рр. пройшов для особового складу 8-ї армії доволі спокійно. Розташувались на території кількох волинських повітів, військові підрозділи армії займалися тактичною, вдосконалювали вогневу підготовку, лагодили обмундирування, за допомогою місцевих жителів проводили фортифікаційні роботи.

Навесні 1916 р. 8-му армію очолив генерал від кавалерії А. Калєдін. Попередній командарм, генерал від кавалерії А. Брусілов 17 березня 1916 р. очолив Південно-Західний фронт. Тепер у його підпорядкуванні, окрім 8-ї армії, було ще три: 11-та, 7-ма, 9-та (по фронту з півночі на південь). Серед них у межах західних повітів Волинської губернії розташовувалися 8-ма і частково 11-та армії (*Дем'янюк, 2011:72*).

До складу 8-ї армії, яка займала фронт на ковельському напрямку від с. Островськ, де межувала з 3-ю армією (командуючий – генерал від інфантерії Л. Леш) Західного фронту, до с. Богуславки входили: IV кавалерійський корпус (командир – генерал-лейтенант Я. Гілленшмідт), 46-ий армійський корпус (командир – генерал-лейтенант Н. Істомін), V Сибірський кавалерійський корпус (командир – генерал-лейтенант Л. Вельяшев), XXX армійський корпус (командир – генерал від інфантерії А. Зайончковський); на луцькому напрямку від с. Богуславки до с. Дегиничі перебували: XXXIX армійський корпус (командир – генерал-лейтенант С. Стельницький), XL армійський корпус (командир – генерал-лейтенант Н. Кашталінський), VIII армійський

корпус (командир – генерал-лейтенант В. Драгоміров), XXXII армійський корпус (командир – генерал-лейтенант І. Федотов) (Пасюк, 2006:6–7).

Окрім того, в резерві 8-ї армії стояли частини 100-ї піхотної дивізії в районі Степані, 7-ї кавалерійської дивізії в районі Деражні, 2-ї Фінляндської піхотної дивізії та 12-ї кавалерійської дивізії південніше Рівного (Дем'янюк, 2011:72). Загалом до складу 8-ї армії входило 14 піхотних та 4 кавалерійських дивізії (Grwar.ru, 2019).

Генерал від кавалерії А. Брусілов, на відміну від головнокомандувачів інших фронтів, які концентрували ударний кулак в одному місці, наказав підготувати по одному ударному плацдарму в усіх своїх військових підрозділах. Такі дії мали ввести в оману ворога і дезорієнтувати його щодо напрямку головного удару російського війська. Як зазначав сам головнокомандувач: «В мене було рішення нанести головний удар у 8-1 армії, у напрямку на Луцьк, куди я й скерував мої головні резерви та артилерію, але й інші армії повинні були завдавати кожна хоча й другорядні, але сильні удари, і, врешті, кожен корпус на якійсь частині свого бойового відтинку зосереджував найбільшу частину своєї артилерії та резервів, щоб якнайсильніше притягувати на себе увагу проти-діючого йому війська і прикувати їх до свого відтинку фронту» (Брусілов, 1946:189).

Відтак, 15 квітня 1916 р. командарм А. Калєдін подав на затвердження генералу від кавалерії А. Брусілову оперативний план дій 8-ї армії. Передбачалося завдати головного удару на Луцьк, зайнявши позиції ворога на лінії Ставок – Дерно – Корито. Головнокомандувач фронту зажадав активніших дій від 30-го армійського і 4-го кавалерійського корпусів у напрямку Ковеля (Ветошников, 1940:38). За задумом генерала від кавалерії А. Брусілова, 8-ма армія мала атакувати двома ударними групами – на Луцьк і на Ковель. Сарненська група у складі 30 і 46-го армійського та 4 і 5-го кавалерійського корпусів, діючи в напрямку Сарни – Ковель, повинна була прорватися до Ковеля, завдавати шкоди ворожому запліллю, чим сприяти просуванню інших бойових підрозділів 8-ї армії. Рівненська група в складі 40, 29, 32 та 8-го армійських корпусів повинна була з півдня наступом через Луцьк на Ковель взяти в лещата війська ворога.

З четвертої години ранку 22 травня 1916 р. по всьому Південно-Західному фронту розпочався артобстріл позицій ворога. В зоні

розташування окремих підрозділів 8-ї армії він тривав до 29 години і дозволив поруйнувати окопи першої і частково другої ліній (*Кудь, 2006*). Найуспішніший прорив ворожих позицій на Волині було здійснено саме силами 8-ї армії генерала від кавалерії А. Каледіна, в якому з російського боку брало участь близько 170 тис. бійців.

У наступні дні, 23-25 травня 1916 р. на лінії Рафалівка – Костюхнівка тривали важкі бої. 5-ий Сибірський кавалерійський корпус в районі с. Колки та 30-ий армійський корпус біля с. Рафалівка довго не могли здолати оборонні рубежі противника та прорватися до Стоходу. За оперативним донесенням генерал-майора Н. Духоніна 25 травня 30-й армійський корпус тиснув ворога по всьому фронту від Стиру до Журавич (*Пасюк, 2006:6–7*). Цього ж дня 125-та дивізія і 1-ша бригада 102-ї дивізії після важкого бою заволоділи ст. Ківерці і рухалися в напрямку Луцька не дозволивши ворогу провести контрудар австрійською групою Бернарда від Ківерець (*Ветошников, 1940:75*).

На ділянці 40-го армійського корпусу вдалося заволодіти першою укріпленою смугою австрійців глибиною до 2 км. Їхнє військо знищили під с. Жорнище і м. Олика Х корпус – центр 4-ї австро-угорської армії. В інших місцях прориву атаки першого дня успіху не мали. 40-й корпус, розвиваючи успіх, 24 травня 1916 р. при сприянні VIII армійського корпусу зайняв другу укріплену смугу, а наступного дня, переслідуючи 2-гу і 70-ту австрійські дивізії, оволодів Луцьком.

Після вдалого наступу на Луцьк 26 травня 1916 р. головнокомандувач Південно-Західним фронтом генерал О Брусилів видав директиву № 1594, в якій поставив завдання перед 8-ю армією закріпитися на р. Стир, на ділянці Сокол – Рожище – Луцьк – Торговиця та розвинути наступ: правим флангом на Островські – Нові Червища – Кашівка – Сокол, а лівим флангом у напрямку Торговиця – Демидівка.

Лише 26 травня військо під командуванням генерала від інфантерії А. Зайончковського частинами 80-ї піхотної дивізії зайняли Колки, Розничі та Копилля (*Ветошников, 1940:84*). 28 травня полки 125-ї і 102-ї дивізій 8-ї армії захопили Рожище, взявши в полон більше 1000 німецьких солдат. У ході наступальної операції російське військо вийшло до р. Стохід в районі с. Мильськ, де й перебувало до липня 1916 р.

Кавалеристи IV кавалерійського корпусу, виконуючи вказівки головнокомандувача Південно-Західним фронтом, ще 24 травня прорвалися в тил німецького війська під Ковелем. Однак інші військові підрозділи росіян цього прориву не підтримали. 46-й армійський корпус вів поодинокі бої під Чорторійськом, 30-й армійський корпус, захопивши с. Колки, утримував фронт до с. Навіз. Відбувалися сутички німецьких та російських кавалеристів і в районі Ратного, Кортеліс, Замшан (*Денисюк, 2003:54*).

Уже 3 червня 1916 р. ставка верховного головнокомандувача збройних сил Російської імперії прийняла рішення розвивати успіх Південно-Західного фронту, а правофланговому Західному фронту відводилася другорядна роль – відволікаючий наступальний маневр у районі Баранович. На театрі бойових дій Південно-Західного фронту пріоритетним напрямком наступу визначено м. Ковель, із продовженням наступу на Брест – Пружани (*Дем'янюк, 2011:77*). У розпорядження генерала від кавалерії А. Брусілова переходили частини гвардії та 5-й Сибірський армійський корпус генерал-лейтенанта Н. Воронова, який замінив 40 армійський корпус.

Хоча вдалий час для розвитку наступу було втрачено, генерал від інфантерії А. Брусілов намагався максимально ефективно використати свою тактичну перевагу. Головне завдання – нанести головний удар на Ковель, допоміжний – на Володимир-Волинський – він поставив командарму 8-ї армії. Зазначимо, що дії підлеглих генерала від кавалерії А. Каледіна не мали успіху. До 12 червня запеклі бої тривали в районі сіл Колки, Годомичі, Свидники, Затурці, містечка Рожище. Лінія фронту посунулася в бік Ковеля лише на 5–20 км і встановилася на межі Колки – Кисилин – Затурці – Локачі – Свинюхи – Горохів (*Соловійов, 1997:37*).

На початку червня 1916 р. у зоні дій підрозділів 8-ї армії вздовж залізниці в бік Ковеля з'явилися свіжі німецькі дивізії – 11-та баварська і 108-ма піхотна. За ними в район Киселина передислокувався X німецький корпус, поспішно переведений сюди з Французького фронту. Потужні контратаки цих військ примусили 8-му армію, що вже не мала резервів, зупинити успішне просування вперед (*Зайончковский, 2002:544*). 4-та австрійська армія відкинула підрозділи 39, 40 і 8-го армійського корпусів росіян на лінію Бабье – Твердині – Пустомити (*Ветошников, 1940:108*). По обидва боки фронту поступово розпочалося перегрупування сил, поповнення бойових арсеналів, прибуття новомобілізованих.

Тривали бої і в південній частині Волинської губернії. В районі Горохів – Берестечко – Пляшева наступ здійснювали 7-ма піхотна дивізія V Сибірського армійського корпусу, 101-ша, 105-та дивізії 32-го армійського корпусу 8-ї армії (*Гильчевский, 1928:111*). Необхідність форсувати водні перешкоди та вести бойові дії в заболоченій місцевості сковували наступ і тут.

На початку липня 1916 р. для атаки на Ковель генерал від кавалерії А. Брусілов сформував нову армію. Командиром Осібної армії, створеної на базі гвардійських частин (5-й Сибірський кавалерійський корпус, 1 та 30-й армійські корпуси) і двох корпусів 8-ї армії, призначено генерал-ад'ютанта В. Безобразова. Вона мала діяти на стику 3-ї та 8-ї армій Південно-Західного фронту. 8-ма армія отримала завдання оволодіти Володимиром-Волинським. На лівому фланзі вона розташувалася на лінії Варенж – Сокаль – Рівне (*Ветошников, 1940:137*).

Відтак, 15 липня 1916 р. загальний наступ Південно-Західного фронту було поновлено – розпочато так звану 1-шу Ковельську битву. На цьому театрі бойових дій 8-ма армія вела бої в районі с. Кашівка та у напрямку Володимира-Волинського. Однією з найуспішніших операцій 8-ї армії став наступ 15–18 липня 1916 р., коли її підрозділи полонили 384 офіцери, 11 909 солдатів, 44 гармати (*Ветошников, 1940:140*). Проте вглиб ворожої оборони армія посунулася лише на 5–10 км.

10 серпня 1916 р. генерал від кавалерії А. Брусілов наказав військовим підрозділам Південно-Західного фронту перейти до активної оборони. Адже наприкінці липня наступ 3-ї, 8-ї та Особливої армій біля р. Стохід був дуже невдалим. 11 серпня 1916 р. 3-ттю та Особливу армії передано у розпорядження головнокомандувача Західним фронтом з наказом використати їх для наступу на Ковель, а 8-ма армія залишилася прикривати фронт, який пролягав більшістю західних повітів Волинської губернії. На цьому участь частин 8-ї армії генерала від кавалерії А. Каледіна в активних бойових діях на території Волинської губернії у 1916 р. припинилася.

У 1917 р. 8-ма армія Південно-Західного фронту не брала участі в бойових діях на території Волині, а в серпні поточного року була виведена з території губернії та перепідпорядкована головнокомандувачу Румунським фронтом. За вісім місяців 1917 р. серед особового складу 8-ї армії відбувалися усі процеси та явища при-таманні бойовим підрозділам інших армій цього періоду – наростання більшовицької агітації, створення солдатських комітетів,

втрата боєздатності, поширення анархії, збільшення випадків дезертирства та саботажу наказів командування, братання на бойових позиціях із солдатами австро-угорської й німецької армій, відмова виступати на фронт, зростання злочинності в межах бойового підрозділу й у місцях дислокації.

Для опису ситуації серед особового складу 8-ї армії цієї пори характерною є оцінка генерал-лейтенанта А. Гутора в телеграмі від 30 травня 1917 р. верховному головнокомандувачу: «У 8-й армії оздоровлення триває при широкій плідній роботі комітетів. Ідея наступу ще не проникла в масу, але є частини, згідні наступати. Братання майже припинилося. Загалом ця армія ще не здатна наступати. Стосунки офіцерів і солдатів налагоджуються дуже повільно, головна причина: невміння підійти до солдата» (Гончаров, 2010:208).

Висновки. Встановлено, що 8-ма армія Південно-Західного фронту під час Першої світової війни перебувала на території Волинської губернії від липня 1915 р. до серпня 1917 р. До складу армії в ту пору входило шість армійських корпусів – 8, 30, 32, 29, 40, 46-й та два кавалерійських – 4, 5-й Сибірський. Підрозділи 8-ї армії брали участь в оборонних операціях влітку 1915 р. та восени 1916 р.; наступальних операціях 1916 р. – Луцький (Брусилівський) прорив та битвах на ковельському напрямку. Перебування особового складу 8-армії на території західних повітів Волинської губернії впливало на загальну соціально-економічну ситуацію в краї. Особливо це стосується 1917 р., коли політичний компонент у війську почав витісняти військовий. Тут вбачаємо поле для окремих наукових дискурсів.

Використані посилання

- Брусилів А. А. 1946. *Мои воспоминания*. М. : Воениздат, С. 264.
- Ветошников Л. В. 1940. *Брусилковский прорыв. Оперативно-стратегический очерк*. М.: Воениздат, С. 184.
- Гильчевский К. Л. 1928. *Боевые действия второочередных дивизий в мировую войну*. М.; Л. : Гос. изд. отдел военной литературы, С. 528.
- Гончаров В. Л. 2010. *1917. Разложение армии*. М. : Вече, С. 496.
- Дем'янюк О. Й. 2011. *Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1923 роках* : монографія. Луцьк : ПВД «Твердиня», С. 320.
- Деникин А. И. 1991. *Путь русского офицера*. М. : Современник, С. 300.
- Денисюк В. Т. 2003. *Ратнівська земля: історико-краєзнавчий нарис*. Луцьк : Надтир'я, С. 452.

Зайончковский А. М. 2002. *Первая мировая война*. СПб. : ООО Из-во «Полигон», С. 878.

Залесский К. А. 2000. *Первая мировая война. Биографический энциклопедический словарь*. М. : Вече, С. 576.

Кудь В. 2006. Успіх Першої світової вирішувався на Волині. *Волинь-нова*, 3 червня.

Пасюк І., ред. 2006. *Брусилівський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, мемуари, фотографії, раритети*. Луцьк : ПВД «Твердиня», с. 96.

Патер І. 2000. *Союз визволення України: проблеми державності і соборності*. Львів : Ін-т українознавства НАН України, С. 288.

Русская армия в Великой войне: Брусилівський прорыв. *Grwar.ru*, [online] Доступно: <http://www.grwar.ru/library/Vetoshnikoff/BV_01.html> [Дата звернення 16 серпня 2019].

Соловійов О. 1998. Бойові дії на Волині в роки Першої світової війни. *Науковий вісник ВДУ. Історичні науки*. № 1, С. 46-50.

Соловійов О. 1997. Економічне становище Волині в роки Першої світової війни. *Науковий вісник ВДУ. Історичні науки*. № 2. С. 35-40.

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК), ф. 278, оп. 1, спр. 280.

References

Brusylov A.A. 1946. My memoirs. М.: Voienizdat, p. 264 (rus).

Vietoshnikov L.V. 1940. Brusylov's breakthrough. Operatively-strategical sketch. М. : Voienizdat, p. 184 (rus).

Hylchevskiy K. L. 1928. Combat actions of the secondary divisions during the world war. М.; L. : State publishing department of the military literature, p. 528 (rus).

Goncharov V. I. 2010. 1917. Decomposition of the army. М.: Veche, p. 496 (rus).

Demianiuk O. Y. 2011. Military-political aspects of the development of Volyn region in 1914–1923 : monograph. Lutsk : PPH «Tverdynia», p. 320 (ukr).

Dienikin A. I. 1991. Road of the Russian officer. М. : Sovriemiennik, p. 300 (rus).

Denysiuk V. T. 2003. Ratne's land: historically-local sketch. Lutsk : Nadstyria, p. 452 (ukr).

Zaionchkovskii A. M. 2002. First World War. Saint Petersburg. : LLC Publishers «Poligon», p. 878 (rus).

Zallesskii K. A. 2000. First World War. Biographic encyclopaedical dictionary. М. : Veche, p. 576 (rus).

Kud V. 2006. Success of the First World War was decided at Volyn. *Volyn-nova*, 3 June (ukr).

Pasiuk I. ed. 2006. Brusylov's breakthrough at Volyn: facts, numbers, dates, documents, materials, maps, telegrams, memoirs, photos and rarities. Lutsk : PPH «Tverdynia», p. 96 (ukr).

Pater I. 2000. Union of liberation of Ukraine: problems of statehood and unity. Lviv : Institute of Ukrainian studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, p. 288 (ukr).

Russian army in the Great War: Brusylov's breakthrough. Grwar.ru, [online] Available at: <http://www.grwar.ru/library/Vetoshnikoff/BB_01.html> [Accessed 16 August 2019] (rus).

Soloviov O. 1998. Combat actions at Volyn during the First World War. Scientific Bulletin of the VDU. Historical sciences. № 1, p. 46–50 (ukr).

Soloviov O. 1997. Economical state of Volyn during the First World War. Scientific Bulletin of the VDU. Historical sciences. № 2, p. 35–40 (ukr).

Central state historical archive, Kyiv (CSHAK), f. 278, op. 1, cp. 280 (rus).

Demianiuk O.

STAY OF THE 8th ARMY OF THE SOUTHWESTERN FRONT IN VOLYN REGION DURING THE FIRST WORLD WAR

The article deals with a number of issues related to the circumstances, conditions and peculiarities of the stay of the 8th Army of the Russian Empire in the South-Western Front in Volyn region (*hubernia*) during the First World War. The participation of units of the 8th Army in the combat actions that took place on the territory of Volyn region during the military confrontation of the European militant blocs is outlined. The author investigated and analyzed the facts of combat clashes of the army's units with the units of German and Austro-Hungarian armies which have occurred in the conditions of active fighting (Lutsk (Brusylovskyy) breakthrough, Kovel offensive operations) and permanent war. Non-combat peculiarities of life of the personnel of the army's units (loss of discipline, decrease of fighting capacity, desertion, etc.) in the investigated period are shown fragmentary. The author found that the presence of the 8th Army of the Southwestern Front had a certain impact on the socio-economic and, in the spring of 1917, on the socio-political development of Volyn region.

After working on research materials, the author established that there has been no comprehensive study of the selected problem by scholars. When describing a general picture of the combat actions during the First World War at the theater of the South-Western Front, domestic scientists studied some aspects of the course of hostilities, military-political events and the situation in the front-line districts (*povity*). These and other factors determine the expediency of scientific discourse about the location of units of the 8th Army on the territory of Volyn.

The reviewed sources prove that the 8th Army was on the territory of Volyn from July 1915 to August 1917. During this period, army personnel participated in military operations carried out within the South-Western Front.

Keywords: 8th Russian Army, South-Western Front, First World War, Volyn region (*hubernia*), combat actions.

УДК 35.48(477) "1944"

ГУЛАЙ В.В.

<https://orcid.org/0000-0002-7609-7967>

ДМИТРИШИН Н.М.

<https://orcid.org/0000-0001-8105-5094>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.32.2019.77-86>

ЛЬВІВ ЛИПНЯ 1944 РОКУ В СТРАТЕГІЧНИХ НАСТУПАЛЬНИХ ПЛАНАХ ТА БОЙОВИХ ДІЯХ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ ТА АРМІЇ КРАЙОВОЇ ПРОТИ ВЕРМАХТУ

Частина I

В ході реалізації поставленої мети вирішено наступні дослідницькі результати: проаналізовано воєнну обстановку навколо міста Львова як важливого адміністративно-політичного та транспортного центру дистрикту «Галичина» Генерального губернаторства у планах та бойових операціях радянської Червоної Армії, польської Армії Крайової та німецького Вермахту влітку 1944 року. Показано хронологію та характер боїв за оволодіння Львовом військами Червоної Армії та збройним підпіллям Польської держави в екзилі. Окрема увага зосереджена на способах встановлення контролю сталінського тоталітарного режиму над Львовом у перебігу бойових дій, та перші місяці після оволодіння містом для ліквідації польського чинника для подальшої інкорпорації Західної України до складу Радянського Союзу.

Ключові слова: Львів, бойові дії, Червона армія, Армія Крайова, Вермахт.

Актуальність та постановка проблеми. Пропонована тема розглядається як актуальна в науково-теоретичному та історико-прикладному аспектах, дозволяючи через критичний аналіз попередньої історіографії та модифікованих до сучасних реалій неорадянських міфів встановити об'єктивний хід визволення м. Львова від німецько-фашистських загарбників.

Стаття є спробою вирішення наукових завдань, поставлених в попередніх публікаціях авторів, із залученням нової історіографії вітчизняного та іноземного походження.

В основу роботи покладено комплекс загальноісторичних та спеціальних історичних методів наукового дослідження на принципах історизму, об'єктивності, альтернативності.

Гулай Василь Васильович, доктор політичних наук, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів.

Дмитришин Наталія Мар'янівна, кандидат політичних наук, асистент кафедри міжнародної інформації Національного університету «Львівська політехніка», м. Львів.

© Гулай В.В., Дмитришин Н.М., 2019

Мета та завдання роботи. Метою даного дослідження є аналіз місця та ролі Львова в стратегічних планах і тактиці бойових дій радянської Червоної Армії та польської Армії Крайової проти німецького Вермахту в другій половині липня 1944 року.

Відповідно до поставленої мети ставляться наступні завдання:

✓ критичний аналіз сучасної української історіографії Львівсько-Сандомирської стратегічної операції;

✓ характеристика воєнної обстановки навколо міста Львова як важливо адміністративно-політичного та транспортного центру дистрикту «Галичина» Генерального губернаторства у планах та бойових операціях радянської Червоної Армії, польської Армії Крайової та німецького Вермахту літом 1944 року;

✓ відтворення хронології та характеру боїв за оволодіння Львовом військами Червоної Армії та збройним підпіллям Польської держави в екзилі;

✓ виокремлення фактологічних й топографічних помилок, рецидивів радянського історіографічного дискурсу «звільнення радянського Львова від німецько-фашистських загарбників»;

✓ вироблення пропозицій подальших воєнно-історичних студій Львова на завершальному етапі Другої світової війни.

Виклад основного матеріалу. Підготовка до оволодіння Львовом розпочалася ще задовго до, згодом добре відомої Львівсько-Сандомирської стратегічної наступальної операції Червоної Армії. Так, 2-га повітряна армія генерала С. Красовського ще з весни 1944 р. здійснювала масовані нальоти на Львів. Зокрема, 9 квітня її літаки з 20.30 вечора до 02.00 год. безперервно бомбардували аеродром Скнилова, головний вокзал, станції Підзамче і Персенківку, скинули важкі бомби на житлові квартали вулиць Городоцької, Коперника, Петра Могили, Сапеги та приміських селищ Збоїська, Кривчиць, Козельників, Сокільників – всього на 318 пунктів. Внаслідок цього близько ста жителів міста загинули і 400 були поранені. Жорстокі нальоти тривали в травні, червні та липні (майже щодня) (*Науменко*). 1 травня 1944 року відбувся найпотужніший наліт на Львів радянської авіації: хвиль по 30 бомбардувальників з ескортом 35 штурмовиків (*Котлобулатова, 2009: 178*).

Задум Львівсько-Сандомирської стратегічної наступальної операції Червоної Армії передбачав наступ військ 1-го Українського фронту з метою прориву оборони противника на двох напрямках, розсічення і розгром його угруповання частинами, вихід на рубіж Замостя–Яворів–Галич. Надалі планувався наступ військ на Томашув

і Краків. Виконання цього завдання повинно було збігтися за часом із виходом військ Білоруських фронтів на Віслу. Для забезпечення ударного угруповання фронту з півдня передбачалося завдати допоміжний удар на Станіславів силами однієї загальновійськової армії (*Грицюк, 2010: 130*).

Безпосередньо перед військами 1-го Українського фронту оборонялась група армій «Північна Україна» під командуванням генерал-полковника Й. Гарпе. Перед групою армій гітлерівським командуванням ставилось завдання – міцно утримувати зайняті рубежі, не допустити прориву наших військ до району Львова, Дрогобича й Борислава – важливих промислових і нафтоносних районів Західної України. Безпосередньо до 13 липня 1944 року – початку Львівсько-Сандомирської операції 1-му Українському фронту протистояли праве крило 4-ї та 1-ї танкових армій німців і 1-ї угорської армії (*Бережинський, 2003: 3*).

Найщільніше угруповання противник мав на львівському напрямку на ділянці Броди-Зборів. Його танкові і моторизовані війська розташувались у районі Рава-Руська – 46-й танковий корпус (2 танкові дивізії), на схід від Львова – 24-й танковий корпус (2 танкові і одна моторизована дивізії) та в районі Станіслава (Івано-Франківська) – одна танкова дивізія угорців. Місцевість, де повинні були розгорнутися бойові дії, являла собою підвищену рівнину, яку перетинали численні річки, глибокі балки і яри, ліси. Найбільш значними водними перешкодами були річки Західний Буг, Сан, Вісла і Дністер. Це ускладнювало дії танкових і механізованих військ і вимагало вживання заходів щодо забезпечення форсування річок. У цілому характер місцевості сприяв противнику у створенні міцної оборони, особливо на рубежах річок, які течуть у меридіальному напрямку. Наявність густої мережі доріг забезпечувала противнику можливість проведення широкого маневру усіх родів військ. Задовго до операції гітлерівське командування розгорнуло роботи зі зміцнення старих і побудови нових оборонних рубежів на львівському напрямку (*Бережинський, 2003: 4*).

За таких обставин 24 червня 1944 р. радянська Ставка Верховного Головнокомандування (ВГК) поставила командувачу 1-м Українським фронтом Маршалу Радянського Союзу І. Коневу завдання – підготувати і провести протягом 13 липня – 29 серпня 1944 р. Львівсько-Сандомирську наступальну операцію.

Проведенням Львівсько-Сандомирської стратегічної операції Ставка ВГК передбачала досягнення великих воєнно-політичних цілей, зокрема: розгром німецької групи армій «Північна Україна»; завершення визволення Західної України; створення сприятливих умов для проведення у подальшому операції на краківсько-дрезденському стратегічному напрямку (*Івахів, 2014: 178*).

Згідно з затвердженим Ставкою планом війська фронту повинні були завдати удару двома угрупованнями; першим – з району Луцька у загальному напрямку на Сокаль, Рава-Руську, а другим – з району Тернополя на Золочів, Львів, маючи завдання розгромити противника і оволодіти Львовом (*Бережинський, 2003: 5-6*).

Львівсько-Сандомирська стратегічна операція складалася з трьох фронтових наступальних операцій: Львівської, Станіславської та Сандомирської, першою з яких була Львівська, що проходила 13–27 липня 1944 р.

1-й Український фронт було посилено загальновійськовими, механізованими, танковими, кавалерійськими, артилерійськими, авіаційними та спеціальними з'єднаннями і частинами з резерву Верховного Головнокомандування. Авіаційна підтримка покладалась на 2-гу авіагрупу: північну (4 авіакорпуси) – на Рава-Руському напрямку і центральну (5 авіакорпусів) – на Львівському напрямку. У результаті цього 1-й Український фронт за своїм складом міг самостійно розв'язувати великі завдання стратегічного масштабу, маючи 80 дивізій, 10 танкових і механізованих корпусів, 4 окремі танкові та механізовані бригади (усього 1,2 млн чол., 13900 гармат і мінометів, близько 2200 танків і САУ, понад 3000 літаків) (*Бережинський, 2003: 6*).

Авторський аналіз сучасної української історіографії Львівсько-Сандомирської наступальної операції дозволяє стверджувати про непоодинокі топографічні та фактологічні помилки, зумовлені некритичним використанням публікацій російських військових істориків, які, зокрема, поширюють тексти радянського періоду із специфічним перекладом польських назв населених пунктів Львівщини, як от: «У напрямку Рави-Руської на фронті 13-ї армії передбачалося ввести у прорив 1-шу гвардійську танкову армію й кінно-механізовану групу генерала Соколова, в напрямку Львова на фронті 60-ї армії вводились у прорив 3-я гвардійська танкова армія, націлена на обхід Львова з півночі, і 4-а танкова армія, яка обходила Львів з півдня. Перед 3-ю гвардійською танковою армією

поставили завдання «наступати на ділянці прориву 60-ї армії і стрімко розвивати прорив у напрямку Золочів, Ферлеювка, Буск, Жулкев, Янув, розгромивши Львівське угруповання противника. У перший день операції вийти в район Сасов, Жулице, Ворняки, Оберлясув; на другий день – Побужани, Новоселки-Лиско, Ферлеювка, Буск. У подальшому, розвиваючи наступ, обходити Львів з півночі і північного заходу, не допустити відходу противника зі Львова на північний захід, і на 4-й день операції оволодіти районом Крехув, Янув, Ямельна, Макротин, Жулкев. Сильними передовими загонами захопити Яворів і переправи через р. Сан у районі Ярослав та південно-східніше, розвідку вести на Любочів, Ярослав. Увійти в бойове зіткнення з 13-ю армією в районі Холуув, з 1-ю гвардійською танковою армією й кінно-механізованою групою генерала Соколова в районі Рава-Руська і з 4-ю танковою армією в районі Велькополе, Суховоля» (Рамазанов, 2017: 98).

Німецьке командування, враховуючи важливе значення львівського напрямку і самого Львова, поклало оборону цього напрямку на сильну за складом 1-шу танкову армію, яка мала вісімнадцять дивізій, з них дві танкові і одну моторизовану. Наявність великої кількості танків і артилерії дозволяла німецьким військам створити стійку, глибоко ешелоновану оборону, яка складалась із трьох смуг. Дві перші смуги до початку операції були обладнані траншеями у повний профіль; третя, яка проходила в 30 км і більше від переднього краю, знаходилась в стадії будівництва. Загальна глибина оперативної оборони з урахуванням укріплених міст, таких як Львів, Грубешув, Рава-Руська, Станіслав (Івано-Франківськ), Галич та інші, досягала 40–50 км. Але оборонні можливості у командування групи армій «Північна Україна» були обмежені, оскільки до початку наступу 1-го Українського фронту значних резервів ні в німецького Верховного командування, ні у головного командування сухопутних військ не було (Івахів, 2014: 179-180).

Прорвавши 17 липня добре організовану німецьку оборону в районі с. Колтів на північ від Золочева, радянські танкові з'єднання доволі швидко оточили та розгромили у т. зв. Бродівському котлі сім гітлерівських дивізій та 14-ту дивізію військ СС «Галичина».

В середині липня 1944 р. для військ 1-го Українського фронту склалася сприятлива ситуація для оволодіння Львовом, де під загрозою оточення знаходилося угруповання німецьких військ

без додаткових резервів. Запланований на ранок 20 липня наступ 3-ї гвардійської танкової армії генерал-полковника П. Рибалко для оволодіння Львовом виявився не таким і блискавичним, а причинами, за спогадами командувача фронту І. Конєва, крім того, що німецькому командуванню вдалося підтягнути із станіславського напрямку певні резерви, стало те, що замість охоплення міста з північного-заходу та заходу війська армії втягнулися в затяжні бої на несприятливій болотистій місцевості на північному сході від дороги Красне-Львів (*Конєв, 1991: 232*).

Враховуючи обстановку, що склалася, радянське командування вирішило оволодіти Львовом ударами танкових з'єднань із заходу, півночі та півдня, а загальновійськовими з'єднаннями продовжувати наступи на Львів із сходу. З'єднання 3-ї гвардійської танкової армії, використовуючи успіх військ правого крила фронту, протягом двох днів здійснили 120-ти кілометровий марш в обхід Львова з півночі та північного заходу і до ранку 24 липня оволоділи районом Яворів, Мостиська, Судова Вишня, за 50 км західніше Львова, де згодом було облаштовано Яворівський військовий полігон і сьогодні знаходиться Міжнародний центр миротворчості та безпеки НАСВ. Шосе і залізниця Львів-Перемишль були перерізані. Львівському угрупованню противника були відрізані шляхи відходу на захід. Одночасно танкові з'єднання 3-ї та 4-ї танкових армій почали наступ на Львів з заходу і на Перемишль сходу. Загальновійськові з'єднання до цього часу уже зав'язали бої на східній і західній околицях Львова. Успішно здійснений вихід танкових з'єднань до Львова, поряд із продовженням наступу на місто зі сходу, поставив усе львівське угруповання противника під загрозу оточення. Враховуючи це, гітлерівське командування 24 липня почало відведення своїх частин зі складу львівського угруповання на південний захід у напрямку на Самбір (*Бережинський, 2003: 9-10*).

Попередньо висловлені критичні зауваження ілюструє й наступний уривок, що безпосередньо пов'язаний із боями в околицях Львова: «Наступ військ 3-ї гвардійської танкової армії на Львів із заходу почався зранку 26 липня одночасно з двох напрямків: через Грудек-Ягельонський силами 7-го гвардійського танкового корпусу і через Янув силами 52-ї танкової бригади за підтримки двох мотострілецьких батальйонів 9-го мехкорпусу, зведених у

групу під командуванням генерал-майора І. Зиберова. Протягом дня 26 липня до угруповання армій, що наступало на Львів, приєдналися 56-та гвардійська танкова бригада і 280-ма стрілецька дивізія 13-ї армії, підпорядкована командувачу 3-ї гвардійської танкової армії на час з захоплення Львова. 26 липня війська, що наступали на Львів, успіху не мали» (*Рамазанов, 2017: 103*).

Характерно, що війська 3-ї гвардійської танкової армії одним танковим корпусом наступали на Львів, у бік внутрішнього фронту оточення, а другим – на Перемишль, у бік зовнішнього фронту оточення. Водночас частина сил механізованого корпусу наступала на Самбір – на шляхи відходу львівського угруповання противника. Вперше танкова армія діяла на трьох різних напрямках, що було суттєвим недоліком. У районі Львова діяли війська шести ворожих дивізій. Для швидкого розгрому такого угруповання і недопущення його відходу на Самбір вимагалось значно більше сил, ніж ті, що виділив командувач армії. Внаслідок цього наступаючий на Львів танковий корпус був зупинений противником, і тільки коли німецьке командування відвело головні сили свого угруповання із району Львова за Дністер, йому вдалося прорватися у місто. Таким чином, під час маневру командувач 3-ї гвардійської танкової армії, намагаючись одночасно вирішити два значних завдання – оволодіти Львовом і Перемишлем, розпоширив сили армії та не довів задуманий командуванням фронту маневр для його успішного завершення (*Кривизюк, 2010: 55-56*).

У цьому контексті не варто забувати, що в середині літа 1944 р. головною метою польського збройного підпілля стало захоплення Львова, що потребує докладного викладу в окремій публікації.

Не зумівши зайняти Львів лише одними танковими частинами, навіть після того, як, обходячи місто, із заходу туди вступають частини 4-ї танкової армії генерал-полковника Д. Лелюшенка радянське командування 24 липня віддає вказівку оволодіти містом військам 60-ї загальновійськової армії генерал-полковника П. Курочкина, де, серед іншого, наголошується: «Більшу половину міста захопив Лелюшенко» (*Конеv, 1991: 235*), що не відповідало фактичному стану справ на фронті. 25 липня у бої за Львів вступили війська фронту маршала І. Конєва. Першими на вулиці міста прорвались танкісти генерала Д. Лелюшенка. 26 липня підрозділи 10-го Гвардійського танкового Уральського добровольчого корпусу дістались площі Ринок і підняли над ратушею червоний

прапор. З боку Городка по Городоцькій і Янівській (тепер – Т. Шевченка) просувалися частини генерала П. Рибалка, які в районі Клепарівської розтрошили тиллові підрозділи 101-ї німецької дивізії. З району Дублян і Винників атакували місто дивізії 60-ї армії генерала П. Курочкіна. Частини 38-ї армії зайняли Знесіння і оточили німців у районі Високого Замку (*Науменко*). 26 липня війська 60-ї армії, захопивши низку опорних пунктів, вринули до Львова.

Затягування прориву дало певну змогу німецькому командуванню посилити свої війська, які знаходились в районі Львова, але в цілому наміри німецького командування на довготривалий опір в тактичній зоні оборони були зірвані (*Івахів, 2014: 186*).

Як патетично зазначає у своїх мемуарах І. Конєв, «...щоб уникнути руйнувань міста...», на світанку 27 липня 1944 р. в наступ на Львів перейшли війська 3-ї гвардійської танкової армії із заходу, а 60-та армія сила 23-го стрілецького корпусу атакувала з півночі, 28-м – зі сходу і 106-м – з північного-сходу; 10-й гвардійський танковий корпус 4-ї танкової армії продовжував вести напружені бої у місті. Південніше Львова наступала 38-ма армія (*Конєв, 1991: 236*).

Маршал І. Конєв змушений був визнати, що хоча «Ми прагнули уникнути вуличних боїв в місті, але без них обійтися не вдалося. Розгорнулися доволі жорстокі бої як в центрі, так й на околицях» (*Конєв, 1991: 237*).

Своєрідним «канонем» радянської історіографії Львова став постулат про те, що «вранці 27 липня місто було повністю звільнено від німецько-фашистських загарбників» (*Історія Львова, 1984: 262*). Цілком очевидно, що про жодну участь у боях із німецькими військами загонів польської Армії Крайової навіть не йшлося.

Настільки можна пояснити «переживаннями» про уникнення руйнувань Львова те, що наступові військ 3-ї гвардійської танкової та 60-ї загальновійськової армії передувала 30-ти хвилинна артпідготовка (*Журавльова, 2005: 18*).

Тягар попередньої радянської історіографії відчувається в окремих роботах, присвячених боям за Львів у липні 1944 р., коли навіть не згадується про участь польської АК у боях за місто, а те, що, наприклад, тільки воїни вказаних вище двох армій (3-ї та 60-ї) «...увірвались у місто і повністю очистили його від ворога ...» (*Журавльова, 2005: 18*).

Вплив радянського історико-мілітарного дискурсу відчувається й в статті львівського військового історика І. Смогоржевської: «Все далі просувалися в місто танкісти генерала Д. Лелюшенка, які розкололи німецький гарнізон Львова на окремі ізольовані осередки опору. Посилювала свій натиск піхота, що наступала зі сходу. При підтримці артилерії та авіації вона протаранила оборону гітлерівців на Винниківських висотах, прорвалася у місто та з'єдналася з танкістами» (*Смогоржевська, 2010: 93*).

Аналогічно не згадується про участь АК у боях за Львів у публікації військового історика В. Бережинського, лише акцентуючи, що «В результаті триденних запеклих боїв з міцними ар'єргардами противника, що прикривали відхід з міста, узгодженими ударами 3-ї гвардійської танкової армії з заходу, 60-ї армії зі сходу і 4-ї танкової армії з півдня до ранку 27 липня Львів було звільнено» (*Бережинський, 2003:10*).

Таким чином, тематика воєнно-політичного значення та символічного місця Львова у перебігу бойових дій на завершальному етапі Другої світової війни, з огляду на об'єктивні причини, тільки зараз стає предметом комплексних наукових студій, без впливу попередньої заідеологізованості, а нерідко і фальсифікації історичних фактів.

Використані посилання

Бережинський В. 2003. *Львівсько-Сандомирська операція (18 липня – 2 серпня 1944 р.)*, Київ: НДЦ ГП ЗСУ, УІВІ, с. 20.

Грицюк В. 2010. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: *Історичні нариси*: у 2-х кн. Київ: Наукова думка, с. 208–302.

Журавльова С. 2005. 3-я гвардійська танкова армія в боях за Україну. Збірник наукових праць: *Скарбниця української культури*, вип. 6, с. 13-19.

Івахів О. С., Федоренко В. В. 2014. Питання воєнного мистецтва у Львівсько-Сандомирській наступальній операції 1944 р. *Військово-науковий вісник*, вип. 22, с. 177-190.

Історія Львова. 1984, Київ: Наукова думка, с. 414.

Кривизюк Л. 2010. Застосування танкових об'єднань у Львівсько-Сандомирській операції, *Військово-науковий вісник*, вип. 13, с. 49-63.

Конев І. С., 1991. *Записки командуючого фронтом*. Москва: Воениздат, с. 602.

Котлобулатова І. П. 2009. *Дати і події в історії Львова*, Львів: Аверс, с. 208.

Науменко К. *Вступ радянських військ. Операція «Буря» АК*. [online] Доступно: <<http://map.lviv.ua/statti/luckij6.html>> [Дата звернення 28 серпня 2019].

Рамазанов Ш. Ш., Лебедев І. К. 2017. Львівсько-Сандомирська наступальна операція (перший етап 13-27 червня 1944 р.), Збірник наукових праць кафедри історії факультету соціології та права НТУУ «КПІ» *Сторінки історії*, вип. 45, с. 95-106.

Смогоржевська І. А. (2010). Визволення Львівщини як важливий етап Львівсько-Сандомирської операції. *Військово-науковий вісник*, Вип. 13, с. 87-96.

References

- Berezhynskiy V., 2003. Lviv-Sandomierz operation (18 of July - 02 of August 1944), Kyiv: SIC of the GP of the Armed Forces of Ukraine, UIAI, p. 20 (ukr).
- Gritsyuk V., 2010. Strategic and frontal operations of the Great Patriotic War on the territory of Ukraine. Ukraine in the Second World War: a view from the 21st century: Historical essays: in 2 books. Kyiv: Naykova dymka, p. 208–302 (ukr).
- Zhuravl'ova S., 2005. 3rd guards tank army in the battles for Ukraine. Treasury of Ukrainian culture: Collection of scientific works, vol. 6, p. 13-19 (ukr).
- Ivakhiv O.S., Fedorenko V.V., 2014. Questions of martial art in the 1944 Lviv-Sandomierz operation, Military Scientific Bulletin, vol. 22, p. 177-190 (ukr).
- History of Lviv. 1984. Kyiv: Naykova dymka, p. 414 (ukr).
- Kryvyuzuk L.P., 2010. Application of tank associations in the Lviv-Sandomierz operation, Military Scientific Bulletin, vol. 13, p. 49-63 (ukr).
- Konev I.S., 1991. Notes of the front commander. Moscow: Military Publishing, p. 602 (rus).
- Kotlobulatova I.P., 2009. Dates and events in the history of Lviv, Lviv: Avers, p. 208 (ukr).
- Naumenko K. Introduction of Soviet army. Operation "Storm" AK.[online] Available at: <<http://map.lviv.ua/statti/luckij6.html>> [Accessed 28 August 2019] (ukr).
- Ramazanov Sh. Sh., Lebedev I. K., 2017. Lviv-Sandomierz operation (first stage June 13-27, 1944), History pages. Collection of scientific works of the Department of History of the Faculty of Sociology and Law of NTUU "KPI", vol. 45, p. 95-106 (ukr).

Gulay V.V., Dmytryshyn N. M.

CITY OF LVIV IN JULY 1944 IN STRATEGIC OFFENSIVE PLANS AND HOSTILITIES OF THE RED ARMY AND THE KRAJOVA ARMY AGAINST THE WEHRMACHT

The proposed topic is considered relevant in the scientific-theoretical and historical-applied aspects, allowing through a critical analysis of previous historiography and modified to modern realities of neo-Soviet myths.

Subjects of military-political importance and symbolic place of Lviv in the course of hostilities at the final stage of the Second World War, for objective reasons, only now becomes the subject of complex scientific studies, without the influence of previous ideologization, and often falsification of historical facts.

This article is an attempt to solve the scientific problems posed in the previous publications of the authors, with the involvement of new historiography of national and foreign origin.

The basis of the work is a set of general historical and specially historical methods of scientific research on the principles of historicism, objectivity, alternativity.

According to this goal, the following research results were solved. The military situation around the city of Lviv as an important administrative, political and transport center of the Galychyna district of the General Governorate in the plans and combat operations of the Soviet Red Army, the Polish Krajova Army and the German Wehrmacht in the summer of 1944 is analyzed. The chronology and nature of the battles for the capture of the Red Army by Lviv and the armed underground of the Polish state in exile are shown.

The conclusions of the study can be considered valuable for further scientific studies and use in educational activities, community outreach and educational work.

Keywords: Lviv, fighting, Red Army, Krajova Army, Wehrmacht.

УДК 355.34: 94(477) «1941/1944»

ТРОФИМОВИЧ В.В.

<http://orcid.org/0000-0003-0083-0437>

АНТОНЮК Я.М.

<http://orcid.org/0000-0002-9419-5990>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.32.2019.87-110>

ПРОТИНАЦИСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СБ ОУН(Б) (1941 – 1944)

У статті з'ясовані причини, особливості та етапи боротьби Служби безпеки Організації Українських Націоналістів бандерівського напрямку (далі – СБ ОУН) із нацистськими окупантами. Доведено, що найбільшого поширення вона мала на Волині та Поліссі. Меншою мірою це стосувалося Галичини. У проти-нацистському контррозвідальному напрямку головним супротивником есбівців виступало гестапо. Диверсійно-терористична діяльність боївок СБ спрямову-валася на нищення німецьких комунікацій та ліквідацію агентури. Будь-які перемовини з нацистами категорично заборонялися. Порушників цього наказу суворо карали. Натомість було налагоджено співпрацю з угорцями та іншими союзниками німців.

Ключові слова: СБ ОУН, гестапо, німці, допоміжна поліція, агентурна мережа.

Постановка проблеми та її актуальність. Останнім часом в Україні відбувається переосмислення багатьох подій Другої світової війни. Історики намагаються «очистити» усталені догми від десяти-літь нашарувань радянської пропаганди. Особливо велика робота ведеться у напрямку вивчення суперечливих і маловідомих сторінок українського визвольного руху. Однією з таких є проти-нацистська діяльність Служби безпеки Організації українських націоналістів бандерівського напрямку. З'ясування її ролі у боротьбі з німецькими окупантами дозволить по-новому оцінити ключові події української історії початку 40-х років ХХ століття.

Аналіз попередніх досліджень. Означена проблема недостатньо висвітлена у сучасній історіографії. Певні її аспекти в контексті інших подій розглядали у своїх працях Дмитро Веденєєв, Іван Патриляк, Олександр Пагіря, Володимир Сергійчук, Валерій Огороднік, Олександр Ішук, Олег Клименко, Володимир Ковальчук,

---

Трофимович Володимир Васильович, доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Антонюк Ярослав Миколайович, кандидат історичних наук, співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України, м. Київ.

© Трофимович В.В., Антонюк Я.М., 2019

Ігор Марчук та Андрій Криштальський. Однак, безпосередньо антинацистській діяльності СБ ОУН окреме дослідження присвячується вперше.

Мета та завдання дослідження. Спираючись, насамперед, на архівні матеріали, автори з'ясували причини, особливості та основні етапи протинацистської діяльності СБ ОУН у 1941–1944 рр.

Виклад основного матеріалу. 30 червня 1941 р. у Львові з балкона будинку товариства «Просвіта» (площа Ринок) Українські Національні Збори проголосили акт відновлення Української Держави (*Трофимович & Трофимович, 2019: 81–93*). Ця подія стала переломною у подальших взаєминах ОУН (бандерівської) та німців.

Несподівана державотворча активність українських націоналістів не вписувалась у плани «життєвого простору на Сході» (нім. – Lebensraum im Osten). Відповіддю стали репресії щодо керівництва бандерівців (*Ковальчук, 2008: 37*). 5 липня 1941 р. у Кракові було арештовано Степана Бандеру, а через два дні у Львові – прем'єр-міністра Українського Уряду Ярослава Стецька («Орача») (*ГДА СБУ 8: 21*). Протягом липня – серпня 1941 р. хвиля арештів оунівців охопила усю територію України. Тоді ж німцями було розігнано легально діючі осередки молодіжної організації «Січ», а її керівників ув'язнено (*АУСБУ ВО 1: 348*). В одному з донесень СД зазначалося: «У цьому спортивному об'єднанні, яке має дуже багато відгалужень, менше займаються спортом, а більше політичним вишколом...» (*ОУН і УПА в 1942 р. Документи, 2006: 50*).

У відповідь на дії німців СБ вжила термінових заходів щодо посилення конспірації мережі ОУН. Надалі суворо заборонялося діяти відкрито, а керівні кадри зобов'язувалися «посилити пильність» (*ГДА СБУ 8: 21*).

Остаточною крапкою у надіях оунівців відновити українську державність за сприяння німців стало приєднання 1 серпня 1941 р. до Генерального губернаторства теренів Галичини (*Іщук, Огороднік, 2010: 58*). Через 19 днів після цього було утворено «райхскомісаріат Україна» із шести генеральних округів: Волинь-Поділля, Житомир, Київ, Миколаїв, Таврія та Дніпропетровськ (*Держархів Волинської обл.: 10–58*). Крім того, значні терени півдня України опинилися під владою Румунії, а Закарпаття продовжувало належати угорцям. Таким чином, українські землі розділили на чотири окупаційних утворення, які завершувало п'яте – прифронтові області, напряму керовані німецькими військовими.

У вересні 1941 р. було розформовано українську народну міліцію, яку перейменували в українську допоміжну поліцію. До останньої потрапило лише 35–37% із попереднього складу (*Клименко, 2012: 65,66*). Водночас німці закрили сформовані оунівцями міліційні школи (*Україна в Другій світовій війні у документах. Т. 2. 1997: 161–194*). З огляду на чітку антиукраїнську позицію нацистів, подальша тактика СБ ОУН вимагала докорінних змін (*Огороднік, 2009: 43–49*).

Наприкінці вересня 1941 р. у с. Сороки біля Львова відбулася Перша конференція ОУН. У ній взяло участь 15 найвищих провідників підпілля. Серед них – шеф СБ Микола Арсенич («Михайло»). Було вирішено тимчасово уникати конфліктів із окупантами та набиратися сили (*Веденєєв, Биструхін, 2006: 168*). Перед СБ ОУН у цей час ставилися наступні завдання: 1) набуття агентурних позицій в окупаційній адміністрації, громадських і культурно-освітніх установах; 2) приховування від німців здобутого підпіллям майна та зброї; 3) поширення впливу ОУН за Збруч; 3) забезпечення коштом ворога навчання й озброєння підпільників (*Лебедь, 1987: 17,18*).

Найбільших успіхів СБ вдалося досягти у першому з перелічених завдань. Її агентура охопила усі рівні німецької окупаційної адміністрації. Так, використовуючи службове становище, розвідниця СБ у м. Володимир-Волинський – Галина Коханська («Орися») налагодила зв'язок із «гранатовою поліцією», яка охороняла трофейний радянський арсенал на північній околиці міста – «Ковельські кошари» (*Коханська, 2008: 30–33*). Агентом референта СБ Рава-Руської округи «Гая» був комендант кущової поліції Михайло Думка («Мирон»). Він надавав підпіллю інформацію про заплановані німцями каральні акції та арешти оунівців (*ГДА СБУ 2: 11*). Заготівельником у ресторані «Крим» м. Кременець працював Володимир Обезюк («Вовк»). Використовуючи службові можливості, він збирав і передавав СБ інформацію про німецьких офіцерів (*Клименко, 2012: 100*). Також у одній з окупаційних установ Рівного працювала оунівка Віра Дзивак («Марійка»). Через священика Бориса Осташевського вона неодноразово надсилала СБ розвідувальні дані (*ГДА СБУ 27: 48*).

Чимало розвідників СБ працювали у німецькій адміністрації перекладачами. Наприклад, при гебітскомісарі м. Проскурів – оунівець Юрій Данко. Він не лише інформував СБ про плани

німців, а й оформлював для підпілля необхідні документи (*ГДА СБУ 6: 160*). Перекладач Кобринського «відділу пропаганди» Володимир Порендовський («Вовк») передав провіднику Рівненського обласного проводу ОУН Омеляну Грабовцю («Батьку») список місцевих селян, які отримали від німців зброю (*ГДА СБУ 25: 12, 13*).

Наприкінці березня 1942 р. біля м. Новий Яричів на Львівщині відбулася Друга конференція ОУН. З огляду на помітне виснаження Німеччини у війні (поразка під Москвою), було вирішено прискорити мобілізацію сил для створення власних повстанських підрозділів (*Кентій, 1998: 112–133*). Значна частина оунівців, особливо на Волині та Поліссі, полишала посади в окупаційній адміністрації та переходила на нелегальне становище. Цей процес не відбувався раптово. Він був для кожного індивідуальним і залежав від багатьох обставин. Так, комендант української допоміжної поліції Луцького р-ну Микола Гаврилук («Аркадій») на початку 1942 р. зв'язався в с. Полонка з «військовим інструктором» (співробітником СБ ОУН) «Пугачем». Як згодом виявилося, він таємно працював на цій посаді за завданням підпілля. В умовлений з місцевим керівництвом ОУН день «Аркадій» перейшов на нелегальне становище та очолив боївку СБ Луцького надрайону (*ГДА СБУ 13: 13*). Інша частина есбістів, особливо на теренах Генерал-губернаторства, продовжувала залишатися на легальному становищі. Наприклад, референт СБ Рава-Руської округи Володимир Лелик («Холмщак») у серпні 1942 р. працював агрономом сільськогосподарського товариства (*ГДА СБУ 2: 12*), а референт СБ Товстенського р-ну ОУН «Метеор» – секретарем управи с. Кошилівці (*АУСБУ ТО 2: 127*).

Іншим напрямком діяльності СБ було поширення впливу на центральні, південні та східні регіони України. Відомо, що при штабі дивізії «лябстандарте Адольф Гітлер» працював досвідчений розвідник СБ Іван Білик («Кость») (*Граб, 2008: 36*). Прибувши у червні 1942 р. до м. Сталіно (нині Донецьк), він влаштувався перекладачем штабу есесівської дивізії «Райх». З того часу «Кость» постійно постачав до СБ оперативну інформацію про усі заходи СД і гестапо. Повідомляв про заплановані арешти, допомагав у звільненні ув'язнених оунівців, виявляв німецьких агентів. Найбільш вдала операція, проведена ним, відбулася у серпні 1942 р. на території Маріуполя. Разом із іншим перекладачем-оунівцем,

«Ковжуном», йому вдалося звільнити з в'язниці цілу групу оунівців. Крім того, «Костя» викрав у штабі тасмну інструкцію СД, яку опублікував часопис Проводу ОУН «Ідея і Чин» (*Шанковський, 1958: 156*).

Восени 1942 р. Київський крайовий провід ОУН ухвалив рішення створити спецгрупи, які б збирали інформацію про дії гестапо. Вони виявляли агентуру останнього у підпіллі та серед місцевого населення, збирали особисті дані про його співробітників. Тоді ж за наказом шефа СБ Миколи Арсенича розпочалася оперативна розробка розвідувальної школи «Абверштелле-202» (діяла при групі армій «Південь») (*Веденєєв, Биструхін, 2006: 172,173*). Загалом, протинімецька робота есбістів на східних українських землях (далі – СУЗ) поділялася на «зовнішню» (збір розвідданих) та «внутрішню» (виявлення агентів усередині мережі ОУН) (*ГДА СБУ 15: 19*). У порівнянні з теренами Західної України, вона перебувала лише на етапі становлення та призводила до багатьох провалів і втрат. У квітні 1942 р. гестапо арештувало оунівця Скузя (утримувача конспіративної квартири ОУН на вулиці Фундуклеївській у Києві). Під час допитів він погодився на співпрацю та розповів усю відому йому інформацію про підпілля. На основі отриманих даних німецька поліція вистежила 24 липня 1942 р. поблизу Володимирського собору Крайового провідника ОУН Північно-Східних Українських земель Дмитра Мирона («Орлика»), який отримав при спробі втечі смертельне поранення. Для розслідування цієї події до Києва прибув шеф СБ Микола Арсенич. Однак він сам ледве не став жертвою гестапо (*Веденєєв, Биструхін, 2006: 173*).

Восени 1942 р. німці розпочали нову хвилю арештів керівників бандерівської підпільної мережі. Схоплених у Львові Дмитра Гриця («Перебийноса»), Ярослава Старуха («Стяга») та Івана Климів («Легенди») нещадно катували. Останній 4 грудня 1942 р. внаслідок тортур помер (*Мірчук, 2007: 702*). Подібних випадків було чимало. Тому новим завданням СБ стало визволення з в'язниць арештованих нацистами керівників підпілля ОУН.

Порятунок Дмитра Гриця та Ярослава Старуха доручили здійснити боївці СБ Костянтина Цмоця («Града») (*ГДА СБУ 35: 20*). На першому етапі операції Дмитро Куп'як («Клей») та «Скалюк» займалися вивченням і перевіркою охоронців-українців львівської в'язниці на Лонцького. Далі йшло їх вербування та підготовка. Зрештою, вони відібрали для операції п'ятьох охоронців на чолі з старшиною поліції Мироном Грабом. В умовлений день, за сфальшованим наказом від гестапо, агенти СБ вивели з в'язниці

на допит Ярослава Старуха та Дмитра Грицяя. За брамою їх уже чекала боївка СБ «Града», яка переправила звільнених оунівців у безпечне місце (*Куп'як, 1993: 101,102*). Схожим чином з Дрогобицької в'язниці СБ звільнила Олексу Гасина («Лицаря») (*ГДА СБУ 36: 87*).

При проведенні зазначених операцій траплялися й невдачі. Наприкінці вересня 1942 р. оунівець Леонід Ларжевський («Явір») отримав від співробітника СБ Південного крайового проводу Ярослава Петречка («Граба») завдання визволити з Дніпропетровської в'язниці окружного провідника Степана Макуху («Блакитного»). Допомогти у цьому йому повинен був начальник тюремної варти, який співпрацював із СБ. Проте, операція провалилась. У згаданого начальника варти колеги-поліцаї виявили таємну записку від ОУН. Після цього у жовтні 1942 р. його арештували. Тоді ж німцями був схоплений та ув'язнений «Явір» (*Громенко, Антонюк, 2015*).

Несподівано звільнених із німецьких в'язниць оунівців або тих, здійснив за дивних обставин втечу, есбісти ретельно перевіряли. Наприклад, провідника Перемишльського обласного проводу ОУН Ширбу та військового референта ОУН «Трансністрії» Мефодія Павлишина («Дениса») (*ГДА СБУ 33: 158, 279*).

Водночас із посиленням репресій щодо оунівців окупанти розгорнули на Поліссі каральну діяльність, спрямовану на залякування місцевого населення. У відповідь на це Крайовий провід ОУН на ПЗУЗ видав у листопаді 1942 р. підготовлену СБ відозву «Бережімося провокації!». У ній повідомлялося, що німецькі провокатори під виглядом радянських диверсантів-парашутистів заходять до місцевого населення та просять допомоги. Після цього згаданих селян нацисти розстрілюють, а будинки спалюють (*Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х роках 2003: 138–139*).

Восени 1942 р. у «райхскомісаріаті Україна» розпочалося примусове вивезення молоді на роботи до Німеччини (*Сергійчук, 2005: 57*). СБ намагалася різними шляхами цьому перешкодити (*ГДА СБУ 8: 32*). У жовтні на пересильному пункті у Столині есбісти використали паніку від захворювання «червінкою». Через два місяці в с. Тереміж Столинського повіту попередили молодь, щоб не з'являлася на скликані окупантами збори (*Літопис УПА 5: 226*).

Населення, намагаючись врятуватися від вивезення, шукало будь-якого легального місця роботи або навчання. У цьому напрямку багатьом оунівцям допомогу надала агентура СБ в

німецькій окупаційній адміністрації. Особливо на рівні сільських і районних управ. Зокрема, у с. Нуйно Камінь-Каширського р-ну цим займався Адріан Микульський (*АУСБУ ВО 6: 3*). Частину «остарбайтерів», які поверталися додому у відпустку, есбісти долучали до боївок (*АУСБУ ВО 4: 3*). Подібним чином вони допомагали молоді, котра намагалася перейти на нелегальне становище. Зокрема, серед них був майбутній референт СБ Устилузького р-ну Іван Кусинський («Ластівка») (*АУСБУ ВО 5: 15*).

15 лютого 1943 р. на конференції Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ було ухвалено рішення створювати великі партизанські загони (*Содоль, 1995: 172, 173*). Референт СБ Василь Макар («Безрідний») писав щодо цього у листі до брата: «Повстанчу акцію на північно-західних і частково східних теренах ми мусили почати, і це не було зарано, як дехто каже, але вже і запізно. Мусили ми це зробити з двох причин. Перша: терен виривався нам з рук. З однієї сторони почали множитися отаманчики, як Бульба-Боровець, а з другої сторони – червона партизанка почала заливати терен... Друга: ще тоді, коли ми не починали повстанської акції, німота почала масово винищувати села. Хотіли поневолити населення до здавання контингентів (продналоги) і контингентів робочої сили в Німеччину. Отже, в тій цілі вибирали одне село в окрузі чи районі, яке нищили дощенту. Всіх людей вистрілювали, а забудування палили. У зв'язку з тим маса людей почала втікати в ліси і блукати самопас. Почались грабежі, інші пішли в комуністичну партизанку, до Бульби і т. п. Отже, ми мусили організаційно охоплювати тих людей в лісі. Оце дві засадничі причини нашої повстанчої акції. Є ще і третя, морального характеру. Почулись голоси: «Де ж той провід? Чому не дає зарядження бити німців? Тепер ми тим балакунам заткали роти, а революцію усупільнили» (*Патриляк, 2004: 181*).

Рішення Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ закріпила Третя конференція ОУН, яка проходила 17 – 21 лютого 1943 р. поблизу м. Олесько на Львівщині (*ГДА СБУ 28: 17*). Засновник СБ ОУН Микола Леbedь («Максим Рубан») на ній заявив: «Німці виявилися добрими вояками, але поганими політиками». Він передбачав, що своїм ставленням до підкорених народів нацисти програють війну (*АУСБУ ТО 1: 18*). Згідно з таємним наказом Проводу ОУН, наприкінці березня 1943 р. передбачався одночасний перехід на нелегальне становище української допоміжної поліції Волині та Полісся (*Клименко, 2012: 77*). Важливу роль у

проведенні цієї масштабної операції відіграла СБ. Вона забезпечила таємність підготовки. Через своїх агентів підшукувала найбільш вдалий момент. Поширювала чутки про переведення німцями української поліції до інших країн Європи (*ГДА СБУ 24: 57*). Чинила тиск, включно із погрозою смерті, на поліцаїв, які не бажали залишати службу (*Сивіцький, 2005: 116*). Так, 20 березня 1943 р. в м. Шумськ на Кременеччині есбістами було вбито коменданта української поліції Павла Крачука, який співпрацював із Гестапо. Того ж дня особовий склад цього підрозділу організовано, зі зброєю перейшов у підпілля (*ГДА СБУ 22: 56*). Загалом, уся зазначена операція пройшла успішно та стала несподіванкою для німців. Найшвидше вона відбулася на півдні Волині, а дещо пізніше – на Поліссі. Наприклад, українська поліція Заболотцівського р-ну приєдналася до УПА у червні 1943 р. Її комендант Михайло Ярмолук («Дуб») очолив місцеву боївку СБ (*ГДА СБУ 14: 148*). Охоронний батальйон з Березівського р-ну (Берестейщина) здійснив перехід до УПА лише в липні 1943 р. (*ГДА СБУ 30: 350–353*). Після цього німці почали набирати до поліції поляків і здійснювати їхніми руками каральні акції проти українців, які підтримували оунівців (*Волинь радянська, 1971: 92*). Це стало однією із причин кривавого польсько-українського конфлікту (*Сивіцький, 2005: 177*).

На території Галичини, Холмщини та Підляшшя підпілля ОУН вирішило тимчасово утриматися від створення повстанських загонів і продовжувати накопичувати ресурси. Відповідно до поставлених завдань діяла СБ. У квітні 1943 р. вона намагалася зірвати набір добровольців до дивізії Ваффен СС «Галичина», а також протидіяла пропаганді Українського центрального комітету щодо виїзду молоді на роботу до Німеччини (*ГДА СБУ 8: 33*). Чимало досвідчених оунівців, яких переслідувало гестапо, переправлялися для порятунку на Волинь і Полісся. Багато з них посіли високі посади у місцевій СБ. Наприклад, керівники Вінницького обласного проводу ОУН Микола Козак («Смок») та шеф кримінальної поліції Степан Янішевський («Богослов»), які на початку березня 1943 р. очолили СБ повстанських груп «Південь» та «Північ» (*ГДА СБУ 11: 437*).

На початку літа 1943 р. УПА розпочала операцію витіснення окупантів зі значних теренів Волині та Полісся, які повинні були стати основою повстанського запілля. До цієї операції активно долучилася СБ. Протягом червня 1943 р. боївка СБ Луцького

надрайону ОУН на чолі з Миколою Гаврилюком («Аркадієм») знищувала німецькі комунікації: підривала залізничні колії, мости на шосейних дорогах, перерізала телефонний та телеграфний зв'язок (*ГДА СБУ 13: 14*). Боївка СБ Корецького надрайону «Лихо» з 20-ти вояків здійснила наприкінці липня 1943 р. поблизу с. Користь засідку на автомобіль, в якому перебували працівники районної управи – місцеві жителі. Заблокувавши шосе, есбісти змусили водія зупинитися. Один із пасажирів раптово вискочив з авто та намагався втекти. Його одразу застрелили. Усіх інших відвели на допит. Двох затриманих розстріляли як агентів Гестапо. Таку ж кількість направили на різні посади в УПА, а решту – відпустили додому (*ГДА СБУ 26: 61*).

Іншим напрямком діяльності СБ було недопущення проникнення до повстанських підрозділів нацистської агентури. Весною 1943 р. військова СБ арештувала агента СД Ігоря Огибовського з Рівного. На допитах він зізнався, що закінчив німецьку розвідувальну школу в Лодзі та отримав завдання увійти до складу керівництва УПА. Після завершення слідства його розстріляли (*ГДА СБУ 1: 27*). У виняткових випадках щодо агентури гестапо застосовували більш жорстокі страти. 20 червня 1943 р. поблизу с. Малий Стидин Степанського р-ну СБ арештувала шефа зв'язку при Групі УПА «Енея» – Миколу Мартиновського («Муху»). На допитах він зізнався, що з січня 1942 р. працював агентом гестапо (*ГДА СБУ 34: 67*). Після цього справу розглядав Революційний суд під головуванням Івана Литвинчука («Дубового»). За його результатами 23 червня 1943 р. «Муху» було засуджено до відрубання голови перед шеренгою повстанців (*ГДА СБУ 35: 231*). Уявлення про контррозвідувальну роботу СБ в протинімецькому напрямку дає звіт СБ Костопільського та Сарненського військових надрайонів за 15 вересня – 15 жовтня 1943 р. Смертю було покарано 110 осіб (*Літопис УПА 4: 312*).

Аналогічну роботу, хоча й у менших масштабах, СБ здійснювала на території Генерал-губернаторства. Так, протягом листопада 1943 р. референт СБ Крайового проводу Західних українських земель (далі – ЗУЗ) проводив у Перемишлянському р-ні допити кількох агентів гестапо, які займали у мережі ОУН високі посади. За їх результатами було арештовано заступника референта СБ Львівського обласного проводу «Кривого» та кілька осіб нижчого рангу, які в минулому працювали охоронцями тюрми на Лонцького. За вироком Революційного суду ОУН усіх їх розстріляли (*ГДА СБУ 8: 36*).

Незважаючи на обмеженість ресурсів, збройна протинімецька діяльність СБ поширювалася навіть на східні регіони України. Так, референт СБ Сталінського обласного проводу ОУН Степан Макух («Роман») готував у вересні 1943 р. вбивство начальника поліції м. Сталіно (нині Донецьк) Шильнікова. Через місяць, на новій посаді у м. Миколаїв, він ліквідував «щуцмана» Кравченка, який видав гестапо 45 оунівців (*АУСБУ ХО: 37, 118-119, 273-274*).

Одним із напрямків протидії німецьким окупантам було знищення лояльних до них українців, які виступали проти ОУН. Значну частину з них склали службовці, які підозрювались у співпраці з гестапо. Зокрема, влітку 1943 р. боївка СБ Гримайлівського р-ну ОУН (Тернопільщина) повісила за це лісника з с. Красне, восени того ж року – розстріляла мешканця м. Скала-Подільська та службовця з с. Вікно Гусятинського р-ну (*ГДА СБУ 18: 65–70*). У листопаді 1943 р. боївка СБ Устилузького р-ну Павла Вавренюка («Темного») стратила двох старост сільських управ Микитич та Пузова (*ГДА СБУ 19: 21*).

Подібні покарання застосовували також до учасників протинімецьких українських організацій, зокрема, Українського Народного Козачого Руху (далі – УНАКОР). Протягом окупаційного періоду його учасники тісно співпрацювали з німцями (*ГДА СБУ 29: 67*). 8 липня 1943 р. штаб УНАКОР у Горохові на чолі з полковником Шулаєм видав «Відозву до українського козацького народу» із ультимативним закликком упродовж 14 днів вийти з лісу, знищити збудовані укріплення, бункери та здати зброю німецькій поліції. Крім того, представники УНАКОР їздили навколишніми селами та агітували населення співпрацювати з окупантами. СБ ретельно стежила за їхніми діями. Представників УНАКОР вона вважала німецькими агентами та відповідно щодо них діяла (*Криштальський, 2014: 99–102*). Зокрема, восени 1943 р. вбила на хуторі Пустомити Локачинського р-ну Волині отамана УВК-УНАКОР Івана Берчака-Волошина (*ГДА СБУ 3: 121*).

Стосовно мельниківців, СБ проводила ліквідації лише тих із них, хто співпрацює з німцями завдавав шкоди бандерівцям. Наприклад, дізнавшись, що референт Безпеки Львівського Крайового проводу ОУН (м) Юрій Соколовський («Утьо») передав Гестапо список із 50-ти бандерівців, його засудили до страти (*ГДА СБУ 8: 25–26*). 15 вересня 1943 р. на одній з вулиць Львова вирок згаданому мельниківцю виконав спеціально надісланий боївкар (*ГДА СБУ 4: 21*).

Покарання смертю СБ застосовувала також щодо священників, які співпрацювали з гестапо. Найбільш резонансним був арешт есбістами у Володимирі-Волинському єпископа Мануїла (Михайла Тарнавського) (*ГДА СБУ 32: 12*). За результатами цієї справи було видано спеціальну листівку «За зраду – смерть!». У ній зазначалося, що єпископ працював агентом гестапо (*ГДА СБУ 31: 78*). Наслідками його роботи став арешт багатьох учасників українського визвольного руху Волині (*Лімонис УПА 4: 80*). Під час допитів Мануїл зізнався у своїх злочинах та 11 вересня 1943 р. був засуджений Револьюційним трибуналом УПА до страти через повішення (*Лімонис УПА 3: 106-107*).

Скорботною сторінкою українського визвольного руху стали криваві події «Волинської трагедії». Особливо це було притаманно початковому періоду, коли есбісти вдавалися до ліквідації лише окремих поляків, звинувачених у агентурній роботі на німців (*Курило-Шванс, 2003: 140-141*). Подібних випадків траплялося чимало. Наприклад, учасник польського підпілля В'ячеслав Лисаковський, за посередництва ксьондза Хомитського, передав до німецького гарнізону жандармерії в Клесові на Сарненщині дані про місце знаходження підрозділу УПА. Невдовзі зазначені повстанці потрапили у засідку та багато з них загинуло. За це у січні 1943 р. СБ знищила усю сім'ю Лисаковського (*АУСБУ РО 2: 86*). За подібними звинуваченнями 22 травня 1943 р. в с. Антонівка на Турійщині боївка СБ розстріляла поляків Станіслава та Стефанію Вшолів (*Ольховський, 2011: 15*).

Однією з найбільш значних була каральна операція СБ з ліквідації «партизанського штабу» в с. Домінопіль на Турійщині. Місцеві поляки, які заявляли про свою лояльність щодо УПА, в критичний момент перейшли на бік німців. У ніч на 11 липня 1943 р. вони напали на повстанських вартових, які охороняли шлях до штабу загону «Січ», та намагалися допомогти нацистам його знищити. Однак, підрозділам УПА напад вдалося відбити (*Ольховський, 2011: 16-18*). Після цього дві сотні УПА та боївки СБ провели каральну акцію в Домінополі (*Шумук, 1998: 126-128, 130-133*). За архівними документами, тоді загинуло до 200 поляків (*ГДА СБУ 16: 55*). Резонанс цієї події засвідчує спеціально видана штабом загону «Січ» листівка від 15 липня 1943 р. «До відома громадянству». У ній пояснювалися причини знищення мешканців колонії Домінопіль та зазначалося, що примирення українців і

поляків залежить виключно від волі останніх, а повстанці «на добре діло завжди готові» (*Літоніс УПА 5: 754*). Однак, обидві сторони не бажали йти на поступки, а тому конфлікт продовжувався. Так, за агентурну роботу на користь гестапо у вересні 1943 р. боївка СБ Млинівського р-ну Івана Яворського («Калини») розстріляла поляка Поточного з с. Добрятин (*АУСБУ РО 1: 11*), а районна боївка СБ «Коса» ліквідувала на початку грудня 1943 р. в м. Турійськ три польські сім'ї (*АУСБУ ВО 1: 79*).

Стосовно волинських чехів есбісти намагалися дотримуватися нейтралітету, тому ліквідовували лише активних німецьких агентів. Наприклад, 9 жовтня 1943 р. боївкою СБ «Херсона» в Іванківському лісі Млинівського р-ну на Рівненщині було розстріляно чешку Ольгу Рудик, яка співпрацювала з гестапо (*АУСБУ РО 1: 15*).

У зв'язку із наближенням фронту восени 1943 р. СБ посилила антинімецький напрямок роботи. Так, наказом шефа військової розвідки СБ Групи «Заграва» Івана Трейка («Немо») від 10 грудня 1943 р. головна увага зосереджувалася на зборі детальної інформації щодо гітлерівців. При цьому найбільше цікавили можливості захоплення зброї, ушкодження зв'язку та нападу на штаби (*Літоніс УПА 4: 166–168*). На теренах Лановецького р-ну СБ слідувала за усіма селами, де розміщувалися німецькі гарнізони (*АУСБУ ТО 4: 128–129*).

Комендант розвідки СБ Голобського р-ну Василь Чижик («Різун») отримав у жовтні 1943 р. від окружного СБ вказівки щодо збору інформації про окупантів. Від нього вимагалось скласти: 1) точний план із зазначенням дислокації їхніх військ, дотів, дзотів і мінних полів поблизу залізниць; 2) звіт про національний склад гітлерівської армії, взаємини офіцерів та солдатів, настрої, озброєння; 3) інформацію про рух залізницею німецьких ешелонів і кількість у них зброї, боєприпасів, амуніції, товарів. На особистому зв'язку «Різуна» перебував агент СБ Іван Гурський. Через своїх інформаторів він збирав дані з Голобської міської та районної управ, канцелярії «зондерфюрера», німецьких військ, жандармерії, гестапо, СС. Надавав точні дані про плани проведення окупантами каральних операцій, кількість зібраних у районі продуктів та кількість вивезених на примусові роботи до Райху. Один із інформаторів Гурського – Володимир Заєць відповідав за фіксування руху німців зі сторони Рожищенського р-ну (*АУСБУ ВО 3: 20–21*).

Посилилися також диверсійно-терористичні операції СБ проти нацистів. При цьому вони уже охоплювали не лише Волинь та Полісся, а й Галичину. Так, у грудні 1943 р. боївка СБ Заліщицького повітового проводу ОУН здійснила напад на ресторан у м. Товсте, де відпочивали німецькі офіцери. Під час цієї акції загинув референт СБ Микола Саміла («Микита») (*АУСБУ ТО 2: 131*).

Готуючи матеріальну базу повстанського руху, есбісти здійснювали напади на невеликі міста. Наприклад, у ніч на 3 грудня 1943 р. вони рекувізували в Шацьку аптеку для потреб повстанського шпиталю (*Ковальчук, 2006: 230*). Особливо активна діяльність у згаданому напрямку відбувалася під час «фронтового хаосу» (*Держархів Рівненської обл. 1: 271*). Так, 17 січня 1944 р. підрайонна боївка СБ і підрозділ УПА здійснили напад на м. Острог, заволодівши залишеним угорцями складом палива та мотоциклів (*Держархів Рівненської обл. 2: 166*). Боївка СБ Почаївського р-ну захопила в м. Кременець друкарню (*АУСБУ ТО 3: 123*).

Водночас есбісти перешкоджали постачанню населенням до міст «контингенту». Зокрема, у Великодеркальському р-ні (Тернопільщина) вони покарали за це селян побиттям шомполами (*ГДА СБУ 21: 17*). Передбачалося, що продукти знадобляться для повстанської армії.

Загалом, збройна боротьба з німцями займала помітне місце у діяльності СБ протягом усього 1943 р. Зокрема, з семи загиблих за цей період учасників Тристенської підрайонної боївки СБ Рожищенського р-ну чотирьох убили німці, двох – поляки та одного – радянські партизани (*АУСБУ ВО 2: 99*). Підрайонна боївка СБ Великодеркальського р-ну впродовж весни – осені 1943 р. знищила 40 німецьких козаків («шуцманів») і вояків, 30 агентів та одного перекладача (*ГДА СБУ 21: 17*).

Незважаючи на відступ німців з України, СБ продовжувала боротьбу з їхньою агентурою. 21 лютого 1944 р. її боївка розстріляла в с. Стегниківці двох поляків, яких запідозрила у співпраці з гестапівцями (*ГДА СБУ 18: 28*). Навіть ще у червні 1944 р. СБ Тернопільського обласного проводу ОУН допитувало захоплених агентів гестапо (*ГДА СБУ 20: 56-57*).

У контексті контррозвідувальної роботи Військово-польова жандармерія (далі – ВПЖ) розслідувала невдалі бої з німцями. Відповідно до зібраних матеріалів, командира повстанського загону могли звинуватити у шкідництві та агентурній роботі на користь ворога. Так, на початку вересня 1943 р. ВПЖ розслідувало

невдалий обстріл артилерійською чотою «Берези» німецького гарнізону м. Мізоч на Здолбунівщині. Незважаючи на те, що гарматний вогонь вівся зі зручної позиції, прямим наведенням, поцілити жодного разу їм не вдалося (*Марчук, Тищенко, 2007: 163*). У березні 1944 р. був арештований референт СБ Львівського обласного проводу ОУН «Кривий», який розмістив боївки біля Бродів, де їх обстріляли гітлерівці (*ГДА СБУ 8: 197*).

Полонених німецьких офіцерів УПА надалі зобов'язана була передавати есбістам. Частина з них після допиту страчували, а інших – обмінювали на ув'язнених оунівців. Так, після нападу 20 лютого 1944 р. повстанського куреня «Наливайка» на м. Збараж (Тернопільщина) до надрайонної СБ було передано трьох німецьких офіцерів і двох підофіцерів (*ГДА СБУ 7: 59*). Ігнорування виконання цієї інструкції керівниками УПА суворо каралося. На початку серпня 1944 р. поблизу с. Ясенка-Стецьова Турківського р-ну на Дрогобиччині сотня «Різуна» захопила в полон відступаючу німецьку частину. До її складу входило понад 100 вояків. Серед них було багато представників народів Кавказу та Середньої Азії. Забравши зброю та боєприпаси, «Різун» наказав їх відпустити. Після цього щодо рішення командира сотні референтом СБ Володимиром Лівим («Митарем») було розпочато слідство. За його результатами рішення у справі повинен був винести Револьюційний трибунал (*ГДА СБУ 9: 59*).

Будь-які переговори керівників підпілля ОУН та УПА з німцями у цей період категорично заборонялися. Порушників СБ суворо карала. Так, за перемовини з гітлерівцями 7 березня 1944 р. Військовою СБ був страчений командир загону УПА імені Богуна Порфирій Антонок («Сосенко») (*ГДА СБУ 23: 16*). З цього ж приводу розстріляли керівника боївки при референтурі зв'язку Проводу ОУН «Орла». За подібний випадок суворо догану отримав командир УПА-Південь Василь Кук («Леміш»). Лише значні заслуги перед ОУН врятували його від більш суворого покарання (*ГДА СБУ 10: 114*). Несанкціоновані контакти курінного УПА Максима Скорупського («Макса») на Закерзонні з німцями стали підставою розслідування СБ. Від арешту та покарання його врятувала лише втеча до Баварії (*ГДА СБУ 5: 104*).

Однак, незважаючи на продовження збройної протинацистської боротьби, відступаюча гітлерівська армія уже не становила для УПА небезпеки. Щодо цього Головна Команда останньої затвердила «Тактичну інструкцію». Згідно з нею на «німецькому фронті» слід

було подбати про якнайбільше збереження всіх «фізичних, духовних і моральних сил і засобів нації для вирішального моменту боротьби» (*Патриляк, Боровець, 2010: 386-387*). У статті «Що далі?», надрукованої у журналі ОУН «Ідея та чин», зазначалося: «Німеччина, що стоїть перед катастрофою, не становить для нас загрози, якщо її місцеві чинники не підуть на безглузді в концепції і варварські у реалізації репресії у відношенні до українського населення. Німеччина, що програє – не варта костей одного українського партизана. Збройна боротьба з німцями на тому етапі не доцільна. Мова може бути лише про самооборону...» (*Лімонус УПА 2: 270*). Тому весною – влітку 1944 р. повстанці намагались уникати сутичок із гітлерівцями (*ГДА СБУ 9: 104*).

При цьому увага приділялася налагодженню співпраці із союзниками німців – угорцями, румунами, словаками тощо. Важливу роль у цьому відіграла дипломатична референтура ОУН, яка тісно взаємодіяла з СБ (*ГДА СБУ 10: 5*). Союзні німцям підрозділи укладали з повстанцями таємні угоди про нейтралітет. Обмінювали зброю, боєприпаси та інше військове майно на можливість вільно пройти підконтрольними УПА теренами (*Лімонус УПА 1: 154*). Одні із таких перемовин відбулися 21 грудня 1943 р. на станції Михайлівка Радивилівського р-ну (Рівненщина). З угорського боку були присутні 14 офіцерів. Сторону ОУН представляли: провідник Дубенського надрайону ОУН Микола Казван («Черник»), надрайонний комендант запілля «Нора», референт СБ Радивилівського р-ну ОУН «Промінь» та підрайонний есбіст «Стодоля». Предметом обговорення стали домовленості про обмін зброї на продовольство, а також вільний перехід повстанськими підрозділами підконтрольних угорцям ділянок залізниці. Оунівці зобов'язалися надавати розвіддані про радянських партизан, а угорці – про заплановані німцями каральні акції (*Пагіря, 2014: 167-168*). Через чотири дні подібні переговори провів у с. Дермань на Рівненщині дипломатичний референт Андрій Кисіль («Немо») (*ГДА СБУ 35: 86*). Відомо також про домовленості з угорськими військовими, які відбулися 6 січня 1944 р. у с. Працюки Дубровицького р-ну (Рівненщина). ОУН на них представляли: шеф СБ округи Михайло Середа («Шворний»), дипломатичний референт Анатолій Татура («Третій») та сотенний «Галайда». Спілкування відбувалося німецькою мовою. В обмін на зброю та боєприпаси угорцям гарантували коридор для виходу з оточення (*ГДА СБУ 12: 274-275*).

Однак, не усі контакти з угорцями були вдалимими. 16 лютого 1944 р. представниця СБ ОУН Антоніна Мацерук («Олена») взяла участь у переговорах з командиром 5-ї угорської дивізії в Кобрині (Берестейщина). У них йшлося про спільний з Групою УПА «Заграва» виступ на Поліссі проти німців. Однак, угорці на такі рішучі дії не наважилися. Порадившись, вони вирішили передати «Олену» до СД в Бресті, де уже німці намагалися встановити через неї зв'язок з УПА (*Пагіря, 2014: 171–173*).

Переговори з німцями допускалися лише за посередництва третіх осіб. Переважно вони стосувалися звільнення арештованих оунівців або отримання залишеної зброї. Так, 13 червня 1944 р. у Львові, за сприяння гестапівця Голуба, есбістами було визволено з в'язниці референта пропаганди Проводу ОУН Олександра Луцького («Андрієнка»). Після звільнення він на кілька тижнів був відсторонений від роботи та проходив перевірку СБ (*ГДА СБУ 9: 13*). Наприкінці червня 1944 р. подібні переговори відбулися поблизу Любомля. За їх результатами референт СБ Ковельської округи Іван Демчук («Гонта») отримав віз боєприпасів, 15 автоматів, 25 кулеметів системи «Дегтярьова» та 110 напівавтоматичних гвинтівок СБ (*ГДА СБУ 17: 26*).

Висновки. Отже, боротьба Служби безпеки ОУН із німецькими окупантами переважно охоплювала Волинь і Полісся, що входили до складу «райхскомісаріату Україна». На теренах Генерал-губернаторства вона мала значно менші масштаби. У контррозвідувальному напрямку СБ виявляла німецьку агентуру всередині підпілля ОУН та УПА, а також поміж службовців окупаційної адміністрації, священників, учасників легальних українських організацій та цивільного населення. Діяльність її боївок спрямовувалася на нищення німецьких комунікацій та ліній зв'язку, які перешкоджали розбудові повстанського запілля. Протинімецький характер мала боротьба СБ з поляками, які замінили українську поліцію та здійснювали каральні операції проти симпатиків ОУН. Перемовини з нацистами суворо заборонялися. Натомість було налагоджено співпрацю з їхніми союзниками.

Використані посилання

АУСБУ ВО 1 – Архів Управління Служби безпеки України у Волинській області (АУСБУ ВО), м. Луцьк. Ф. 4. Спр. 6745. *Архівно-кримінальна справа Луцьок Семен Іванович.*

АУСБУ ВО 2 – АУСБУ ВО. Ф. 4. Спр. 8527. Т. 1. *Архівно-кримінальна справа Воробей Іван Юстинович.*

АУСБУ ВО 3 – АУСБУ ВО. Ф. 4. Спр. 10584. *Архівно-кримінальна справа Чижик Василь Демидович.*

АУСБУ ВО 4 – АУСБУ ВО. Ф. 5. Спр. 4338. *Архівно-кримінальна справа Ярмольчук Іван Дмитрович.*

АУСБУ ВО 5 – АУСБУ ВО. Ф. 5. Спр. 6115. *Архівно-кримінальна справа Кусинський Іван Кирилович.*

АУСБУ ВО 6 – АУСБУ ВО. Ф. 5. Спр. 8174. *Архівно-кримінальна справа Микульський Аріан Миколайович.*

АУСБУ РО 1 – Архів Управління Служби безпеки України в Рівненській області (АУСБУ РО), м. Рівне. Ф. 4. Спр. 10406. *Архівно-кримінальна справа Яворський Іван Іванович.*

АУСБУ РО 2 – АУСБУ РО. Ф. 5. Спр. 54. *Архівно-кримінальна справа Холмицький Антон Йосипович.*

АУСБУ ТО 1 – Архів Управління Служби безпеки України в Тернопільській області (АУСБУ ТО), м. Тернопіль. Ф. 6. Спр. 6980. *Архівно-кримінальна справа Балацко Володимир Матвійович.*

АУСБУ ТО 2 – АУСБУ ТО. Ф. 6. Спр. 27359. *Архівно-кримінальна справа Мельник Володимир Миколайович.*

АУСБУ ТО 3 – АУСБУ ТО. Ф. 6. Спр. 19401. *Архівно-кримінальна справа Ковальчук Петро Юхимович.*

АУСБУ ТО 4 – АУСБУ ТО. Ф. 6. Спр. 26877. Т. 1. *Архівно-кримінальна справа Малишевський Йосафат Федорович.*

АУСБУ ХО – Архів Управління Служби безпеки України в Харківській області (АУСБУ ХО), м. Харків. Ф. 5. Спр. 31828. Т. 1. *Архівно-кримінальна справа Ковальський Іван Петрович.*

Веденєв Д. Биструхін Г. 2006. *Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920 – 1945).* Київ: Генеза, 408 с.

Волинь Радянська (1939 – 1964). *Збірник документів і матеріалів.* 1971. Львів: Каменяр, 347 с.

ГДА СБУ 1 – Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), м. Київ. Ф. 1. Спр. 1640. *Оперативне листування. Рівненська область.*

ГДА СБУ 2 – ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 166. *Доповідні записки НКДБ УРСР.*

ГДА СБУ 3 – ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 2600. *Наглядова справа УНАКОР.*

ГДА СБУ 4 – ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 2601. *Наглядова справа щодо «мельниківців». Львівська область.*

ГДА СБУ 5 – ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 2715. *Наглядова справа НКДБ. Тернопільська область.*

ГДА СБУ 6 – ГДА СБУ. Ф. 2. Спр. 2719. *Наглядова справа КДБ. Хмельницька область.*

ГДА СБУ 7 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 25020. *Архівно-кримінальна справа Павлишин Лука Степанович.*

ГДА СБУ 8 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 50970. Т. 1. *Архівно-кримінальна справа Пришляк Григорій Васильович.*

ГДА СБУ 9 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67418. Т. 1. *Архівно-кримінальна справа Луцький Олександр Андрійович.*

ГДА СБУ 10 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67418. Т. 2. *Архівно-кримінальна справа Луцький Олександр Андрійович.*

ГДА СБУ 11 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67426. Т. 9. *Архівно-кримінальна справа Янішевський Степан Павлович.*

ГДА СБУ 12 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67430. Т. 1. *Архівно-кримінальна справа Трофимчук Степан Климентійович.*

ГДА СБУ 13 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67434. *Архівно-кримінальна справа Гаврилюк Микола Васильович.*

ГДА СБУ 14 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67454. Т. 28. *Архівно-кримінальна справа Дуфанець Микола Григорович.*

ГДА СБУ 15 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67767. Т. 2. *Архівно-кримінальна справа Кононов Григорій Спиридонович.*

ГДА СБУ 16 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67808. *Архівно-кримінальна справа Янюк Євсеній Григорович.*

ГДА СБУ 17 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67815. *Архівно-кримінальна справа Никитич Олександр Зіновійович.*

ГДА СБУ 18 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67825. Т. 1. *Архівно-кримінальна справа Демчук Йосип Васильович.*

ГДА СБУ 19 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 67853. *Архівно-кримінальна справа Вавренюк Павло Афанасійович.*

ГДА СБУ 20 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 68211. Т. 1. *Архівно-кримінальна справа Пінязь Іван Олексійович.*

ГДА СБУ 21 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 68217. *Архівно-кримінальна справа Яцюк Володимир Федорович.*

ГДА СБУ 22 – ГДА СБУ. Ф. 5. – Спр. 68245. Т. 1. *Архівно-кримінальна справа Тарановський Михайло Ларіонович.*

ГДА СБУ 23 – ГДА СБУ. Ф. 5. Спр. 68246. Т. 1. *Архівно-кримінальна справа Власюк Петро Павлович.*

ГДА СБУ 24 – ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75134. *Архівно-кримінальна справа Добровський Лейба-Іцко Йосифович.*

ГДА СБУ 25 – ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75172. Т. 2. *Архівно-кримінальна справа Порендовський Володимир Іванович.*

ГДА СБУ 26 – ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 76453. *Архівно-кримінальна справа Ходаковський Михайло Миколайович.*

ГДА СБУ 27 – ГДА СБУ. Ф. 11. Спр. 66. *Літерна справа ОУН. Рівненська область.*

ГДА СБУ 28 – ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 4. *Збірник документів ОУН та УПА.*

ГДА СБУ 29 – ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 57. *Збірник документів ОУН та УПА.*

ГДА СБУ 30 – ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 66. *Збірник документів ОУН та УПА.*

ГДА СБУ 31 – ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 22. *Документи і матеріали ОУН.*

ГДА СБУ 32 – ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 84. *Документи і матеріали ОУН.*

ГДА СБУ 33 – ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-9079. Т. 1. *Агентурна справа «Берлога».*

ГДА СБУ 34 – ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-9145. Т. 1. *Агентурна справа «Берлога».*

ГДА СБУ 35 – ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-9219. Т. 1. *Агентурна справа «Вовк».*

ГДА СБУ 36 – ГДА СБУ. Ф. 65. Спр. С-9234. *Агентурна справа «Главари».*

Грaб С. 2008. Служба безпеки Оргaнізації українських націоналістів. *Воєнна історія.* Київ. Вип. 5(41). С. 29 – 43.

- Громенко С., Антонюк Я. 2015. Несгибаемый «Явор»: жизнь и судьба Леонида Ларжевского. *Зеркало недели*. 3 июля 2015.
- Держархів Волинської обл.* Ф. Р-2. Оп. 2. Спр. 1.
- Держархів Рівненської обл.* Ф. Р-30. Спр. 16.
- Держархів Рівненської обл.* Ф. Р-30. Спр. 22.
- Ішук О., Огороднік В. 2010. *Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН*, Коломия: Вік, 194 с.
- Кентій А. 1998. *Нарис історії Організації українських націоналістів (1929 – 1941 рр.)*, Київ: Поліграф, 200 с.
- Клименко О. 2012. *Українці в поліції в рейхскомісаріаті «Україна» (Південна Волинь)*, Харків: Ранок-НТ, 271 с.
- Ковальчук В. 2006. *Діяльність ОУН(б) та запілля УПА на Волині та Південному Поліссі (1941 – 1944)*, Львів: Літопис УПА. Т. 7, 512 с.
- Ковальчук В. 2008. *Степан Бандера*, Київ: ПП Н. Брехуненко, 64 с.
- Коханська Г. 2008. *З Україною в серці. Спомини*, Торонто: Літопис УПА. Т. 9, 384 с.
- Криштальський А. 2014. *ОУН і УПА на Горохівщині*, Луцьк: Терен, 348 с.
- Куп'як Д. 1993. *Спогади не розстріляного*, Львів: Каменяр, 432 с.
- Курило-Шванс С. 2003. *У вихорі війни*, Луцьк: Волинська обласна друкарня, 279 с.
- Лебедь М. 1987. *УПА*, Нью-Йорк: Сучасність, 206 с.
- Літопис УПА 1. *Волинь і Полісся. Німецька окупація. Книга перша. Початки УПА: документи й матеріали. Т. 1*. 1989. Торонто: Літопис УПА, 256 с.
- Літопис УПА 2. *Ідея і чин: Орган Проводу ОУН. 1942 – 1946. Т. 24*. 1995. Торонто: Літопис УПА, 590 с.
- Літопис УПА 3. *Видання Головного Командування УПА, Т. 1. Нова серія*. 1995. Київ-Торонто: Літопис УПА, 516 с.
- Літопис УПА 4. *Волинь і Полісся. УПА та Запілля. 1943 – 1944. Т. 2. Нова серія*. 1999. Київ-Торонто: Літопис УПА, 872 с.
- Літопис УПА 5. *Мережа ОУН(б) та запілля УПА та території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.)*. Т. 11. Нова серія. 2007. Київ-Торонто: Літопис УПА, 849 с.
- Марчук І., Тищенко О. 2007. *УПА. Гурби: квітень 1944-го*. Рівне: видавець Олег Зень, 198 с.
- Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр.* 2003. Київ: Інститут історії НАН України, 254 с.
- Мірчук П. 2007. *Нарис історії ОУН. 1920 – 1939 роки*. Київ: Українська видавнича спілка, 1006 с.
- Огороднік В. 2009. Підготовчо-виховна діяльність у відділах Української народної міліції ОУН(Б) (липень-вересень 1941 р.). *Часопис української історії*. Київ. Вип. 11. С. 43 – 49.
- Ольховський І. 2011. *Кривава Волинь. Книга друга. Українсько-польське проти-стояння на терені Турійського району Волинської області у 1939 – 1945 роках*. Київ: ГАРТ, 342 с.
- ОУН і УПА в 1942 р. Документи*. 2006. Київ: Інститут історії НАН України, 347 с.
- Пагіря О. 2014. *Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та збройними силами Угорщини (1939 – 1945)*. Торонто-Львів: Літопис УПА, 581 с.
- Патриляк І. 2004. До питання про початок антигітлерівського повстанського руху ОУН. *Визвольний шлях*. Львів. № 7-8. С. 168 – 185.

Патриляк І., Боровець М. 2010. *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду*. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 590 с.

Сергійчук В. 2005. *Український здвиг*. Т. 2. Волинь. 1939 – 1955. Київ: Українська Видавнича Спілка, 840 с.

Сивіцький М. 2005. *Історія польсько-українських конфліктів*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 432 с.

Содоль П. 1995. *Українська Повстанча Армія, 1943-49: довідник другий*. Нью-Йорк : Пролог, 295 с.

Трофимович В., Трофимович Л. 2019. Відображення акта 30 червня 1941 року в історичних працях і мемуарах учасників українського визвольного руху. *Військово-науковий вісник*. Львів: Національна академія сухопутних військ, Вип. 31. С. 81 – 98.

Україна в Другій світовій війні у документах. Т. 2. 1997. Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, Т. 2. 383 с.

Шанковський Л. 1958. *Похідні групи ОУН*. Мюнхен: Український самостійник, 370 с.

Шумук Д. 1998. *Пережите і передумане: спогади й роздуми українського дисидента-політв'язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921 – 1981 рр.)*. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 432 с.

References

AASSU VR 1 – Archive of the Administration of the Security Service of Ukraine in Volyn region (AASSU VR), Lutsk. F. 4. C. 6745. Archive-criminal case of Lutsiuk Semen Ivanovych.

AASSU VR 2 – AASSU VR. F. 4. C. 8527. V. 1. Archive-criminal case of Vorobey Ivan Yustynovych.

AASSU VR 3 – AASSU VR. F. 4. C. 10584. Archive-criminal case of Chyzhyk Vasyl Demydovych.

AASSU VR 4 – AASSU VR. F. 5. C. 4338. Archive-criminal case of Yarmolchuk Ivan Dmytrovych.

AASSU VR 5 – AASSU VR. F. 5. C. 6115. Archive-criminal case of Kusynskiy Ivan Kyrylovych.

AASSU VR 6 – AASSU VR. F. 5. C. 8174. Archive-criminal case of Mykulskiy Arian Mykolaiovych.

AASSU RR 1 – Archive of the Administration of the Security Service of Ukraine in Rivne region (AASSU RR), Rivne. F. 4. C. 10406. Archive-criminal case of Yavorskyi Ivan Ivanovych.

AASSU RR 2 – AASSU RR. F. 5. C. 54. Archive-criminal case of Khomytskyi Anton Yosypovych.

AASSU TR 1 – Archive of the Administration of the Security Service of Ukraine in Ternopil region (AASSU TR), Ternopil. F. 6. C. 6980. Archive-criminal case of Balatsko Volodymyr Matviyovych.

AASSU TR 2 – AASSU TR. F. 6. C. 27359. Archive-criminal case of Melnyk Volodymyr Mykolayovych.

AASSU TR 3 – AASSU TR. F. 6. C. 19401. Archive-criminal case of Kovalchuk Petro Yuhymovych.

AASSU TR 4 – AASSU TR. F. 6. C. 26877. V. 1. Archive-criminal case of Malyshevskiy Yosaphat Fedorovych.

AASSU KhR – Archive of the Administration of the Security Service of Ukraine in Kharkiv region (AASSU KhR), Kharkiv. F. 5. C. 31828. V. 1. Archive-criminal case of Kovalskiy Ivan Petrovych.

Vedeneev D., Bystukhin G. 2006. Sword and Tryzub. Intelligence and counterintelligence of the Ukrainian nationalists movement and UPA (1920 – 1945). Kyiv: Genesis, 408 p.

Soviet Volyn (1939 – 1964). Collection of documents and materials. 1971. Lviv:Kameniar, 347 p.

BSA SSU 1 – Branch State Archive of the Security Service of Ukraine (BSA SSU), Kyiv. F. 1. C. 1640. Operational correspondence. Rivne region.

BSA SSU 2 – BSA SSU. F. 2. C. 166. Report notes of the NKVD UkrSSR.

BSA SSU 3 – BSA SSU. F. 2. C. 2600. Supervisory case of the UNAKOR.

BSA SSU 4 – BSA SSU. F. 2. C. 2601. Supervisory case of «Melnykites». Lviv region.

BSA SSU 5 – BSA SSU. F. 2. C. 2715. Supervisory case of the NKVD. Ternopil region.

BSA SSU 6 – BSA SSU. F. 2. C. 2719. Supervisory case of KGB. Khmelnytskyi region.

BSA SSU 7 – BSA SSU. F. 5. C. 25020. Archive-criminal case of Pavlyshyn Luka Stepanovych.

BSA SSU 8 – BSA SSU. F. 5. C. 50970. V. 1. Archive-criminal case of Pryshliak Grygoryi Vasyliovych.

BSA SSU 9 – BSA SSU. F. 5. C. 67418. V. 1. Archive-criminal case of Lutskiy Olexander Andriovych.

BSA SSU 10 – BSA SSU. F. 5. C. 67418. V. 2. Archive-criminal case of Lutskiy Olexander Andriovych.

BSA SSU 11 – BSA SSU. F. 5. C. 67426. V. 9. Archive-criminal case of Yanishevskiy Stepan Pavlovych.

BSA SSU 12 – BSA SSU. F. 5. C. 67430. V. 1. Archive-criminal case of Trofymchuk Stepan Klymentiyovych.

BSA SSU 13 – BSA SSU. F. 5. C. 67434. Archive-criminal case of Gavryliuk Mykola Vasyliovych.

BSA SSU 14 – BSA SSU. F. 5. C. 67454. V. 28. Archive-criminal case of Dufanets Mykola Grygorovych.

BSA SSU 15 – BSA SSU. F. 5. C. 67767. V. 2. Archive-criminal case of Kononov Grygory Spiridonovych.

BSA SSU 16 – BSA SSU. F. 5. C. 67808. Archive-criminal case of Yaniuk Yevsenyi Grygorovych.

BSA SSU 17 – BSA SSU. F. 5. C. 67815. Archive-criminal case of Nyktych Olexandr Zinoviovych.

BSA SSU 18 – BSA SSU. F. 5. C. 67825. V. 1. Archive-criminal case of Demchuk Yosyp Vasiliovych.

BSA SSU 19 – BSA SSU. F. 5. C. 67853. Archive-criminal case of Vavrenyuk Pavlo Afanasiovych.

BSA SSU 20 – BSA SSU. F. 5. C. 68211. V. 1. Archive-criminal case of Pinyazh Ivan Oleksiovych.

BSA SSU 21 – BSA SSU. F. 5. C. 68217. Archive-criminal case of Yatsyuk Volodymyr Fedorovych.

BSA SSU 22 – BSA SSU. F. 5. – C. 68245. V. 1. Archive-criminal case of Taranovsky Mykhailo Ilarionovych.

BSA SSU 23 – BSA SSU. F. 5. C. 68246. V. 1. Archive-criminal case of Vlasyuk Petro Pavlovych.

BSA SSU 24 – BSA SSU. F. 6. C. 75134. Archive-criminal case of Dobrovsky Leyba-Itsko Yosifovych.

BSA SSU 25 – BSA SSU. F. 6. C. 75172. V. 2. Archive-criminal case of Porendovskyi Volodymyr Ivanovych.

BSA SSU 26 – BSA SSU. F. 6. C. 76453. Archive-criminal case of Khodakovsky Mykhailo Mykolaiovych.

BSA SSU 27 – BSA SSU. F. 11. C. 66. Wanted OUN case. Rivne region.

BSA SSU 28 – BSA SSU. F. 13. C. 372 .V. 4. OUN and UPA documents collection.

BSA SSU 29 – BSA SSU. F. 13. C. 372. T. 57. OUN and UPA documents collection.

BSA SSU 30 – BSA SSU. F. 13. C. 372. V. 66. OUN and UPA documents collection.

BSA SSU 31 – BSA SSU. F. 13. C. 376. V. 22. OUN documents and materials.

BSA SSU 32 – BSA SSU. F. 13. C. 376. V. 84. OUN documents and materials.

BSA SSU 33 – BSA SSU. F. 65. C. S-9079. V. 1. Agents case «Berloga».

BSA SSU 34 – BSA SSU. F. 65. C. S-9145. V. 1. Agents case «Berloga».

BSA SSU 35 – BSA SSU. F. 65. C. S-9219. V. 1. Agents case «Vovk».

BSA SSU 36 – BSA SSU. F. 65. C. S-9234. Agents case «Glavary».

Grab S. 2008. Security service of the Organization of Ukrainian nationalists. Military history. Kyiv. Is. 5(41). P. 29 – 43.

Gromenko S., Antoniuk Y. 2015. Unbreakable «Yavor»: the life and fate of Leonid Larzhevsky. Zerkalo nedeli. 3 July 2015.

State Archive of Volyn reg. State Archive of Volyn region. F. R-2. Desc. 2. C. 1.

State Archive of Rivne reg. 1. State Archive of Rivne region. F. R-30. C. 16.

State Archive of Rivne reg. 2. State Archive of Rivne region. F. R-30. C. 22.

Ishchuk O., Ogorodnik V. 2010. General Mykola Arsenych: the life and activities of the SB OUN chief. Kolomyia: Vik, 194 p. (ukr).

Kentiy A. 1998. Essay of the Organization of Ukrainian nationalists history (1929 – 1941), Kyiv: Poligraph, 200 p. (ukr).

Klymenko O. 2012. Ukrainians in police of the Reichskommissariat «Ukraine» (South Volyn), Kharkiv: Ranok-NT, 271 p. (ukr).

Kovalchuk V. 2006. OUN(b) and UPA rear activity in Volyn and South Polissia (1941 – 1944), Lviv: Litopys UPA. V. 7, 512 p. (ukr).

Kovalchuk V. 2008. Stepan Bandera, Kyiv: PP N. Brehunenکو, 64 p. (ukr).

Kokhanska G. 2008. With Ukraine in heart. Memories, Торонто: Litopys UPA. V. 9, 384 p. (ukr).

Kryshchalskyi A. 2014. OUN and UPA in Horokhiv territory, Lutsk: Teren, 348 p. (ukr).

Kupiak D. 1993. Memories of un shot, Lviv: Kameniar, 432 p. (ukr).

Kurylo-Schwans S. 2003. In the whirlwind of war, Lutsk: Volyn regional publish house, 279 p. (ukr).

Lebed M. 1987. UPA, New York: Suchasnist, 206 p. (ukr).

Litopys UPA 1. Volyn and Polissia. German occupation. First book. UPA origins; documents and materials. V. 1. 1989. Toronto: Litopys UPA, 256 p. (ukr).

Litopys UPA 2. Idea and rank: OUN Leadership body. 1942 – 1946. V. 24. 1995. Toronto: Litopys UPA, 590 p. (ukr).

Litopys UPA 3. Edition of the UPA Main Command, V. 1. Nova Seria. 1995. Kyiv-Toronto: Litopys UPA, 516 p. (ukr).

Litopys UPA 4. Volyn and Polissia. UPA and Rear. 1943 – 1944. V. 2. Nova Seria. 1999. Kyiv-Toronto: Litopys UPA, 872 p. (ukr).

Litopys UPA 5. OUN(b) network and UPA rear in VO «Zagrava», «Turiv», «Bohun» territories (August 1942 – December 1943). V. 11. Nova Seria. 2007. Kyiv-Toronto: Litopys UPA, 849 p. (ukr).

Marchuk I., Tyshchenko O. 2007. UPA. Gurby: April 1944. Rivne: publisher Oleg Zen, 198 p. (ukr).

Materials and Documents of the OUN(b) Security service in 1940-s. 2003. Kyiv: Institute of History of NAS of Ukraine, 254 p. (ukr).

Mirchuk P. 2007. Essay on OUN history. 1920 – 1939. Kyiv: Ukrainian publishers association, 1006 p. (ukr).

Ogorodnik V. 2009. Preparatory and educational activities in the departments of the Ukrainian people's police of the OUN(B) (July – September 1941). Chasopys ukrainskoi istorii. Kyiv. Is. 11. P. 43 – 49. (ukr).

Olkhovsky I. 2011. Gory Volyn. Second book. Ukrainian-Polish opposition in Turiisk district of Volyn region in 1939 – 1945. Kyiv: GART, 342 p. (ukr).

OUN and UPA in 1942. Documents. 2006. Kyiv: Institute of History of NAS of Ukraine, 347 p. (ukr).

Pahirya O. 2014. Between war and peace: relations between OUN and UPA and Hungarian armed forces (1939 – 1945). Toronto-Lviv: Litopys UPA, 581 p. (ukr).

Patrilyak I. 2004. On the question of the beginning of the anti-Hitler OUN rebel movement. Vyzvolnyi shlyakh. Lviv. № 7-8. P. 168 – 185 (ukr).

Patrilyak I., Borovets M. 2010. Ukraine during the Second World War: an attempt at a new conceptual view. Nizhyn: Publischer PP Lysenko M.M., 590 p. (ukr).

Serhiychuk V. 2005. Ukrainian shift. V. 2. Volyn. 1939 – 1955. Kyiv: Ukrainian publishers association, 840 p. (ukr).

Syvitsky M. 2005. History of Polish-Ukrainian conflicts. Kyiv: Olena Teliha publishing house, 432 p. (ukr).

Sodol P. 1995. Ukrainian Insurgent Army, 1943-49: second handbook. New York: Prolog, 295 p. (ukr).

Trofymovych V., Trofymovych L. 2019. Disclosure of the act of 30 June 1941 in the historical works and memories of participants of the Ukrainian liberation movement. Military scientific journal. Lviv: National Ground Forces Academy, Is. 31. P. 81 – 98 (ukr).

Ukraine in the Second World War in documents. V. 2. 1997. Lviv: Ukrainian Institute of Ukrainian Studies I. Krypiakevich, V. 2. 383 p. (ukr).

Shankovsky L. 1958. OUN campaign groups. Munich: Ukrayinskyi samostiynyk, 370 p. (ukr).

Shumuk D. 1998. Survived and reflected: memories and reflections of the Ukrainian dissident-political prisoner from the years of wandering and fighting under the three occupations of Ukraine (1921 – 1981). Kyiv: Olena Teliha publishing house, 432 p. (ukr).

Trofymovych V., Antoniuk Y.
ANTI-NAZI ACTIVITY OF THE SB OUN(B) (1941-1944)

The act of restoration of the Ukrainian state on June 30, 1941, in Lviv became the turning point in the relationship between «banderivtsi» and Germans. The Nazis reacted to it with the repression of the OUN members and putting a halt to the numerous institutions established by the OUN. Without any opportunity to openly oppose the enemy, the SB OUN had been extending its network, leading staff trainings and acquiring agent positions in the occupation administration. The SB employees achieved a particularly significant success in the last mentioned activity.

In the autumn of 1942, the coercive actions of taking the «Reichskommissariat Ukraine» territory's population for a forced labor in Germany began. The SB OUN tried to prevent it: they warned, provided documents and helped the Ukrainians to become the underground members. At the same time, the SB members had been releasing the OUN underground leaders arrested by the Germans from the prisons, as well as accumulating weapons.

In the spring of 1943, the SB participated in the operation of helping the Ukrainian police in Volyn and Polissya to go underground. They ensured the secrecy of the preparational work. With the help of their agents they created an appropriate atmosphere in the police environment. They sought for the most suitable moment and put pressure on policemen who did not want to go underground.

Immediately after that, the SB boivkas joined the armed struggle against the Germans. Their main tasks were to carry out sabotage on strategic enemy objects: they destructed the telephone and telegraph communication lines, bridges and railways. They ambushed the German cars and small military groups. The underground members executed some part of the captives right away, the other part they recruited to the insurgent detachments, and all the others were disarmed and released. The SB counter-intelligence focused on preventing the German agents from penetrating into their insurgent divisions. The detected spies were interrogated and executed. Sometimes those executions were exemplary cruel.

Moreover, the SB detected and executed the German agents among officers of the occupation administration, clergy and members of the legal Ukrainian organizations. The military field gendarmerie (VPZh) investigated all cases of failures in battles with the Germans. The underground commanders who committed gross misconduct could have been accused of deliberate harm in favor of the Germans.

To a large extent, the SB struggle against the Poles had an anti-German character, due to the fact, that the Poles replaced the Ukrainian police and carried out punitive operations against the the people who were the OUN supporters.

On the General Government territory, the SB detected the Gestapo agents among the OUN leaders, tried to disrupt recruitment of the Ukrainians to the SS «Galicia» division, as well as to interrupt the departure of the population to Germany for the forced labor. In the autumn of 1943, the SB fight against the Germans spread even to the southern and eastern regions of Ukraine.

At the end of 1943 – early 1944, the SB agents ventured to perform attacks on the German cells in the district centers. Their purpose was to seize material resources, weapons and ammunition.

The negotiations with the German allies (Hungarians, Romanians, Lithuanians and others) were held on the neutrality and the exchange of weapons for products. Simultaneously, any contacts with the Germans were strictly forbidden, and violators of that prohibition were severely punished.

Keywords: the SB OUN, the Gestapo, the Nazis, Germans, auxiliary police, agents network, occupation administration, Poles, allies, Hungarians.

327.57:355 (477) «2014 – 2019»

БУРАКОВ Ю.В.

<https://orcid.org/0000-0001-7180-4469>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.32.2019.111-120>

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО УКРАЇНИ З ПІВНІЧНОАТЛАНТИЧНИМ АЛЬЯНСОМ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

Аналізуються аспекти військово-політичного співробітництва України та Північноатлантичного альянсу в умовах російсько-української війни, яка виникла наприкінці лютого 2014 р. й триває досі. Підкреслюється, що агресія Російської Федерації проти України, захоплення Криму та територій східних областей Донбасу викликали занепокоєння і рішучі кроки НАТО зі зміцнення безпеки східноєвропейських союзників та членів Альянсу. Зазначається, що російська агресія стимулювала військово-політичне співробітництво по лінії Україна – НАТО. Зазначається, що рух України до ЄС та НАТО має велике значення для формування нової системи міжнародних відносин, яка має змінити зламаною агресією Російської Федерації 2014 року, існуючу систему світової безпеки. Робиться висновок про важливість для України поглиблення інтеграції з євроатлантичним товариством.

Ключові слова: Україна – НАТО, військово-співробітництво, російсько-українська війна.

Актуальність проблеми. Агресія Росії проти Грузії (2008 р.), а потім й проти України (2014 р. – і дотепер), порушило статус-кво пострадянського простору, поставило під загрозу принципи загальноєвропейської безпеки, які були визначені у Гельсінському акті 1975 р. та ряду інших фундаментальних документів міжнародних відносин. Війна проти України окреслила процес руйнування сучасної міжнародної системи, плани поширення російської агресії й далі на Східну Європу. На той час Генеральний секретар НАТО А. Фог Расмуссен заявив, що анексія Криму та вторгнення на Донбас стали «тривожним дзвінком» для всієї трансатлантичної спільноти (*Brookings*).

Перед країнами НАТО постала необхідність переосмислення політики безпеки. Північноатлантичний альянс відразу відреагував на російсько-українську війну, зокрема, вже із середини березня

Бураков Юрій Васильович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Бураков Ю.В., 2019

2014 р. літаки дальнього радіолокаційного виявлення та наведення почали здійснювати баражування повітряного простору з боку Польщі і Румунії уздовж українських кордонів для відстеження ситуації. У наступні місяці у Середземному та Балтійському морях відбувалося посилене патрулювання морських кордонів військовими кораблями Естонії, Франції, Німеччини, Бельгії, Норвегії, Канади, США, Туреччини та Нідерландів (*Belkin, 2014:3*).

Російсько-українська війна вплинула на зовнішню політику та політику безпеки ЄС. Вона продемонструвала, наскільки важливим є проведення єдиного курсу у зовнішній політиці європейських країн. Запровадження економічних санкцій проти Росії стало своєчасним та колегіальним рішенням, формат якого по суті був вироблений всередині ЄС протягом років і який продемонстрував певну ефективність. Крім того, агресія Росії проти України виявила необхідність консолідованої роботи європейської спільноти саме в питаннях політики безпеки та оборони. Адже навіть таке втілення «м'якої сили», як Європейський Союз, не може існувати без зміцнення силових структур (*Postimees*).

Виклад основного матеріалу. Важливою складовою формування комплексної безпеки всередині ЄС стало й усвідомлення того факту, що попри сталі відносини між ЄС та РФ на зламі ХХ – ХХІ століть підвалини для напруги в сфері політики та безпеки в українському контексті виникли з часу запровадження програми «Східне партнерство» для країн пострадянського простору.

Програму «Східне партнерство» було започатковано у 2009 році. Вона є спільною ініціативою Європейського Союзу й шести країн-партнерів зі Східної Європи і Південного Кавказу: Вірменії, Азербайджану, Білорусі, Грузії, Молдови та України. Програма «Східне партнерство» передбачає політичну асоціацію та економічну інтеграцію Євросоюзу з країнами-учасницями. Угоди про асоціацію з ЄС підписали Україна, Грузія та Молдова.

Угода України про асоціацію з ЄС у Кремлі трактували як таку, що підживляла російський вплив у Східній Європі, адже Україна відіграла основну роль у іншому кремлівському проєкті, так званій російській «євразійській єдності», а також була важливим фактором військово-морських ресурсів і дислокації військово-морського флоту (ВМФ) Росії у Криму (*Oswald, 2016: 89*).

Відтак, недопущення зовнішньополітичного курсу України на співробітництво з ЄС, збереження політичного та військового

впливу Російської Федерації в Україні, становили важливий складник загального геополітичного курсу Кремля, а наближення завершення строку перебування російських військово-морських сил на Кримському півострові та ймовірність входження України до ЄС та подальшої економічної інтеграції створювало очевидні проблеми для плану російського президента В. Путіна щодо відновлення радянської імперії.

Революція Гідності в Україні, втеча президента Януковича до Росії та обрання українським народом курсу на європейську інтеграцію викликали гостру реакцію Кремля. 20 лютого 2014 р. за наказом президента Росії В. Путіна розпочалося вторгнення збройних сил Російської Федерації у Крим. У подальшому Російська Федерація, порушуючи норми та принципи міжнародного права, двосторонні та багатосторонні угоди, анексувала Автономну Республіку Крим і Севастополь, окупувала окремі райони Донецької та Луганської областей.

Приблизне число жертв в Україні від бойових дій оцінюють від 30 до 35 тисяч. Із них – понад 7 тисяч загиблих (цивільних і українських військових). Майже 1,5 мільйона мешканців Сходу України вимушено залишили домівки. Знищено інфраструктуру окупованих регіонів, 27% промислового потенціалу Донбасу незаконно переміщено до Росії (*Український інститут національної пам'яті*).

НАТО і безумовний лідер Альянсу – США гостро відреагували на агресію Росії проти України. Агресія Росії, як зазначив тогочасний президент США Б. Обама, є небезпекою зовнішній політиці та національній безпеці Північноатлантичного альянсу, а також нагадала про важливість зобов'язань стосовно гарантії колективної безпеки, що існували між США та Об'єднаною Європою (*The White House*).

У певному сенсі події 2014 р. були своєрідним викликом міжнародному іміджу США. Чи не в першу чергу події на півдні та сході України були для США випробуванням їхнім зобов'язанням з боку іноземних, та зокрема європейських партнерів. Увесь світ спостерігав за тим, як саме зреагує єдина наддержава постбіполярного світу на факти відкритого зазіхання на міжнародне право та відверте брязкання зброєю. Більше того, в разі відсутності адекватної відповіді з боку США вся існуюча система

міжнародного порядку могла опинитися в небезпеці та спровокувати нестабільність та активізувати заморожені конфлікти в Центральній та Східній Європі. Тож Вашингтону було необхідно запевнити східноєвропейські (та особливо прикордонні з РФ) держави у тому, що російська експансія не порушить загальну безпекову ситуацію в Європі та не становитиме загрози трансатлантичним партнерам США.

Для практичної реалізації гарантій такого не порушення Вашингтон вдався до ряду кроків із підтримання безпеки на території країн-партнерів, а саме, США розмістили свої наземні сили в Польщі та країнах Балтії, а також відправили до Литви реактивні винищувачі в рамках Польсько-литовської поліцейської місії (*Wozniak, 2016:8*). Проте протягом президентства Б. Обами позиція США щодо безпекового курсу саме відносно України залишалася поміркованою й нерішучою, зокрема у питанні щодо постачання летальної зброї Україні, як жертві агресії.

Його наступник – президент США Дональд Трамп більш рішуче зреагував на загрозу східному флангу НАТО з боку Росії. Представники нової адміністрації американської влади заявили про активізацію зусиль щодо надання Україні бойової летальної зброї для стримування агресора (*Radio Liberty*).

Отже, російсько-українська війна відкрила нову главу у зовнішній політиці та політиці безпеки США в Центральній та Східній Європі. Вашингтон утвердився в думці про необхідність нарощування власної військової присутності на східному кордоні Північно-атлантичного альянсу та безпосередньо в Україні, даючи в такий спосіб Росії зрозуміти, що Сполучені Штати мають намір протистояти її агресивній поведінці на континенті.

Важливі рішення у зв'язку з війною Росії проти України були прийняті на Уельському саміті НАТО (вересень 2014 р.). Саміт Альянсу продемонстрував єдність країн євроатлантичного безпекового простору у підтримці суверенітету, незалежності та територіальної цілісності України, засвідчив їхню позицію щодо важливості України для співпраці з НАТО, готовність Альянсу сприяти здійсненню широкомасштабних реформ у її оборонній сфері.

Під час засідання Комісії Україна – НАТО на рівні глав держав та урядів, проведеної у рамках Уельського саміту, країнами – членами Альянсу були прийняті важливі рішення щодо додаткових

зусиль з підтримання реформ і трансформації оборонної сфери України, підвищення оперативної сумісності між Збройними Силами України та силами НАТО. Затверджений там «План готовності до дій» був покликаний блокувати загрози, що надходили до країн Альянсу «зі сходу або з півдня». Країни-учасниці погодилися з тим, що наслідки російської агресії становлять загрозу для всієї трансатлантичної спільноти (*Міністерство оборони України*).

В умовах розпочатої Російською Федерацією війни проти України НАТО повернулося до початкової концепції стримування Росії, яка була характерною з часу створення Альянсу. Ще у 1949 р. Сполучені Штати ініціювали створення організації колективної безпеки Атлантичного Союзу. Сукупно з перевагами Бреттон-Вудської валютної системи вона надавала західно-європейським країнам захист і стабільність за ціною нижчою, ніж кожна з них мусила б заплатити поодиночі. Крім гарантованої США військової безпеки члени Альянсу отримали взаємний доступ на товарні ринки, вільний рух капіталу та об'єднання довкола лідера для відповіді на загрозливі виклики безпеки.

Сьогодні гарантування колективної безпеки стало знову актуальним завданням військово-політичного блоку держав-учасниць. За відновлення цієї концепції, зокрема, активно виступили країни – члени Альянсу, що раніше входили до так званого «соціалістичного табору». Влітку 2018 р. розгорнулася дискусія у польському суспільстві стосовно можливості розміщення на території країни військової бази США. У червні 2018 р. прем'єр-міністри країн Балтії висловили підтримку прагненням Польщі мати на своїй території постійну військову базу США. Про це глави урядів Естонії, Латвії та Литви повідомили на прес-конференції під час зустрічі у Таллінні. «Присутність США в регіоні Польщі і країн Балтії з точки зору Естонії дуже важлива. Можна вітати більш активний прихід до Польщі», – сказав прем'єр-міністр Естонії Юрі Ратас, додавши, що слід зберігати єдність США і країн Балтії в сфері оборони. «Вважаю, що ми всі були б зацікавлені в присутності США в нашому регіоні», – зазначив прем'єр-міністр Литви Саулюс Скверняліс. «Дуже важливо, що реалізуються рішення Варшавського саміту НАТО. Ми повинні продовжувати роботу, яка посилює безпеку, тобто продовжувати

співпрацю з США», – зазначив прем'єр Латвії Маріс Кучінскіс (*Rus.err.ee*). Таким чином, позиції Польщі та країн Прибалтики у сфері зміцнення безпеки у регіоні та співпраці із США збігаються.

У лютому 2019 р. вищий законодавчий орган країни – Верховна Рада закріпила у Конституції України курс на членство держави в Європейському Союзі та Північноатлантичному Альянсі. Втілюючи у життя цю мету, українська держава спрямовує свою діяльність на розвиток конструктивного співробітництва на Європейському континенті з такими структурами безпеки, як: НАТО, ЄС, Організація з безпеки та співробітництва у Європі (ОБСЄ) та Рада Європи (РЄ), на основі яких формується нова архітектура європейської безпеки ХХІ століття.

З 8 по 20 серпня 2019 р. відомими соціологічними інституціями України – «Фондом демократичні ініціативи ім. Ілька Кучеріва» спільно з Київським міжнародним інститутом соціології було проведено загальнонаціональне дослідження громадської думки населення України щодо курсу країни на вступ до НАТО. Опитування проводилося у 103 населених пунктах у всіх областях України, окрім окупованої Росією Автономної Республіки Крим. У Донецькій і Луганській областях опитування проводилося тільки на територіях, що контролюються Україною. Усього було опитано 2040 респондентів старших за 18 років. Статистична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Згідно з даними опитування, вступ до НАТО підтримують 40,9% респондентів, 35,9% вбачають гарантію безпеки в позаблоковому статусі, а 7,4% – у військовому союзі з Росією та іншими країнами СНД. Соціологи нагадують, що у квітні 2012 р. лише 13% громадян вбачали у вступі до НАТО найкращий варіант безпеки, 31% українців віддавали перевагу військовому союзу з Росією та країнами СНД і ще 31% – позаблоковому статусу. Проте після початку війни 2014 р. громадська думка радикально змінилася. У наступні роки вступ до НАТО підтримувало 40 – 46% громадян, військовий союз з Росією та іншими країнами СНД – 5–7%, а прибічниками позаблокового статусу України залишалися 21–28% (*Укрінформ*).

Велике значення для курсу євроатлантичної інтеграції має розширення українсько-американського військового співробітництва. Сьогодні біля м. Очаків (Миколаївська область) за допомогою США будується нова військово-морська база для Чорноморського

Флоту України. Там, зокрема, поглиблюється морське дно з тим, щоб на базу мали можливість заходити американські військові кораблі. Має рацію Надзвичайний і Повноважний Посол України С. Корсунський, коли пропонує керівництву держави ставити питання щодо будівництва військової бази США в Україні, як це робить Польща, що вирішило би проблему безпеки не гірше ніж членство нашої держави у НАТО (*Facenews*).

Виходячи із поточної ситуації в сфері безпеки країни НАТО повинні зміцнювати власну оборону та допомогти своїм партнерам, зокрема Україні, на шляху євроатлантичної інтеграції. Таке переконання у вересні 2019 р. у Брюсселі під час брифінгу за підсумками зустрічі з Генеральним секретарем НАТО Єнсом Столтенбергом висловив теперішній Президент Литви Гітанас Науседа: «Ми маємо прискорити роботу та повністю виконати рішення щодо адаптації та розвитку НАТО. Ми маємо бути готовими захистити та оборонити наші країни та народи. Ми також маємо надати підтримку та допомогти нашим надійним партнерам та друзям, таким як Грузія і Україна, на шляху євроатлантичних реформ та інтеграції» (*Укрінформ*).

Таким чином, внаслідок російсько-української війни Північно-атлантичний альянс розширив підтримку Україні. На сьогодні важливим напрямом є співпраця України із європейськими країнами з метою посилення контрольного механізму за реалізацією санкцій ЄС проти Росії, оновлення і модернізації персональних санкцій, зокрема, у відповідь на погіршення ситуації з правами людини, зокрема кримськотатарського населення, і зростанням мілітаризації Криму, збройним нападом на українські кораблі наприкінці 2018 р.

Рух України до ЄС та НАТО має велике значення для формування нової системи міжнародних відносин. Для України є важливим вивчення досвіду євроінтеграції колишніх країн Варшавського договору, які після декомунізації заявили про свій намір розвивати тісне співробітництво з європейськими інституціями.

Використані посилання

Belkin P., Mix D., Woehrel S., 2014. *NATO: Response to the Crisis in Ukraine and Security Concerns in Central and Eastern Europe*. Congressional Research Service. 31 July 2014, p. 3.

Jean-Claude Juncker: Ukrainian Lessons. *Postimees*, [online] Доступно: <<http://news.postimees.ee/2795554/jean-claude-juncker-ukrainian-lessons>> [Дата звернення 15 серпня 2019].

New Envoy Volker Says U.S. Considering Sending Arms to Ukraine. *Radio Liberty*, [online] Доступно: <<https://www.rferl.org/a/ukraine-volker-sending-arms-russia-conflict/28637079.html>> [Дата звернення 6 липня 2019].

Obama B. Executive Order – Blocking Property of Certain Persons Contributing to the Situation in Ukraine. *The White House*, [online] Доступно: <<https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/03/06/executive-order-blocking-property-certain-persons-contributing-situation>> [Дата звернення 20 серпня 2019].

Oswald H. *Ukraine Crisis and Transatlantic Security Relations: Causes for Reassessment of strategy and Partnership*. Thesis. Naval Postgraduate School. Monterey, California, June 2016, 89 p.

Revitalizing NATO: Address by Secretary-General Rasmussen. *Brookings*, [online] Доступно: <<https://www.brookings.edu/events/revitalizing-nato-address-by-secretary-general-rasmussen>> [Дата звернення 13 вересня 2019].

Wozniak M. 2016. The Ukraine Crisis and Shift in US Foreign Policy. *Interdisciplinary Political and Cultural Journal*, No. 2 (2016), vol. 18, p. 8 –102.

До 5-річчя від початку збройної агресії Російської Федерації проти України. *Український інститут національної пам'яті*, [online] Доступно: <<https://uinp.gov.ua/informaciyi-materialy/viyskovym/do-5-richchya-vid-pochatku-zbroynoyi-agresiyi-rosiyskoyi-federaciyi-protu-ukrayiny>> [Дата звернення 2 вересня 2019].

Понад 40% українців вважають вступ до НАТО гарантією безпеки. *Укрінформ*, [online] Доступно: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2765103-ponad-40-ukrainciv-vvazaut-vstup-do-nato-najkrasou-garantie-u-bezpeki.html>> [Дата звернення 18 серпня 2019].

Президент Литви: НАТО має захистити себе та допомогти Україні та Грузії. *Укрінформ*, [online] Доступно: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2773502-kraini-nato-maut-zahistiti-sebe-ta-dopomogti-ukraini-i-gruzii-prezident-litvi.html>> [Дата звернення 7 серпня 2019].

Пріоритети співробітництва України з НАТО в оборонній сфері у світлі рішень Уельського саміту НАТО. *Міністерство оборони України*, [online] Доступно: <<http://www.mil.gov.ua/diyalnist/mizhnarodne-spivrobitnicztvo/prioriteti-spivrobitnicztva-ukraini-z-nato-v-oboronnij-sferi-u-svitli-rishen-uelskogo-samitu-nato.html>> [Дата звернення 22 серпня 2019].

Россия вмешивается везде: озвучен интересный прогноз по отношению Украины и США (видео). *Facenews*, [online] Доступно: <<https://www.facenews.ua/news/2019/456340>> [Дата звернення 5 вересня 2019].

Страны Балтии поддержали желание Польши разместить постоянную американскую военную базу. *Rus.err.ee*, [online] Доступно: <<https://rus.err.ee/836967/strany-baltii-podderzhali-zhelanie-polshi-razmestit-postojannuju-amerikanskuju-voennuju-bazu>> [Дата звернення 15 вересня 2019].

References

Belkin P., Mix D., Woehrel S., 2014. NATO: Response to the Crisis in Ukraine and Security Concerns in Central and Eastern Europe. Congressional Research Service. 31 July 2014, p. 3 (eng).

Jean-Claude Juncker: Ukrainian Lessons. Postimees, [online] Доступно: <<http://news.postimees.ee/2795554/jean-claude-juncker-ukrainian-lessons>> [Дата звернення 15 серпня 2019] (eng).

New Envoy Volker Says U.S. Considering Sending Arms to Ukraine. Radio Liberty, [online] Доступно: <<https://www.rferl.org/a/ukraine-volker-sending-arms-russia-conflict/28637079.html>> [Дата звернення 6 липня 2019] (eng).

Obama B. Executive Order – Blocking Property of Certain Persons Contributing to the Situation in Ukraine. The White House, [online] Доступно: <<https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/03/06/executive-order-blocking-property-certain-persons-contributing-situation>> [Дата звернення 20 серпня 2019] (eng).

Oswald H. Ukraine Crisis and Transatlantic Security Relations: Causes for Reassessment of strategy and Partnership. Thesis. Naval Postgraduate School. Monterey, California, June 2016, 89 p. (eng).

Revitalizing NATO: Address by Secretary-General Rasmussen. Brookings, [online] Доступно: <<https://www.brookings.edu/events/revitalizing-nato-address-by-secretary-general-rasmussen>> [Дата звернення 13 вересня 2019] (eng).

Wozniak M. 2016. The Ukraine Crisis and Shift in US Foreign Policy. Interdisciplinary Political and Cultural Journal, No. 2 (2016), vol. 18, p. 8–102 (eng).

To the 5th anniversary of the beginning of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. Ukrainian Institute of National Memory, [online] Available at: <<https://uinp.gov.ua/informaciyini-materialy/viyskovym/do-5-richchya-vid-pochatku-zbroynoyi-agresiyi-rosiyskoyi-federaciyi-proty-ukrayiny>> [Accessed 2 September 2019] (ukr).

More than 40% of Ukrainians consider joining NATO a security guarantee. Ukrinform, [online] Available at: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-society/2765103-ponad-40-ukrainciv-vvazaut-vstup-do-nato-najkrasou-garantie-u-bezpeki.html>> [Accessed 18 August 2019] (ukr).

Lithuanian President: NATO must protect itself and help Ukraine and Georgia. Ukrinform, [online] Available at: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2773502-kraini-nato-maut-zahistiti-sebe-ta-dopomogti-ukraini-i-gruzii-president-litv.html>> [Accessed 7 August 2019] (ukr).

Priorities for Ukraine's cooperation with NATO in the defense sphere in light of the decisions of the Wales NATO Summit. Ministry of Defense of Ukraine, [online] Available at: <<http://www.mil.gov.ua/diyalnist/mizhnarodne-spivrobitnicstvo/prioriteti-spivrobitnicstva-ukraini-z-nato-v-oboronnij-sferi-u-svitli-rishen-uelskogo-samitunato.html>> [Accessed 22 August 2019] (ukr).

Russia intervenes everywhere: an interesting forecast for relations between Ukraine and the United States has been voiced (video). Facenews, [online] Available at: <<https://www.facenews.com/news/2019/456340>> [Accessed 5 September 2019] (rus).

The Baltic countries supported Poland's desire to deploy a permanent US military base. Rus.err.ee, [online] Available at: <<https://rus.err.ee/836967/strany-baltii-podderzhali-zhelanie-polshi-razmestit-postojannuju-amerikanskuju-voennuju-bazu>> [Accessed 15 September 2019] (rus).

Burakov Yuriy

THE MILITARY POLITICAL COOPERATION OF UKRAINE WITH NORTH ATLANTIC ALLIANCE AT THE CURRENT STAGE

The basic aspects of military-political cooperation between Poland and the Baltic states with Ukraine are analyzed at the present historical stage. It is emphasized that the unexpected attack of the Russian Federation on Ukraine at the end of February 2014, the annexation of the Crimea, and then the seizure of the territories of the eastern regions of the Donbass have become a powerful impetus for the military-political cooperation of the Baltic region states against the threat of the Kremlin aggression spreading across Eastern Europe military-political bloc. It is noted that the movement of Ukraine to the EU and NATO is important for the formation of a new system of international relations, which should replace the broken aggression of the Russian Federation in 2014, the existing system of world security. It is concluded that it is important for Ukraine to study the experience of Poland and the three former Baltic republics in integrating with the European institutions and the North Atlantic Alliance.

Today, the guaranteeing of collective security has again become an urgent task of the military-political bloc of the participating States. In particular, the Alliance's member states, which were previously part of the so-called "socialist camp," were active in restoring this concept. Eastern European countries are ready to deploy US military bases on their territory, which will greatly enhance security in the region. It is concluded that Ukraine's movement to the EU and NATO is of great importance for the formation of a new system of international relations. It is important for Ukraine to study the experience of European integration of the former Warsaw Pact countries, which, after decommunization, have declared their intention to develop close cooperation with the European institutions.

Keywords: Ukraine - NATO, military cooperation, Russian-Ukrainian war.

**ВІЙСЬКОВІ ХИТРОЩІ КУБАНСЬКИХ КОЗАКІВ ПІД ЧАС
АНТИБІЛЬШОВИЦЬКОГО ПОВСТАННЯ У БАТАЛПАШИНЬСЬКОМУ
ВІДДІЛІ ВЛІТКУ 1918 р. ЗА СПОГАДАМИ А.Г. ШКУРО**

Стратегеми або військові хитрощі є важливою складовою воєнного мистецтва. Помітну роль вони відіграли і під час повстання кубанських козаків проти більшовицького режиму у Баталпашинському відділі на Кубані влітку 1918 р. Під командуванням А.Г. Шкуро козаки вдало застосували 17 військових хитрощів і здобули важливі перемоги над Червоною Армією. Проаналізовані стратегеми було виявлено на підставі авторського підходу, сформульованого в попередніх дослідженнях, присвячених воєнному мистецтву запорожців. Ці стратегеми засвідчили високий рівень воєнного мистецтва кубанських козаків-повстанців та його специфічні пріоритети, пов'язані не тільки з особливістю регіону, але й козацькою спадщиною та неповторним бойовим досвідом лідера – отамана А.Г. Шкуро.

Ключові слова: Воєнне мистецтво, військові хитрощі, стратегеми, Кубанське козацтво, А.Г. Шкуро, 1918 р., повстання.

Постановка проблеми та її актуальність. Воєнне мистецтво постійно зазнавало змін й розвивалося завдяки багатьом факторам, серед яких пріоритетне значення мало вдосконалення озброєння. Поряд із цим впродовж віків зберігався й певний інструментарій, зокрема й військові хитрощі або стратегеми, що відігравали вагомую роль у бойових діях. Історія воєнного мистецтва підтверджує актуальність їх використання не лише на тактичному рівні, але й під час проведення крупних бойових операцій. Видається логічним й те, що їх зміст залежить від багатьох внутрішніх та зовнішніх факторів та виявляє як універсальні, так і самобутні риси воєнного мистецтва відповідного військового середовища. Очевидним є й те, що одного набору стратегем для перемоги недостатньо, але їх різноманітність все ж є вагомим аргументом для успішного ведення війни. Тому аналіз їх застосування є важливою складовою комплексного дослідження не тільки змісту воєнного мистецтва та його історичного розвитку, але й певних пріоритетів мислення командувачів відповідних збройних формувань.

Задунайський Вадим Васильович, доктор історичних наук, професор, професор кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету, м. Львів.

© Задунайський В.В., 2019

Все це вповні стосується й військового мистецтва козацьких утворень, які впродовж кількох століть вели збройну боротьбу й вдосконалювали власне бойове і воєнне мистецтво. Серед них визначне місце посідає Кубанське козацтво, більшість якого склали прямі нащадки Війська Запорозького (*Задунайський, 2006:49-50*). Такі реалії дають додаткові підстави для ретельного аналізу вияву військових хитрощів кубанськими козаками, у тому числі й під час революційних потрясінь 1917–1920-х років. Окреме місце серед подій тих часів займає козацьке повстання під проводом А.Г. Шкуро проти радянської влади влітку 1918 р. у Баталпашинському відділі колишньої Кубанської області.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Доводиться констатувати, що в історіографії досі відсутній аналіз військових хитрощів кубанських козаків під час згаданого антибільшовицького повстання. Більшість вчених досліджувала різноманітні аспекти військово-політичної та соціально-економічної ситуації на Кубані впродовж 1918 р., що обумовлює відсутність аналізу воєнного мистецтва кубанських козаків (*Авраменко, Фролов, Чумаченко, 2007; Білий, 2009; Іванис, 1968; Карпенко, 2006; Ратушняк В., 1996; Ратушняк О., 2005*). Мають місце й спроби опису біографії неоднозначної постаті А.Г. Шкуро (*Дерябин, 2004; Коваль, 2004; Цветков, 2006*).

Автор статті у попередніх публікаціях розглядав дотичну тематику, зокрема, загальні аспекти розвитку військової системи кубанських козаків напередодні та впродовж революційних зрушень 1917–1920 рр., а також пріоритети політичних уподобань окремих козацьких лідерів, зокрема й А.Г. Шкуро (*Задунайський, 2006; 2008a; 2008b; 2016*). Підкреслю й започаткування аналізу військових стратегем українських козацьких формувань XVII ст., що обумовило застосування відповідних підходів і у представленій статті (*Задунайський, 2017; 2018*).

Отже, вітчизняні й зарубіжні науковці досі не проаналізували військові хитрощі кубанських козаків-повстанців під проводом А.Г. Шкуро влітку 1918 р.

Джерельну основу статті становлять спогади очільника козацького повстання *А.Г. Шкуро (2004)*. Це дозволяє виявити не тільки застосування конкретних військових хитрощів, але й оперативні та тактичні ідеї згаданого отамана і його оточення.

Мета та завдання дослідження. Використавши авторські підходи, виявити військові хитрощі кубанських козаків, застосовані ними влітку 1918 р. під час протибільшовицького повстання в Баталпашинському відділі колишньої Кубанської області з урахуванням специфіки їх розуміння та бойового застосування лідером повстанців – А.Г. Шкуро.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перед безпосереднім оглядом козацьких військових хитрощів коротко охарактеризую регіон повстання та загальну військово-політичну ситуацію. Йдеться про Баталпашинський відділ Кубанського козацького війська і сусідні терени, що здебільшого знаходилися у південно-східній частині колишньої Кубанської області (частина сучасних Карачаєво-Черкеської республіки, Краснодарського краю і Ставропольського краю Російської Федерації). Цю гористу й лісисту місцевість напередодні козацького повстання контролювали органи радянської влади. Відповідно почалася реалізація основних більшовицьких гасел, у тому числі й ліквідація козацького самоврядування та землеволодіння. В силу віддаленості регіону від основних залізничних комунікацій та більшовицьких опорних центрів тут знаходилися лише незначні представництва радянської влади. Попри це, існувала загроза каральних акцій з боку Червоної Армії в разі розгортання масового козацького повстанського руху.

До речі, на той час в межах колишньої Кубанської області вже почав ширитися такий рух у Єйському й Таманському відділах (Північно-Західна й Західна частини сучасного Краснодарського краю Росії). В Єйському відділі більшовикам вдалося придушити козацький виступ, а на Тамані завдяки втручанням в конфлікт німецьких військ козаки-повстанці здобули часткову перемогу (*Білий, 2009:427-431; Іванис, 1968:41*). Такий стан речей засвідчив закономірність хвилі козацьких повстань на Кубані. Більше того, подібне відбувалося й в інших козацьких регіонах. Зокрема, на сусідньому Дону місцеве козацтво завдяки військово-стратегічній підтримці країн Четверного союзу (особливо Німеччини) здійснило успішне повстання проти радянської влади й створило самостійну державу «Всевелике Військо Донське» під проводом Отамана П.Н. Краснова (*Іванис, 1968:41-42*).

За таких обставин Червона Армія була змушена спрямувати свої сили в сусідні регіони й ослабити свої позиції на Сході Кубані. Окремо згадаю й про те, що успішному розгортанню

повстанського руху у цьому регіоні суттєво посприяв й наступ Добровольчої армії з Дону на Катеринодар (центр Кубанського козацтва). Не варто забувати й періодичні бойові зіткнення Червоної Армії з окремими загонами гірських повстанців, а також посилення геополітичного тиску через просування на Кавказ турецьких військ.

Отже, зазначені реалії не тільки підтвердили логічність козацького повстання у Баталпашинському відділі на Кубані, але й суттєво посприяли його успішному розгортанню.

Не буду детально зупинятися на усіх перипетіях повстання, а лише виокремлю конкретні військові хитрощі/стратегеми, застосовані козаками наприкінці травня – на початку липня 1918 р. При цьому їх формулювання будуть подані за авторським взірцем, апробованим у попередніх публікаціях, присвячених аналізу стратегій Війська Запорозького 1-ї половини XVII ст. (*Задунайський, 2017:19-20; 2018:33-35*). Тож у пропонованому тексті подаватиму два авторські формулювання військових хитрощів, з яких перше – у військово-науковому стилі, а друге враховує козацькі вислови та народні приказки (у самому тексті наводитиму одне або інше найменування залежно від потреби). Слушність такого підходу обумовлюється не тільки певною типологічною подібністю застосування відповідних стратегем, але й фактом безперервного зв'язку Кубанського козацтва із спадщиною запорожців (*Іванис, 1968:5-8*).

На мою думку, першим вдалим застосуванням військових хитрощів стало «замилення очей» червоноармійцям. А.Г. Шкуро разом із товаришем одягнули їх уніформу й поводили себе відповідним чином, що дозволило уникнути арештів під час виїзду з контрольованого Червоною Армією м. Кисловодська й дістатися до місця збору активу повстанців (*Шкуро, 2004:114*). Інакше кажучи, згадані дії виявилися вкрай важливою передумовою для розгортання козацького повстання під проводом саме А.Г. Шкуро.

У подальшому застосування цієї стратегеми набуло ще вагомішого значення, коли противника свідомо вводили в оману щодо потужності загону козаків-повстанців. Йдеться не тільки про показовий гамір й залишення безлічі слідів на місцях таборування, кількаразові пересування того самого загону вершників на очах місцевих мешканців чи поширення чуток про десятки тисяч повстанців. Відзначу й дуже доцільне хитрування на початках повстання, коли козаки для піднесення свого престижу та залякування

ворога возили на возі макет дерев'яного «кулемета», накритий попоною (*Шкуро, 2004:119*).

Окремої уваги заслуговує додаткове використання цієї військової хитрості не тільки стосовно противників, але й прихильників повстання. Маю на увазі оголошення А.Г. Шкуро початку масового повстання у станиці Суворівській за «наказом» Отамана О. Філімонова і Кубанського крайового уряду (з кінця 1917 р. існувало окреме державне утворення на Кубані, яке мало підтримку у місцевого козацтва), що супроводжувалося додатковим прилюдним зачитуванням «наказів» про наступ дивізіям, полкам і загонам на станицю Отрадну (*Шкуро, 2004:126*). В реальності жодного крупного загону на той час у повстанців не існувало, як і наказів від законного уряду. Такі дії мали надихнути козаків й підняти престиж повстанців, надавши їх діям легітимного характеру. Подібна практика теж не була новотвором козаків-повстанців. У цьому ж контексті діяли й розповіді «блаженного» козака «Георгія Победоносця», який вправно підбурював містично-релігійними оповіданнями козаків проти радянської влади.

На початках повстання дуже слушною військовою хитрістю, пов'язаною з попередньою, було й змушення противника даремно витратити свої сили та бойове спорядження й набої. Використавши стратегему «*Замилити очі*», повстанці змусили каральний загін червоноармійців даремно атакувати перший пустий табір повстанців і «*марнувати*» не лише час і сили, але й значну кількість цінних боєприпасів (*Шкуро, 2004:119*).

Під час підготовки повстання важливе значення мав вдалий вибір місця для розташування козацького штабу. Як згадує автор спогадів, перший бойовий осередок отаборився неподалік станиці Бекешівської на Вовчій галявині посеред лісу й гір (*Шкуро, 2004:117*). Саме тут й було збудовано курінь та почалося гуртування охотників. Згадана місцевість виявилася досить зручною, бо не тільки забезпечила належну комунікацію з навколишніми козацькими станицями, але й була досить віддаленою та дозволяла спокійно діяти активу повстанців. Тобто спрацювала військова хитрість «*Де байрак, там козак*», яка відіграла певне значення саме на початку згаданих подій.

Окремо зверну увагу на цікавий факт використання вовчої символіки (чорний прапор із зображенням вовчої голови), яка виникла ще за часів Першої світової війни у «вовчій сотні» під

командуванням А.Г. Шкуро. Таке апелювання до попереднього й досить успішного бойового досвіду надало повстанцям додаткового авторитету й визнання серед колишніх козаків-фронтовиків та сприяло поширенню певних побоювань серед противників. Отже, відбувалося й «*попереднє настрахання*» противника.

До речі, дії, спрямовані на деморалізацію ворога через поширення панічного страху, постійно застосовувалися повстанцями. Маю на увазі не тільки наслідки «*замилування очей*», але й результати конкретних бойових зіткнень. Йдеться про вцілілих червоноармійців, які ширили поголос про сили козаків-повстанців. Серед них були не тільки ті, яким пощастило відступити, але й такі, яких після захоплення в полон було роззброєно та спеціально відпущено самими повстанцями. Яскравим прикладом цього є події у згаданій станиці Суворівській (Шкуро, 2004:127).

Вже на етапі розгортання масового козацького повстання дуже важливим виявилось застосування військової хитрості, що влучно характеризується висловом «*Козак як не переміг, то викрутився*». Йдеться про зухвалий «візит» А.Г. Шкуро до станиці Бургустанської (Шкуро, 2004:121-122). При цьому, він не тільки вплинув на настрої місцевих козаків своєю промовою, але й засвідчив безпорадність представників більшовицької влади. Останні не змогли захопити зухвалого отамана і додатково підірвали свій авторитет в очах місцевого козацтва.

Дуже слухним для козаків-повстанців стало нав'язування дружніх відносин з місцевими горцями, зокрема й абреками (діяли поза правовим полем і не виключали розбійництва) (Шкуро, 2004:119-120). Їх прихильність забезпечила повстанцям не тільки кращу охорону місця таборування, але й надходження додаткової інформації та ресурсів. Тож вдало спрацювала давня військова хитрість, що влучно зазначена у вислові: «*Гуртом і батька легше бити*». Її наслідком стало й забезпечення озброєнням повсталого загону. Йдеться про факт узгоджених дій з черкеськими старійшинами та місцевою владою в Кумсько-Лоовському аулі (отримали зброю зі складу дореволюційної сотні I Черкеського полку).

Наголошу й на тому, що здобуття авторитету й визнання сприяло включення до загону А.Г. Шкуро менших повстанських ватаг. Особливо показовим стало приєднання крупного повстанського загону підосаула Солоцького з сусіднього Лабінського

відділу у кількості до 5 тис. чоловік (разом із біженцями) (*Шкуро, 2004:144*). Подібні приклади засвідчили актуальність бойової співпраці серед різних козацьких повстанських загонів згідно зі згаданою вище стратегією. До речі, наслідком цього об'єднання стало суттєве збільшення повстанського угруповання, яке на той час вже складалося з кінної дивізії, пластунської бригади, гірського дивізіону (2 сотні добровольців: черкеси, кабардинці та карачаївці), гарнізонного кінного полку і пластунського батальйону з місцевих добровольців старшого і юнацького віку.

Розгортання повстання вимагало й проведення широко-масштабної розвідки. При цьому на початковому етапі йшлося не тільки про отримання інформації про бойовий стан сил противника та його розташування, але й про настрої населення та загальну ситуацію в регіоні. Тож згадані дії відповідають черговій козацькій стратегемі, яку можна охарактеризувати висловом: *«Все бачити й чути, щоб нічого не оминати»*.

Закономірним продовженням збору інформації стало й проведення активної агітації в 5 навколишніх станицях. При цьому згадані заходи впливали як на відвертих прихильників, так і змушували задуматися тих, хто коливався у своїх поглядах. Тобто, агітація не тільки підготовлювала ґрунт для виступу козаків, які були незадоволені радянською владою, але й частково нейтралізувала її прихильників. Згадані дії та їх наслідки співвідносяться з військовою хитрістю *«Бити зсередини»*. Особливо показовим використанням згаданої стратегемі стали дії козаків зі станиць Суворівської та Бургустанської (*Шкуро, 2004:125-131*). У першій все станичне керівництво заздалегідь долучилося до повстання, а у другій більшість козаків, мобілізованих радянською владою до червоноармійського загону, підняла повстання і вибила усіх комісарів.

Від початку бойових дій повсталі козаки застосовували звичну військову хитрість *«Хліб козацький»* – захоплювали бойову амуніцію та матеріальну базу противника. Особливої ваги вона набула через брак належного тилового забезпечення повсталих станиць на відміну від промислових центрів, які були опорою радянської влади на Північному Кавказі. Більше того, брак набоїв та зброї навіть обумовив здійснення відомого нальоту нам. Кисловодськ. Врешті-решт, кожне бойове зіткнення з Червоною Армією козаки намагалися завершити не тільки розгромом ударних сил

противника, але й захопленням його обозів. Отже, згадана стратегема була вкрай важливою ознакою воєнного мистецтва повсталих кубанських козаків.

До речі, своєрідним доповненням зазначеної вище військової хитрості були дії повстанців, спрямовані на руйнування матеріальної бази, шляхів сполучення та інфраструктури в тилу противника. Тобто козаки вдало *«руйнували запілля»* свого ворога. Одним із прикладів таких дій стало зруйнування залізничного мосту у м. Кисловодськ, про що йтиметься пізніше.

Серед вдалих козацьких військових хитрощів, які найчастіше застосовувалися саме у бойових зіткненнях з противником, варто згадати наступні:

здатність знаходити найслабше місце противника і нестримно атакувати його (*«Бий у пику – ноги самі впадуть»*);
несподіваність атаки (*«Заскочити зненацька»*);
дії на різних напрямках одночасно (*«Звідусіль»*);
відволікаючі атаки (*«Шарпати та не бити»*);
утримання від передчасних дій (*«Не лізь поперед батька в пекло»*);

випередження противника у бойових діях (*«Хто рано встає, тому й Бог дає»*);

громити противника по частинах (*«Бити поодинці»*).

В якості ілюстрації застосування перерахованих стратегем наведу короткий огляд кількох бойових операцій. Почну з бою 12 червня 1918 р. під станицею Бекешівською (*Шкуро, 2004:131-134*). Під час оборони станиці сили повстанців було розділено на 3 частини: передовий загін осавула Русанова (піхота) зайняв вигідну позицію на гірському хребті; основні сили під командуванням А.Г. Шкуро укріпилися перед станицею (тут знаходився й кінний загін, що відігравав роль резерву); кіннотники сотника Євренка здійснили таємний обхід ймовірних позицій противника через станицю Бургустанську (мали ще й залучити місцевих козаків і разом атакувати противника з тилу).

Під час самого бою козаки не тільки вперто боронили свої позиції, але й несподівано атакували противника з флангів та застосовували кінні контратаки по артилерійських позиціях. А обхідний удар кінноти разом із загальним наступом з фронту призвели до повної поразки ворожих військ. До речі, очевидна перемога повстанців деморалізувала резерви противника, що спричинило їх відступ без бою.

Наведені дії козаків-повстанців засвідчили використання ними 7 військових хитрощів: *«Все бачити й чути і нічого не оминати»*, *«Звідусіль»*, *«Заскочити зненацька»*, *«Бий у пику – ноги самі впадуть»*, *«Не лізь поперед батька в пекло»*, *«Гуртом і батька легше бити»* та *«Попереднє настрахання»*.

Наступним прикладом поєднання кількох стратегем став напад на м. Кисловодськ у ніч на 14 червня 1918 р. (Шкуро, 2004:135-139). Через покращення розвідки противника провід повстанців вирішив ввести його в оману. З цією метою було проведено розширену військову нараду за участю представників станичної адміністрації, зокрема, й контрольованих Червоною Армією станиць Єсентукської та Кисловодської. На ній було затверджено план «атаки» на П'ятигорськ, куди відразу для демонстрації намірів вислано кінну сотню. Згадані дії виявилися досить вдалимими, бо противник ослабив свої сили у Кисловодську. Вночі ударний загін спочатку вирушив на П'ятигорськ, але в дорозі змінив напрямок руху на Кисловодськ. З метою несподіваної атаки противника з різних напрямків наявні сили було розділено на 3 колони, які й атакували основні цілі одночасно. У підсумку бою основні цілі противника разом із стратегічним мостом було знищено і захоплено значну кількість військового спорядження та продовольства.

Наведена інформація свідчить про використання повстанцями під час згаданої атаки 8 військових хитрощів: *«Все бачити й чути і нічого не оминати»*, *«Замилити очі»*, *«Шарпати та не бити»*, *«Заскочити зненацька»*, *«Звідусіль»*, *«Бий у пику – ноги самі впадуть»*, *«Руїнація запілля»* та *«Хліб козацький»*.

Радянський провід у відповідь на атаки повстанців теж активізував свої дії й запровадив військовий стан та проводив арешти і розстріли серед ненадійних соціальних груп населення, а також здійснив чергову спробу розгрому основного угруповання повстанців. Наслідком цього став бій поблизу станиці Усть-Джигутинської 20 червня 1918 р. (Шкуро, 2004:146-147). Завдяки якісній розвідці повстанський провід довідався, що угруповання противника розділилися з метою несподіваної атаки (один загін йшов лісними шляхами, щоб зайти з тилу).

За таких обставин було вирішено перехопити бойову ініціативу і розгромити відділи Червоної Армії по частинах. З цією метою повстанська кіннота сама обійшла противника з тилу, а

пластунські батальйони першими дали бій з фронту. Наслідком рішучих дій повстанців став черговий розгром ударного угруповання противника та захоплення усього ворожого обозу.

Отже, під час реалізації цього плану козаки вдало використали 8 військових хитрощів: *«Все бачити й чути і нічого не оминутьи»*, *«Замилити очі»*, *«Бити поодинці»*, *«Звідусіль»*, *«Заскочити зненацька»*, *«Хто рано встає, тому й Бог дає»*, *«Хліб козацький»* і *«Попереднє настрахання»* (інше вороже угруповання відступило без бою).

Попри згадані успіхи, ситуація залишалася складною, бо не вистачало зброї та набоїв, а Червона Армія почала перекидати у район повстання потужні резерви. За таких обставин командування повстанців прийняло рішення прориватися у Ставропольську губернію назустріч Добровольчій армії генерала Денікіна. На завершальній стадії цього рейду козацьке повстанське угруповання здійснило блискавичний марш дом. Ставрополь (*Шкуро, 2004:151-152*). Згадані події збіглися зі зміною військово-стратегічної ситуації на Північному Кавказі, бо Добровольча армія взяла станицю–станцію Тихорецьку, що була ключовим залізничним вузлом на Кубані. Тож А.Г. Шкуро вдало використав загальну паніку у проводі Червоної Армії, надіславши ультиматум з селища Птіч'є 7 липня 1918 р. до владим. Ставрополь. У підсумку козаки-повстанці без бою здобули Ставрополь, чому особливо посприяли стратегеми *«Заскочити зненацька»* та *«Попереднє настрахання»*. Ця яскрава перемога повсталих кубанських козаків знаменувала завершення їх самостійної бойової діяльності під проводом А.Г. Шкуро, що дозволяла найповніше виявити самотність їх воєнного мистецтва.

Наприкінці наведеного огляду визначу загальну кількість військових хитрощів, застосованих повсталими козаками. Таких, на мою думку, було 17:

1. *Приховування планів та стану військ – «Замилити очі».*
2. *Змушувати ворога даремно витратити сили – «Марнування».*
3. *Вибір зручного місця – «Де байрак, там козак».*
4. *Деморалізація військ противника «Попереднє настрахання».*
5. *Уникнення поразок – «Козак як не переміг, то викрутився».*
6. *Співпраця з союзниками – «Гуртом і батька легше бити».*
7. *Здійснення розвідки – «Все бачити й чути і нічого не оминутьи».*
8. *Підривати сили противника із середини – «Бити зсередини».*
9. *Захоплення військової здобичі – «Хліб козацький».*

10. *Руйнування комунікацій противника – «Руйнація запілля».*
11. *Атаки у найслабшій місці – «Бий у пику – ноги самі впадуть».*
12. *Неочікуваний удар – «Заскочити зненацька».*
13. *Широта бойових дій – «Звідусіль».*
14. *Проводити відволікаючі атаки – «Шарпати та не бити».*
15. *Діяти вчасно – «Не лїзь поперед батька в пекло».*
16. *Випередження противника – «Хто рано встас, тому й Бог дає».*
17. *Громити противника по частинах – «Бити поодинці».*

Хочу наголосити, що всі проаналізовані військові хитрощі кубанських козаків-повстанців під проводом А.Г. Шкуро були слухними і сприяли здобуттю перемог над противником, але й серед них можна виділити ті, що застосовувалися найчастіше. До таких варто віднести 5: *Здійснення розвідки – «Все бачити й чути і нічого не оминати»;* *Приховування планів та стану військ – «Замилити очі»;* *Неочікуваний удар – «Заскочити зненацька»;* *Деморалізація військ противника – «Попереднє настрахання» та Захоплення військової здобичі – «Хліб козацький».*

Причиною вдалого застосування не тільки 5 згаданих стратегем, але й решти, стали специфічні пріоритети повстансько-партизанських дій кубанських козаків у відповідному регіоні, стиль командного мислення А.Г. Шкуро, а також відповідна козацька військова спадщина. Перший блок причин залежав від специфіки природно-географічних умов регіону повстання (гірська й лісиста місцевість, віддалена від крупних міст і залізниць) та особистого складу козаків-повстанців, які вирізнялися бойовою ініціативою завдяки досвіду Першої світової війни. Другий виявив вагомість особливого бойового мислення отамана-лідера повстання А.Г. Шкуро. Саме він мав чудовий досвід партизансько-диверсійних дій на фронтах Першої світової війни, коли створив і очолив найуспішніший козацький загін відповідного призначення (*Дерябин, 2004:9*). Щодо третього, то, на мою думку, тут певне значення відіграла й давня запорозько-чорноморська військова спадщина, яка вирізняється гнучкістю, дієвістю та природністю козака-воїна й відповідного військового товариства. Опосередкованим свідченням цього є й схоже застосування багатьох військових хитрощів пращурами кубанських козаків – запорожцями під булавою Петра Сагайдачного та Богдана Хмельницького (*Задунайський, 2017:19-21; 2018:32-34*).

Висновки. Таким чином, під час антибільшовицького повстання в Баталпашинському відділі колишньої Кубанської області в червні – липні 1918 р. козаки виявили високий рівень свого бойового та воєнного мистецтва. Одним із проявів чого стало вправне застосування кубанськими козаками-повстанцями 17 військових хитрощів, серед яких найчастіше використовували 5. Ці вміння суттєво посприяли здобуттю багатьох перемог над Червоною Армією, підкресливши яскравість та самобутність бойового мистецтва нащадків запорожців на Кубані. Все це засвідчило не тільки різноманітність їх воєнного мистецтва, але й специфічний полководницький таланти А.Г. Шкуро. Окремо наголошує й на тому, що досвід згаданого козацького повстання засвідчив той факт, що певний набір воєнно-мистецького інструментарію, зокрема військових хитрощів/стратегем, залишався актуальним впродовж століть попри докорінні зміни в озброєнні та організації збройних формувань.

Представлена розробка не вичерпує зазначеної тематики, а має посприяти активізації подібних досліджень воєнного мистецтва козацьких формувань у 1917–1920-ті рр.

Використані посилання

Авраменко А.М., Фролов Б.С., Чумаченко В.К. 2007. *Козацьке військо на Кубані. Історія Українського Козацтва*. Нариси: У 2 т. Київ, Т. II, С. 364–414.

Білий Д.Д. 2009. *Українці Кубані в 1792–1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей*. Львів-Донецьк, 543 с.

Дерябин А.И. 2004. *Крестный путь казака Андрея Шкуро. Гражданская война в России: Записки белого партизана*. Москва, С. 5–51.

Задунайський В.В. 2006. *Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці XIX – на початку XXI ст.* Донецьк, 335 с.

Задунайський В.В. 2008а. *Володіння холодною зброєю у військових формуваннях України, Росії та Польщі (кінець XIX – 30-ті р. XX ст.)*. Донецьк, 204 с.

Задунайський В.В. 2008б. *Військова організація та бойові дії донських і українських кубанських козаків під час революції 1917–1921 рр. Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк, № 3–4, С. 46–52.

Задунайський В.В. 2016. *Особливості діяльності лідерів Кубані під час революційних зрушень 1917–1920-х рр. (на прикладі Василя Іваниса та Андрія Шкуро). Історико-політичні студії. Збірник наукових праць. Серія «Історичні науки»*. Київ, № 1(6), С. 38–47.

Задунайський В.В. 2017. *Військове мистецтво запорожців часів Хотинської війни 1621 р. та його аналоги в «Мистецтві Війни» Сунь-Дзи: універсальність і самобутність. Історичні і політологічні дослідження*. Донецьк, № 1, С. 17–29.

Задунайський В.В. 2018. Козацькі стратегії і стратегеми під час кампанії 1649 р. та їхні аналоги у «Стратегемах» Секста Юлія Фронтіна. *Історичні і політологічні дослідження*. Вінниця, № 2 (63), с. 31–44.

Іванис В. 1968. *Боротьба Кубані за незалежність*. Мюнхен, 138 с.

Карпенко С.В. 2006. *Очерки истории белого движения на Юге России (1917–1920 гг.)*. Москва, 456 с.

Коваль Р. 2004. *Партизанський генерал Андрій Шкуро. Нариси з історії Кубані*. Київ, С. 354–357.

Ратушняк В.Н. 1996. *Очерки истории Кубани с древнейших времен по 1920 г.* Краснодар, 656 с.

Ратушняк О.В. 2005. Политические искания Донского и Кубанского казачества в годы Гражданской войны в России (1918–1920 гг.). *Казачество России в Белом движении. Альманах № 8*. Москва. С. 17–23.

Цветков В.Ж. 2006. Генерал-лейтенант А. Г. Шкуро. *Белое движение. Исторические портреты*. Москва, С. 241–274.

Шкуро А.Г. 2004. *Гражданская война в России: Записки белого партизана*. Москва, С. 52–540.

References

Avramenko A.M., Frolov B.E., Chumachenko V.K. 2007. Cossack army on the Kuban. History of Ukrainian Cossacks. Essays in 2 vol. Kyiv. Vol. 2, pp. 364-414 (ukr).

Bilyi D.D. 2009. Ukrainians of Kuban in 1792-1921. Evolution of social identities. Lviv; Donetsk, p. 543 (ukr).

Deryabin A.I. 2004. The Way of the Cross Cossack Andrei Shkuro. In A. Shkuro. The civil war in Russia: Notes of white partisan. Moscow, pp. 5-51 (rus).

Zadunaiskyi V.V. 2006. Martial art and military heritage of Ukrainian Cossacks in the late XIX – early XXI century. Donetsk, p. 335 (ukr).

Zadunaiskyi V.V. 2008a. Martial art in using bladed weapons in military units of Ukraine, Russia and Poland (late XIX — 30-ies. of the XX century.). Donetsk, p. 204 (ukr).

Zadunaiskyi V.V. 2008b. Military organization and military operations of Don and Kuban Cossacks during the revolution of 1917-1921. Historical and political research, Donetsk, № 2-3, pp. 46-52 (ukr).

Zadunaiskyi V.V. 2016. Peculiarities of the activity of Kuban leaders during the revolutionary shifts of 1917-1920's (on the example of Vasily Ivanis and Andrei Shkuro). Historical and political studies. Collection of scientific works. Series "Historical Sciences". Kiev, № 1 (6), pp. 38-47 (ukr).

Zadunaiskyi V.V. 2017. Martial Arts of the Cossacks of the Khotyn War of 1621 and its Analogues in Sun-Ji's Art of War: Versatility and Originality. Historical and political research, Donetsk, № 1, pp. 17-29 (ukr).

Zadunaiskyi V.V. 2018. Cossack strategies and stratagems during the 1649 campaign and their counterparts in the work of Sextus Julius Frontin's "Strategies". Historical and political research. Vinnytsia, № 2 (63), pp. 31-44 (ukr).

Ivanys V. 1968. The struggle of Kuban for independence. Munich, p. 138 (ukr).

Karpenko S.V. 2006. Essays on the History of White movement in the South of Russia (1917-1920). Moscow, p. 456 (rus).

Koval R. 2004. Partisan General Andrii Shkuro. Essays on the history of the Kuban. Kyiv, pp. 354-357 (ukr).

Ratushniak V.N. 1996. Essays on the history of the Kuban from ancient times to 1920. Krasnodar, p. 656 (rus).

Ratushniak O.V. 2005. Political searchings of Don and Kuban Cossacks during the Civil War in Russia (1918-1920). Russian Cossacks in the White movement. White Guard. Almanac, № 8, pp. 17-23 (rus).

Tsvietkov V.Z. 2006. General-lieutenant A.G.Shkuro. White movement. Historical portraits. Moscow, pp. 241-274 (rus).

Shkuro A.G. 2004. The civil war in Russia: Notes of white partisan. Moscow, pp. 52-540 (rus).

Zadunaiskyi V.

MILITARY TRICKS OF THE KUBAN COSSACKS DURING THE ANTI-BOLSHEVIK UPRISING IN THE BATALPASHIN DISTRICT IN THE SUMMER OF 1918, ACCORDING TO THE MEMORIES OF A.G. SHKURO

An important component of the military art are stratagems or military tricks. Cossack formations also actively used this military tool. An example of this was the Cossack uprising in the North Caucasus (the uprising of the Kuban Cossacks) against the Bolshevik regime in the summer of 1918 under the command of A.G. Shkuro. Then the Cossack rebels won many victories over the Red Army troops. Important role in this was played by the proper use of military tricks (strategem). The author of this article found 17 stratagems (military tricks). Among them, the Cossacks most often used 5: Intelligence; Hiding plans and status of troops; An unexpected attack; Demoralization of enemy troops; Capture of military prey. The reason for the successful use of military tricks was the specific priorities of the rebel-guerrilla actions of the Kuban Cossacks in this mountain and forest region. Of great importance was the style of command thinking of A.G. Shkuro, formed during the First World War (he created and led the best Cossack detachment that conducted special operations in the rear of the enemy). The military heritage of the ancestors of the Kuban Cossacks - Zaporizhzhya Cossacks, also played an important role. It was based on the naturalness, flexibility and effectiveness of the warrior and the whole detachment in battle. The author discovered and formulated military tricks (strategies) on the basis of previous scientific publications on the military art of the Zaporizhzhya Cossacks in 1621 (under the command of Hetman Peter Sahaidachny) and 1649 (under the command of Hetman Bohdan Khmelnytsky). The military tricks of the Cossack rebels revealed the versatility and originality of their military arts.

Keywords: Military art, military tricks, stratagems, Kuban Cossacks, A.G.Shkuro, 1918, uprising.

США І «ПІВНІЧНИЙ ПОТІК-2» У СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ КАРИКАТУРІ

У статті розкриваються особливості репрезентації політики США щодо будівництва газопроводу «Північний потік-2» у сучасній політичній карикатурі. Американська позиція розглядається у кількох контекстах: конкуренції США і Росії на європейському і українському газових ринках, глобального протистояння обох держав; безпеки країн ЄС і НАТО, особливо Німеччини, від енергополітичного тиску Росії. Виділено такі основні аргументи риторики адміністрації США проти «Північного потоку-2»: газопровід дезінтегрує Європейський Союз, протиставляє інтереси країн Західної і Східної Європи, вносить розкол у лави країн НАТО, робить Німеччину енергетичною заручницею Кремля, створює екологічні ризики, є інструментом гібридної війни Росії проти країн Заходу та України. Простежуються спроби США протидіяти спорудженню газопроводу дипломатичним шляхом, лобювання ними внесення змін до Газової директиви ЄС, використання системи санкцій як щодо Росії, так і щодо європейських бізнес-партнерів «Газпрому».

Проаналізовані карикатури акцентують увагу на негативному ставленні США до «Північного потоку-2» як важеля впливу Росії на країни Європи, на загрозах втрати Німеччиною енергетичної незалежності. Автори карикатур часто пояснюють американську протидію проекту боротьбою США і Росії за газові ринки Європи. Героями сюжетів виступають США в особі Д. Трампа, Росія в особі В. Путіна, канцлер Німеччини А. Меркель. Малюнки містять мало символів, алегорій, метафор, прихованих змістів. Вони прямолінійні, однозначні у тлумаченні, прив'язані до політичного контексту і поточної ситуації.

Ключові слова: карикатура, газопровід, Північний потік-2, США.

Постановка проблеми та стан її дослідження. Попри те, що «золотий вік» карикатури припав на час масової паперової періодики, у період цифрових ЗМІ вона залишається важливим інструментом продукованого ними політичного дискурсу. В епоху візуалізації інформації карикатура перетворюється на один із складових елементів інфографіки на сторінках ЗМІ, при цьому не втрачаючи функції інформування читачів про події візуально з комічним ефектом і даючи в такий спосіб поживу для роздумів (*Айнутдинов, 2008:21*).

Питльована Лілія Юрїївна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри світової історії нового і новітнього часу Українського католицького університету, м. Львів.

© Питльована Л.Ю., 2019

Особливістю політичної карикатури є її злободенність. Художники відгукуються на актуальні проблеми сучасності, висловлюючи їм свою оцінку, декларуючи свою громадянську позицію.

У сучасному політичному дискурсі однією з найбільш резонансних подій є спорудження Росією шельфового газопроводу «Північний потік-2». Він вносить розкол у лави країн – членів ЄС, викликає жорстку критику США, ставить під сумнів перспективи України як транзитної держави, створює низку політичних, економічних і екологічних загроз для всього континенту. Особливо цікавою є позиція США, які активно протидіють будівництву газопроводу. Тема відображення ставлення США до «Північного потоку-2» у сучасній карикатурі ще не знайшла належного висвітлення у працях науковців.

Актуальність дослідження. Політика США щодо нового російського газового проекту може стати одним із вирішальних чинників його реалізації. Важливим є дослідження репрезентації цього питання у сучасній карикатуристиці, можливостей її впливу на громадську думку. Дослідження сатирично-гумористичної візуалізації американської політики щодо «Північного потоку-2» особливо актуальне у контексті інформаційної війни, яку веде Росія проти країн Заходу й України.

Метою статті є аналіз відображення позиції США щодо будівництва газопроводу «Північний потік-2» у сучасній політичній карикатурі. Були досліджені карикатури на сайтах різних інтернет-видань, зокрема, німецької державної радіостанції «Німецька хвиля» («Deutsche Welle») та міжнародної некомерційної радіомовної організації, фінансованої Конгресом США, «Радіо «Вільна Європа»/«Радіо «Свобода» («Radio Free Europe / Radio Liberty»), аудиторія кожної з яких перевищує 100 млн осіб. Також було проаналізовано відповідні малюнки сайту Cagle Cartoons, який має найбільшу аудиторію з числа подібних ресурсів (більш як 3 млн унікальних відвідувачів щомісяця) і, отже, є найпопулярнішим веб-сайтом карикатур в мережі. До уваги також були взяті окремі карикатури, розташовані авторами у соціальних мережах, на власних інтернет-сторінках тощо.

Дослідження репрезентації ставлення США до спорудження «Північного потоку-2» у карикатурах згаданих ресурсів базувалося на хронологічному принципі, у контексті відповідних політичних подій і опублікованих матеріалів.

Виклад основного матеріалу. Спорудження відкритим російським акціонерним товариством «Газпром» магістрального газопроводу «Північний потік-2» було розпочато 2012 р. З 2017 р. п'ять великих хімічних та енергетичних компаній Німеччини, Франції, Австрії, Великої Британії та Нідерландів (BASF, Uniper, ENGIE, OMV і Shell) – партнерів «Газпрому» – розпочали активне фінансування проекту, а 2018 р. стартувало активне прокладання газопроводу дном Балтійського моря. Передбачувана потужність «Північного потоку-2» становитиме 55 млрд м³ щороку, що збільшить транспортні можливості збудованого 2010-2012 рр. «Північного потоку» вдвічі. Початок постачання газу з Росії в Європу «Північним потоком-2» у комерційному режимі планується власниками на кінець 2019 – початок 2020 р. Основним лобістом «Північного потоку-2» виступає Німеччина, яка є найбільшим у світі імпортером російського газу. У 2018 р. «Газпром» поставив у країну 58,5 млрд м³ газу (*Газопровод «Северный поток-2»*).

Держава володіє 50% акцій «Газпрому», а його капіталізація станом на 2019 р. становить 55,8 млрд дол. (*Gazprom PAO*). Він є експортером-монополістом природного газу за межі Росії, володіє найдовшою у світі газотранспортною системою, його поставки забезпечують близько третини сумарного імпорту газу країн Західної Європи. Основними покупцями російського газу є Німеччина, Італія, Туреччина і Франція. Тож газ відіграє важливу роль у забезпеченні політичних і економічних інтересів РФ і є чинником політичного впливу на країни-транзитери і країни-імпортери.

У політичні перипетії, пов'язані з будівництвом російського газопроводу, виявилися втягнутими багато гравців на енергетичних ринках світу. Від початку спорудження газопровід зазнавав жорсткої критики США, найбільше через створення ним потенційних загроз політичного, економічного, безпекового, правового та екологічного характеру.

Позицію США щодо проекту «Північний потік-2» визначають кілька ключових чинників: загальний стан американсько-російських та американсько-німецьких відносин; відносини США з країнами ЄС, особливо у контексті співпраці в межах НАТО; сланцева революція і зростання американських можливостей експорту скрапленого газу; ставлення США до подій в Україні (анексії Росією Криму, агресії на сході України) тощо.

Сланцева революція початку XXI століття – запровадження у промислову експлуатацію технологій видобутку нафти і газу з осадових порід – не лише різко зменшила енергетичну залежність США від близькосхідного ринку вуглеводнів, а й вивела країну на рівень світового експортера цих ресурсів. За даними британської транснаціональної нафтогазової корпорації Beyond Petroleum (до 2001 р. – British Petroleum), починаючи з 2009 і станом на 2017 рік. Сполучені Штати є найбільшим у світі виробником природного газу. Впродовж 2007-2017 рр. його видобуток у країні зріс майже на 50% – до 734,5 млн м³. Натомість видобування газу у Російській Федерації за аналогічний період майже не змінилося: 601,6 млн м³ у 2007 р., 635,6 – у 2017 р. (*BP Statistical Review*, p. 28).

Така ситуація спричинила значне падіння цін на природний газ у США і на світових ринках. На основі даних Energy Intelligence Group, Natural Gas Week, ціни на газ у США зменшилися – з 8,85 у 2008 р. до 2,96 у 2017 р. дол. США за 1 млн Btu. За даними German Federal Office of Economics and Export Control (BAFA), за цей же період імпорتنі ціни на газ для Німеччини впали з 11,60 до 5,62 дол. США за 1 млн Btu (*BP Statistical Review*, p. 33).

У геополітичному вимірі сланцева революція важлива не стільки наявністю великих запасів сланцевого газу у світі, скільки тим, що вони поширені значно рівномірніше, ніж традиційні родовища природного газу, що спричиняє їх значний геополітичний потенціал. До прикладу, запаси Польщі становлять 5,3 трлн м³, що виводить її на друге місце в Європі після Росії (на третьому – Франція, на четвертому – Норвегія, на п'ятому – Україна (0,4 трлн м³)) (*World Shale Gas Resources*, p. 14). США розглядають сланцеву революцію як ключовий фактор посилення глобальної енергетичної безпеки і роблять ставку на її повторення у зацікавлених країнах шляхом взаємодії з американськими профільними державними органами і компаніями. З 2009 р. тема сланцевої революції стала однією з основних в діалозі США і ЄС. У 2011 р. Глобальна ініціатива зі сланцевого газу Держдепартаменту була перетворена на Програму технічної підтримки переходу до видобутку газу з нетрадиційних джерел (*Шадурский А.В., 2014:94*).

Зі сланцевою революцією у США тісно пов'язаний процес глобалізації ринків природного газу, їх переділу і зміни правил гри на них. Хоча Європа отримує газ і з Норвегії, і з Алжиру, і з країн Близького Сходу, саме початок постачання американського

скрапленого газу в країни ЄС у 2016 р. став серйозною загрозою для монополії російського «Газпрому». За прогнозами Світової енергетичної агенції (International Energy Agency), до 2025 р. США перетворяться на найбільшого світового експортера скрапленого газу (*World Energy Outlook*). Купуючи його, ЄС зможе використати нові ефективні технології імпорту, не пов'язані з традиційними газопроводами. Впродовж останнього десятиріччя у країнах ЄС будувалися спеціальні термінали для отримання та регазифікації скрапленого газу (LNG-термінали). Зокрема, 2016 р. запущено у промислову експлуатацію великий термінал потужністю 5 млрд м³ газу на рік у польському порту Свіноуйсьце, що покриває близько третини річних потреб країни. Спочатку термінал приймав поставки з Катару і Норвегії, а 2017 р. – із США. У таких умовах конкуренція Російської Федерації і США за газовий ринок Європи продовжує зростати

Заклопотаність США викликає перспектива зближення Німеччини і Росії. Американський політолог Джордж Фрідман, засновник і Головний виконавчий директор недержавної розвідувально-аналітичної організації Stratfor, ще 2014 р. у своїй статті «Пограничні землі: новий стратегічний пейзаж» писав про «тихий роман» між цими країнами. Вони економічно доповнюють одна одну: Росія експортує сировину, Німеччина – технології. У цьому й у спільному протистоянні США полягає сьогодні логіка їхніх взаємин. Їхнє зближення може стати геополітичним кошмаром для країн Східної Європи і Прибалтики. Всі добре пам'ятають, чим закінчився у 1939 р. останній німецько-радянський альянс. Об'єднання технологій ЄС з природними ресурсами Росії, на думку Дж. Фрідмана, – єдина сила, яка може кинути виклик американській перевазі (*Friedman, 2014*).

Відсутність у Німеччині LNG-терміналів обмежує її можливості імпорту скрапленого газу зі США. Лише 2019 р. почали розглядатися проекти будівництва такого підприємства у Вільгельмсхафені або в Штаде (обидва у Нижній Саксонії), або у м. Брунсбюттелі у гирлі Ельби (Шлезвіг-Гольштейн). Останній, будучи розташованим поблизу Кільського каналу, міг би постачати ним скраплений газ у Балтійський регіон. У такий спосіб Німеччина зможе забезпечити собі диверсифікацію джерел газопостачання і купувати не лише американський або катарський, а й скраплений газ Австралії, Малайзії, Індонезії, Алжиру, Норвегії тощо. Втім проєктована регазифікаційна потужність майбутнього терміналу у 8 млрд м³

на рік не зможе серйозно конкурувати з російським газом (*СПГ-терминал в Германиї*).

Американська протидія спорудженню «Північного потоку-2» розпочалася ще під час президентства Барака Обами (Barack Obama) (2009-2017). У цей період, попри окремі розбіжності у баченні ситуації на Близькому і Середньому Сході або в Україні, двосторонні відносини США і Німеччини, їхня співпраця в межах НАТО, стратегічне бачення міжнародної ситуації були доволі узгодженими. Але вже тоді ключовим аргументом Сполучених Штатів проти «Північного потоку-2» стала енергетична безпека, застереження Німеччини від того, щоб стати цілковито залежною від політичної волі Кремля у питаннях доступу до джерел природного газу та цін на нього. Прокладання нового газопроводу також оцінюється з точки зору погіршення становища країн Східної Європи, в першу чергу України і Польщі, адже втрата ними статусу країн-транзитерів дозволить Росії ігнорувати їхні інтереси.

На тлі активної розробки проекту «Північний потік-2» і анексії Росією Криму навесні 2014 р. у межах 5-го засідання Ради ЄС – США з енергетики у Брюсселі було обговорено питання постачання енергоносіїв з Росії. Учасники наголосили на не допустимості використання Росією газу як інструменту тиску, шантажу та агресії як щодо України, так і щодо інших європейських країн. Держсекретар США Джон Керрі (John Kerry) і Верховний представник Європейського Союзу з питань закордонних справ і політики безпеки Кетрін Ештон (Catherine Ashton) закликали Європу до посилення незалежності європейського енергетичного ринку та унезалежнення від «Газпрому». Одним із шляхів до того названо отримання американського зрідженого газу для ЄС, а в подальшій перспективі і для України (*EU-US Energy Council*).

Шведський карикатурист Рібер Ханссон (Riber Hansson) зобразив енергетичне протистояння Росії і Заходу (*Hansson, 2014*). Росія представлена в особі президента В. Путіна верхи на газовій трубі-драконі, з пащі якої виривається вогонь. Іншу сторону презентують Дж. Керрі і К. Ештон, які за допомогою вогнегасника намагаються приборкати газового дракона. Карикатура відображає певний скепсис художника щодо можливості Заходу перемогти чудовисько. По-перше, розміри газової потвори значно більші, ніж його опонентів. По-друге, Путін виглядає рішуче настроєним і агресивним, з оголеним торсом, що підкреслює його мужність і маскуліність.

Зробивши гру м'язами частиною свого іміджу, В. Путін нав'язує думку про культ сили, пропонуючи її росіянам, на думку Т. Снайдера, як аргумент проти демократії (*Snyder, 2018*). Натомість Ештон і Керрі видаються дещо зніченими і розгубленими, потужність їхнього вогнегасника і російської газової труби неспівмірні. Але страху вони не виявляють, і той факт, що представники ЄС і США діють разом, вселяє оптимізм.

У липні 2016 р. десять американських сенаторів, в тому числі Джин Шейхін (Jeanne Shaheen), Джон Маккейн (John McCain) та Марко Рубіо (Marco Rubio), спрямували голові Європейської комісії Жан-Клоду Юнкеру (Jean-Claude Juncker) лист з критикою «Північного потоку-2». Американські політики відзначали, що він стане кроком назад в плані диверсифікації європейських джерел енергії, постачальників і маршрутів. Звинувачуючи Росію в підриві миру і безпеки в Європі за допомогою використання енергетики як важеля політичного впливу, сенатори сигналізували, що реалізація проекту підриває створення європейського енергетичного союзу (*Us Senators Letter, 2016*).

Втім адміністрація Б. Обама, не бажаючи надмірно загострювати відносини як з Росією, так і зі своїми союзниками у Західній Європі, не наважилася запровадити прямі санкції проти газопроводу, обмежившись секторальними щодо ключових фінансових, оборонних і енергетичних підприємств РФ. Основні ж зусилля були зосереджені на роз'ясненні важливості диверсифікації джерел енергії для Німеччини і ЄС.

Активнішим противником «Північного потоку-2» став президент Дональд Трамп (Donald Trump) (з 2017). У цей період ускладнилися відносини США з Німеччиною та провідними країнами ЄС та Північноатлантичного альянсу, а американська політика щодо Росії стала більш жорсткою. США наголошували, що Росія за рахунок «Північного потоку-2» має намір досягти суто політичних цілей. По-перше, завдати економічної шкоди і політично послабити Україну і Польщу – газотранзитні країни, що є критиками Кремля. По-друге, посилити свою військову присутність у Балтійському регіоні. По-третє, збільшити свою частку на європейському газовому ринку (37% у 2018 р.) і, як наслідок, поставити ЄС в критичну від себе енергетичну і політичну залежність, а також підірвати конкурентоспроможність всього енергетичного ринку ЄС. По-четверте, використовуючи «Північний потік-2»,

пересварити союзників по НАТО і вбити клин між Європою і Америкою (*Боровский, 2019:53*).

Навесні 2017 р. на саміті НАТО в Брюсселі президент Д. Трамп закликав країни НАТО нарешті почати виконувати свої фінансові зобов'язання перед Альянсом і платити за свою безпеку. Він зауважив, що 23 з 28 членів організації не роблять це належним чином і у повному обсязі, що зрештою є нечесним по відношенню до платників податків у США (*Trump demands Europe pay more, 2017*). Адже згідно з неофіційною домовленістю 2006 р., країни-члени мали б сплачувати у бюджет НАТО 2% ВВП, але лише США, Велика Британія, Греція, Польща та Естонія досягли цього стандарту. У 2017 р. США оплачували 72% річного оборонного бюджету Альянсу. Внесок США становив 693 млрд доларів, тоді як усіх інших країн-членів – 946 млрд (*Zeneli, 2017*).

Водночас 2017 р. з ініціативи Німеччини і Франції розпочався процес розширення оборонної співпраці в Європі згідно з схваленою програмою Постійного структурованого співробітництва (Permanent Structured Cooperation (PESCO)) у межах Глобальної стратегії ЄС щодо зовнішньої політики і безпеки (Common Security and Defence Policy). PESCO може стати новою концепцією і практикою військового будівництва в ЄС. Адже з часів Маастрихтського, Амстердамського, Ніццького і Лісабонського договорів відповідальність за колективну безпеку Європейських співтовариств покладалася на Західноєвропейський союз (ЗЄС). Однак європейські члени НАТО довгий час саме з Альянсом пов'язували свої уявлення про спільну оборону. І навіть після ліквідації ЗЄС 2011 р. і передачі всіх його функцій новим європейським структурам все ще залишалося питання, як вони співвідносяться з НАТО. Тому програма PESCO може стати основою консолідації військових потенціалів країн ЄС і дистанціювання їх від США (*Никулличев, 2018:54-56*).

2 серпня 2017 р. Д. Трамп підписав закон «Про протидію противникам Америки через санкції» (CAATSA). Він позбавляє самого президента США права скасовувати чинні санкції без згоди Конгресу. Закон дозволяє застосовувати екстериторіальні санкції до компаній з третіх країн, які співпрацюють з організаціями, включеними в санкційні списки, наприклад, до будь-кого, хто бере участь в будівництві або обслуговуванні всіх російських експортних нафто- і газопроводів. Окремі інвестиції у такі проекти не повинні перевищувати один мільйон доларів США, а

в сумі – не більше п'яти мільйонів впродовж року (*Хто виграв і хто програє від нових санкцій США, 2017*). Передбачено 12 видів санкцій, починаючи від заборони на видачу віз і відмову в доступі до експортно-імпортного банку в США і аж до заборони транзакцій з фінансовою системою США і відмови у видачі ліцензій на експорт (*Countering America's Adversaries, 2017*). Того ж дня Конгрес США запровадив нові санкції проти Північної Кореї, Ірану та Росії. На останню через агресію щодо України, анексію Криму, втручання у вибори президента США 2016 р., кібератаки, що мали на меті дестабілізувати ситуацію в США, Україні, інших країнах світу, агресію у Сирії. Американські заходи безпосередньо зачіпали інтереси європейських компаній, які співпрацювали з РФ у будівництві «Північного потоку-2». Хоча у законі про санкції газопровід названий таким, що має «шкідливий вплив на енергетичну безпеку ЄС, розвиток газового ринку в Центральній і Східній Європі», Берлін таки дав згоду на будівництво газопроводу на своїй території.

Позицію Німеччини канцлер А. Меркель (Angela Merkel) пояснила, виступаючи на Мюнхенській конференції з безпеки 15-17 лютого 2019 р. Вона заявила, що не має наміру відмовлятися від купівлі американського скрапленого газу і продовжуватиме інвестувати у будівництво власних терміналів. Меркель нагадала, що Німеччина вибудовує свою енергетичну стратегію в умовах відмови від використання ядерної енергетики (2011 р. уряд схвалив рішення про зупинку дев'яти енергоблоків восьми атомних електростанцій і повну відмову до кінця 2029 р. від виробництва ядерної енергії), зменшення використання кам'яного і бурого вугілля, а отже, може себе почувати безпечно лише при отриманні достатньої кількості природного газу. І для Німеччини газ не перестане бути газом, якщо йтиме дном Балтійського моря. Ніхто не хоче стати повністю залежним від Росії, запевнила А. Меркель, але якщо як НДР, так і ФРН імпортували російський газ навіть під час «холодної війни», то вона не бачить, чому ситуація сьогодні має бути набагато гіршою (*Speech by Federal Chancellor Dr. Angela Merkel, 2019*).

Карикатура Форекс порталу MT5.com акцентує увагу на американсько-російській конкуренції у постачанні енергоресурсів до Європи. Вона зображає трьох основних фігурантів газового протистояння як учасників дорожнього руху. А. Меркель у ролі

регулювальника надає газопроводу «Північний потік-2», яким керує В. Путін, пріоритетне право на проїзд. Безкінечно довга труба повністю перешкоджає проїзду вантажівки з американським сланцевим газом, з якої визирає Д. Трамп (*Германия выдала разрешение на «Северный поток-2»*, 2018).

Під час візиту А. Меркель до Вашингтона у квітні 2018 р. Д. Трамп запропонував Німеччині відмовитися від підтримки «Північного потоку-2», пообіцявши взамін переговори про нову торгову угоду з ЄС. Адже Німеччина, яка є одним із найбільших імпортерів металу у США, постала перед загрозою зазнати значних збитків після того, як вступають у силу запроваджені у березні Трампом захисні мита (25% на сталь і 10% на алюміній). Але Берлін особливо не розраховував на можливість відтермінування запровадження мит (*USA wollen Zoll-Befreiung*, 2018) (почали діяти з 1 червня 2018 р.), і його позиція щодо «Північного потоку-2» залишилася незмінною.

На малюнку російського карикатуриста Олександра Зудіна зображено спроби Д. Трампа зупинити «Північний потік-2». Президент завзято намагається чи то витягнути з дна моря одну з ниток газопроводу, чи то осідлати її, охопивши віжками. Перспектива успіху Д. Трампа виглядає досить примарною з огляду на те, що він не має жодної опори, а отже, і всі його потуги марні (*Zudin*, 2018).

У травні 2018 р. представниця Державного департаменту Сандра Удкірк (Sandra Oudkirk) заявила, що США виступають проти будівництва «Північного потоку-2» ще й тому, що він розділить Європу, а також викликає заклопотаність з військової точки зору, адже може бути використаний Росією для установки пристроїв для прослуховування і для контролю за рухом суден і кораблів у Балтійському морі (*Wilkes*, 2019).

На тлі численних атак російських хакерів тема використання «Північного потоку-2» зі шпигунською метою також неодноразово обговорювалася під час виборів до Європарламенту у травні 2019 р. Дуєт болгарських карикатуристів Алли і Чавдара (Alla and Chavdar) блискуче продемонстрував, що і «Північний потік-2», і кібератаки, і дезінформаційні кампанії, і спроби маніпулювання у соціальних мережах – це елементи єдиної російської стратегії, спрямованої на дестабілізацію ЄС, його ослаблення, збільшення його залежності від Росії (*Alla and Chavdar*, 2019). На

малюнку В. Путін ставить свої автографи на двох трубах, які йдуть паралельно одна одній: «Nords Stream 2» і «Hacker Stream». Випробувані Росією під час президентських виборів у США 2016 р. і виборів до Європарламенту хакерські атаки проти державних, соціальних і фінансових установ і ЗМІ були спрямовані на підрив суспільної довіри до демократичних інституцій загалом.

У липні 2018 року під час двосторонньої зустрічі з Генеральним секретарем НАТО Єнсом Столтенбергом (Jens Stoltenberg) на саміті організації у Брюсселі президент США заявив, що Росія, уклавши масштабну нафтогазову угоду з Німеччиною, контролює її через енергетичні ресурси. Він назвав Німеччину «заручницею Росії», зазначивши, що США платять мільярди доларів, аби захистити ФРН, тоді як вона платить мільярди доларів Росії. Д. Трамп вкотре назвав «Північний потік-2» неприйнятним (*Трамп: Німеччина є заручницею Росії, 2018*).

Російський карикатурист С. Йолкін розцінив виступ президента Д. Трампа на саміті НАТО як істерію. На його карикатурі Трамп волає про захоплення заручниці, а президент В. Путін, притягнувши А. Меркель шлангом від газового балона з написом «Північний потік-2», намагається накласти на неї газову маску (*Йолкін, 2018*).

Німецький художник Райнер Хатчфельд (Rainer Hachfeld) на карикатурі, присвяченій тому ж виступу Д. Трампа, зображає його дещо неврівноваженим і надто емоційним. Президент і канцлер сидять на металевих бочках. Трамп активну пропонує А. Меркель американські енергоносії, тоді як остання почувается спокійно і впевнено, маючи під собою «Північний потік-2» (*Hachfeld, 2018*). Канцлер відкинула всі звинувачення президента США і наголосила, що Німеччина не є заручницею Росії. Пригадавши власний досвід проживання у контрольованій Радянським Союзом НДР, Меркель заявила, що не потребує жодних інших уроків щодо спілкування з авторитарними режимами. Сьогодні об'єднана ФРН є повністю незалежною у своєму виборі шляхів розвитку. Канцлер додала, що Німеччина робить далеко не останній внесок у бюджет НАТО і надає організації найбільший після США військовий контингент (*Angela Merkel hits back at Donald Trump, 2018*).

Увесь творчий доробок Р. Хатчфельда має антитрампівську спрямованість. Дана карикатура підкреслює, що з точки зору автора у всіх претензіях американського президента до «Північного потоку-2» є виключно економічний інтерес, просто йде боротьба за енергетичні ринки між Сполученими Штатами і Росією.

Натомість відомий американський карикатурист Майкл Рамірез (Michael Ramirez) іронізує з приводу бравих заяв канцлера про цілковиту незалежність Німеччини від російського впливу. «Ми не є контрольовані Росією», – виголошує А. Меркель, яка виглядає вкрай огрядною через те, що її роздуває газ з трубопроводу «Північний потік-2», на якому вона вмостилася (Ramirez, 2018).

США закликають Німеччину і країни ЄС відмовитися від участі у будівництві «Північного потоку-2» з огляду на екологічні чинники. Численні уламки затонулих під час Першої і Другої світових воєн суден із звичайною і хімічною зброєю роблять прокладання газопроводу дном Балтійського моря ризикованим. 2005 р. Росія відмовилася визнати присвоєний Балтійському морю міжурядовою Міжнародною морською організацією статус «особливо вразливого морського району», який, зокрема, передбачає особливі перестороги щодо навігації та іншої діяльності людини, яка може мати наслідком екологічне забруднення вод (Resolution MEPC, 2005).

Фахівці ж доводять, що екологічні ризики спорудження «Північного потоку-2» є високими. 2019 р. Міжнародний консорціум експертів у складі українських та іноземних спеціалістів з міжнародного екологічного права схвалив Київське комюніке про негативний вплив підводних газопроводів на довкілля, їх невідповідність положенням міжнародних документів щодо сталого розвитку та запобігання змінам клімату. Комюніке класифікує «Північний потік-2» як типове явище природоруйнівної економіки (Відкритий лист академіка, 2019).

На карикатурі українського карикатуриста Олексія Кустовського газопровід зображено у вигляді танкової гармати. Корпусом танка слугує Кремль, а керує ним В. Путін. Механічна рука на кінці гармати безжалісно руйнує поверхню земної кулі в районі Німеччини, політична приналежність зачеплених впливом «Північного потоку-2» територій означається прапорами Данії та ЄС, силуетами Ейфелевої вежі та Біг Бена (Кустовський, 2019).

Вашингтон активно підтримав Данію, яка навесні 2019 р. вкотре відмовилася від прокладання газопроводу своєю територією і поставила перед Газпромом вимогу зробити оцінку екологічних ризиків прокладення ділянки газопроводу «Північний потік-2», яка проходить в ексклюзивній економічній зоні Данії (Данія вимагає екологічної експертизи, 2019).

Важливим етапом у протидії США будівництву «Північного потоку-2» стала боротьба за поширення дії енергетичного законодавства ЄС на морські трубопроводи. 7 лютого 2019 р. послы США в Німеччині, Данії і в ЄС Річард Гренелл (Richard A. Grenell), Карла Сендс (Carla Sands) і Гордон Сондленд (Gordon Sondland) закликали ухвалити відповідні поправки до Газової директиви ЄС. У спеціальному коментарі для видання «Deutsche Welle» дипломати зазначили, що через «Північний потік-2» Росія доправлятиме в Європу не лише газ, а й свій вплив. Європа ж у відповідь щороку відправлятиме до Москви мільярди євро і таким чином фінансуватиме російську військову агресію в таких місцях як Україна та Сирія. Ці гроші також підуть на фінансування російських фабрик тролів і дезінформації, спрямованих проти демократичних інститутів у Європі та Сполучених Штатах. Завершення будівництва «Північного потоку-2» та розширення імпорту російського газу до Європи сприятимуть подальшому зростанню російської агресії на всьому континенті (*Послы Сполучених Штатів Америки, 2019*).

Президент Емануель Макрон (Emmanuel Macron) підтримав перегляд Газової директиви ЄС, внівши таким чином розкол у ряди прихильників газопроводу, кістяк яких складають окрім Німеччини, Нідерланди, Бельгія, Австрія, Греція і Кіпр. Ситуація була репрезентована на малюнку болгарського карикатуриста Чавдара Ніколова (Tchavdar Nikolov). На політичних гойдалках у вигляді газової труби, що опирається на голову В. Путіна, союз Д. Трампа і Е. Макрона переважив А. Меркель (*Nikolov, 2019*). Сюжет вказує на те, що позиція такої країни, як Франція, може відіграти вирішальну роль у справі будівництва російського газопроводу.

У січні 2019 р. посол США у ФРН Річард Гренелл в інтерв'ю німецькій фінансово-економічній газеті «Handelsblatt» заявив, що європейські компанії, які беруть участь у спорудженні «Північного потоку-2», перебувають під загрозою американських санкцій (*Koch, Riecke, Stratmann, 2019*). Ці ж попередження посол висловив у листах до німецьких корпорацій – учасників будівництва. Він зауважив, що ці компанії активно підривають безпеку України та Європи (*US-Botschafter Grenell, 2019*). Хоча прес-секретар американського посольства в Берліні пояснив, що листи слід розглядати не як погрозу, а як декларацію політики США, вони все ж викликали хвилю обурення у Німеччині.

Австрійський карикатурист словацького походження Мар'ян Каменські (Marian Kamensky) зобразив Р. Гренелла з пультом управління від в'язанки тротилових шашок (*Kamensky, 2019*). Вибухівкою обв'язана труба «Північного потоку-2», яка йде дном Балтійського моря. Р. Гренелл одягнутий у ковбойські джинси і чоботи, що вказує на його американське походження. Але разом із білою сорочкою на послові – військова гімнастерка кольору хакі – натяк на те, що його попередження (погрози) німецьким концернам є далекими від усталеної дипломатичної практики, а більше пасували б до військової сфери. У підписі до карикатури слово «посол» («botschafter») іронічно переправлено на «захисник» («protector»): «Американський захисник Гренелл погрожує Німеччині». Малюнок Каменські демонструє негативну оцінку автором якщо не політики США щодо «Північного потоку-2», то, принаймні, дій американського посла.

15 квітня 2019 р. Рада ЄС внесла зміни до Газової директиви, які поширили європейські правила на «Північний потік-2» (27 країн – членів ЄС проголосували «за», Болгарія утрималася). Відповідно до змін, газогони, прокладені до ЄС з третіх країн, функціонуватимуть за тими ж правилами, що і трубопроводи всередині об'єднання. Ці умови покликані забезпечити конкуренцію і захистити права споживачів. Нові рамкові вимоги передбачають наступне: транспортуванням газу не може займатися та сама компанія, яка його видобуває і продає («Газпром» мусить створити окремого оператора, який буде незалежним від нього, а цю незалежність сертифікуватиме німецький національний регулятор (Федеральне агентство з мереж) і контролюватиме Єврокомісія)); доступ третіх компаній до «Північного потоку-2»; конкурентні тарифи на транспортування газу встановлюватиме німецький національний регулятор; газогін повинен працювати прозоро, зокрема, в питанні безпеки постачань (*ЄС остаточно вніс зміни, 2019*).

Таким чином, функціонування «Північного потоку-2» ускладнюється. Перш за все, він не відповідає вимогам роз'єднання активів (анбандлінгу), адже і сам газопровід і компанія Nord Stream 2, яка мала його експлуатувати, належать «Газпрому». Оскільки чинний контракт між Києвом та Москвою діє лише до 31 грудня 2019 р., то внесення змін до Газової директиви ЄС має додаткове значення в контексті переговорів між Україною та Росією щодо транзиту газу з 2020 р.

Критикуючи «Північний потік-2», США підтримують необхідність збереження транзиту газу через Україну. Підписання 31 серпня 2019 р. у Варшаві секретарем Ради нацбезпеки і оборони України Олександром Данилюком, міністром енергетики США Ріком Перрі й уповноваженим уряду Польщі з енергетичної стратегічної інфраструктури Пьотром Наймським меморандуму про тристоронню співпрацю між США, Польщею та Україною з метою диверсифікації джерел постачання газу та підвищення рівня енергетичної безпеки останніх має у цьому контексті важливе значення. Завдяки їй Україна скоротить залежність від «Газпрому», розвиваючи поставки скрапленого газу з території Польщі. Після побудови інтерконектора, який з'єднає газотранспортні системи обох країн, Польща з 2021 р. зможе щорічно постачати в Україну до 6 млрд м³ американського скрапленого газу через LNG-термінал у Свіноуйсьце (Долінчук, 2019).

Висновок. Характеризуючи позицію США щодо будівництва «Північного потоку-2», слід розглядати її у кількох контекстах. США і Росія є конкурентами на європейському й українському газових ринках, водночас ця конкуренція є елементом їх глобального протистояння. Американська протидія спорудженню газопроводу пояснюється небажанням допустити використання Росією енергополітичного чинника тиску на країни ЄС і НАТО. Серед аргументів адміністрації США проти «Північного потоку-2» найчастіше використовуються такі: газопровід дезінтегрує Європейський Союз; протиставляє інтереси країн Західної і Східної Європи; вносить розкол у лави країн НАТО; робить Німеччину енергетичною заручницею Кремля; створює екологічні ризики; є інструментом гібридної війни Росії проти країн Заходу та України. Разом зі спробами дипломатичним шляхом переконати Німеччину відмовитися від участі у проєкті США активно лобіювали внесення змін до Газової директиви ЄС, використовують систему санкцій як щодо Росії, так і щодо європейських бізнес-партнерів «Газпрому».

Проаналізовані карикатури акцентують увагу на негативному ставленні США до «Північного потоку-2» як важеля впливу Росії на країни Європи, на загрозах втрати Німеччиною енергетичної незалежності. Автори карикатур часто пояснюють американську протидію проєкту боротьбою США і Росії за газові ринки Європи. Героями сюжетів виступають США в особі Д. Трампа, Росія в особі В. Путіна, канцлер Німеччини А. Меркель. Варто

відзначити, що віднайдені карикатури, зазвичай, вкрай прямо- лінійні, однозначні у тлумаченні, прив'язані до політичного кон- тексту і поточної ситуації.

Використані посилання

Alla and Chavdar. 2019. Putin and European elections. *Politicalcartoons.com*, [online] Available at: <<https://politicalcartoons.com/sku/225671/>> [Accessed 15 September 2019].

Angela Merkel hits back at Donald Trump at Nato summit. *The Guardian*, [online] Available at: <<https://www.theguardian.com/us-news/2018/jul/11/nato-summit-donald-trump-says-germany-is-captive-of-russians>> [Accessed 15 September 2019].

BP Statistical Review of World Energy 2018. 67th edition. 35 p. [online] Available at: <<https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2018-natural-gas.pdf>> [Accessed 15 September 2019].

Cagle Cartoons. *Cagle.com*, [online] Available at: <<http://www.cagle.com/>> [Accessed 15 September 2019]

Countering America's Adversaries Through Sanctions Act. 02.08.2017. *Library of Congress* [online] Available at: <<https://www.congress.gov/bill/115th-congress/house-bill/3364/text>> [Accessed 15 September 2019].

EU-US Energy Council – Joint Press Statement. European Commission Press release. Brussels, 2 April 2014. *European Commission Press Releases*, [online] Available at: <https://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-365_en.htm> [Accessed 15 September 2019].

Friedman G. 2014. Geopolitical Journey, Part 2: Borderlands, Jun 3, 2014. *Worldview.stratfor.com*, [online] Available at: <<https://worldview.stratfor.com/article/geopolitical-journey-part-2-borderlands>> [Accessed 15 September 2019].

Gazprom PAO (GAZP.MM). *Reuters.com*, [online] Available at: <<https://www.reuters.com/finance/stocks/overview/GAZP.MM>> [Accessed 15 September 2019].

Hachfeld R. 2018. Trump Merkel oil. 12.07.2018. *Cagle.com*, [online] Available at: <<https://www.cagle.com/rainer-hachfeld/2018/07/trump-merkel-oil>> [Accessed 15 September 2019].

Hansson R. 2014. Putin The gas rider meeting Kerry and Ashton. March 28, 2014. *Cagle.com*, [online] Available at: <<https://www.cagle.com/riber-hansson/2014/03/putin-the-gas-rider-meetingkerry-and-ashton>> [Accessed 15 September 2019].

Kamensky M. 2019. Deutschland beunruhigt. 15.01.2019. *Toonpool.com*, [online] Available at: <https://www.toonpool.com/cartoons/DEUTSCHLAND%-20BEUNRUHIGT_328647#> [Accessed 15 September 2019].

Koch M., Riecke T. and Stratmann K. 2019. Secondary US sanctions. How the US could halt Nord Stream 2, 07.01.2019. *Handelsblatt*, [online] Available at: <<https://www.handelsblatt.com/today/politics/secondary-us-sanctions-how-the-us-could-halt-nord-stream-2/23834864.html>> [Accessed 15 September 2019].

Nikolov T. 2019. Nord Stream. 19.02.2019. *Cagle.com*, [online] Available at: <<https://www.cagle.com/tchavdar-nikolov/2019/02/nord-stream>> [Accessed 15 September 2019].

Ramirez M. 2018. We are not controlled by Russia. 7.07.2018. *Michaelpramirez.com*, [online] Available at: <<https://www.michaelpramirez.com/merkel.html>> [Accessed 15 September 2019].

Resolution MEPC.136(53) Adopted on 22 July 2005 Designation of the Baltic sea area as a particularly sensitive sea area. *Imo.org*, [online] Available at: <<http://www.imo.org/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/Marine-Environment-Protection-Committee-%28MEPC%29/Documents/MEPC.136%2853%29.pdf>> [Accessed 15 September 2019].

Snyder T. 2018. Vladimir Putin's politics of eternity, 16 Mar 2018. *The Guardian*, [online] Available at: <<https://www.theguardian.com/news/2018/mar/16/vladimir-putin-russia-politics-of-eternity-timothy-snyder>> [Accessed 15 September 2019].

Speech by Federal Chancellor Dr. Angela Merkel on 16 February 2019 at the 55th Munich Security Conference. *Bundesregierung.de*, [online] Available at: <<https://www.bundesregierung.de/breg-en/news/speech-by-federal-chancellor-dr-angela-merkel-on-16-february-2019-at-the-55th-munich-security-conference-1582318>> [Accessed 15 September 2019].

Trump demands Europe pay more toward Nato in excoriating speech at Brussels summit. 25.05.2017. *Telegraph.co.uk*, [online] Available at: <<https://www.telegraph.co.uk/news/2017/05/25/trump-demands-europe-pay-toward-nato-excoriating-speech-brussels/>> [Accessed 15 September 2019].

Us Senators Letter to the Honorable Jean-Claude Juncker. July 12 2016. *Politico.eu*, [online] Available at: <<https://www.politico.eu/wp-content/uploads/2016/07/USenatorsletterNordStream2.pdf>> [Accessed 15 September 2019].

USA wollen Zoll-Befreiung für EU bei «Zugeständnissen» verlängern. 26.04.2018. *Tagesspiegel.de*, [online] Available at: <<https://www.tagesspiegel.de/politik/handelskonflikt-usa-wollen-zoll-befreiung-fuer-eu-bei-zugestaendnissen-verlaengern/21216994.html>> [Accessed 15 September 2019].

US-Botschafter Grenell schreibt Drohbriebe an deutsche Firmen, 13.01.2019. *Spiegel.de*, [online] Available at: <<https://www.spiegel.de/politik/deutschland/richard-grenell-us-botschafter-schreibt-drohbriebe-an-deutsche-firmen-a-1247785.html>> [Accessed 15 September 2019].

Wilkes W. 2019. U.S. Warns Sanctions Possible If Nord Stream 2 Pipe Proceeds. *Bloomberg.com*, [online] Available at: <<https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-05-17/u-s-warns-sanctions-possible-if-nord-stream-2-pipe-proceeds>> [Accessed 15 September 2019].

World Energy Outlook 2018. Executive Summary. *Webstore.iea.org*, [online] Available at: <<https://webstore.iea.org/download/summary/190?fileName=English-WEO-2018-ES.pdf>> [Accessed 15 September 2019].

World Shale Gas Resources: An Initial Assessment of 14 Regions Outside of the United States, Plus Comprehensive Coverage of Hydraulic Fracturing, Fracking, Environmental Risks. April 29, 2011, 365 p. *Eia.gov*, [online] Available at: <<https://www.eia.gov/analysis/studies/worldshalegas/archive/2011/pdf/fullreport.pdf>> [Accessed 15 September 2019].

Zeneli V. 2019. Why NATO's European Members Can No Longer Expect America to Pick Up the Bill. 26.11.2017. *Nationalinterest.org*, [online] Available at: <<https://nationalinterest.org/feature/why-natos-european-members-can-no-longer-expect-america-pick-23351>> [Accessed 15 September 2019].

Zudin A. 2018. Trump and Nord stream 2. 24.05.2018. *Cagle.com* [online] Available at: <<https://www.cagle.com/alexandr-zudin/2018/05/trump-and-nord-stream-2>> [Accessed 15 September 2019].

Айнутдинов А.С. 2008, Типология и функции карикатуры в прессе, *Вестник Челябинского государственного университета*, 2008, № 21, с. 20–28.

Боровский Ю.В. 2019. Советский и российский ТЭК как объекты западных санкций: политическое соперничество или экономическая конкуренция?, *Вестник МГИМО Университета*, 2019, № 3 (66), с. 42-60.

Відкритий лист академіка НАН України Юрія Туниці до Президента України, парламенту та майбутнього уряду, 13.08.2019. *Голос України*, [online] Доступно: <<http://www.golos.com.ua/article/320390>> [Дата звернення 15 вересня 2019].

Газопровод «Северный поток-2». *Gazprom.ru*, [online] Доступно: <<http://www.gazprom.ru/projects/nord-stream2/>> [Дата звернення 15 вересня 2019].

Германия выдала разрешение на «Северный поток-2». 30.03.2018. *Mt5.com*, [online] Доступно: <https://www.mt5.com/ru/forex_humor/image/34891> [Дата звернення 15 вересня 2019].

Данія вимагає екологічної експертизи Nord Stream-2. 16.09.2019. *Укрінформ*, [online] Доступно: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2669374-dania-vimagaie-ekologichnoi-ekspertizi-nord-stream2.html>> [Дата звернення 15 вересня 2019].

Долінчук С. 2019. *Варшавський газовий дебют: про що Зеленський домовився в Польщі з американцями*. 02.09.2019. [online] Доступно: <<https://mind.ua/publications/20201483-varshavskij-gazovij-debyut-pro-shcho-zelenskij-domovivsyav-polshchi-z-amerikancyami>> [Дата звернення 15 Вересня 2019].

ЕС остаточно вніс зміни до Газової директиви: що це означає для «Північного потоку-2», 15.04.2019. *P.dw.com*, [online] Доступно: <<https://p.dw.com/p/3Ghco>> [Дата звернення 15 вересня 2019].

Йолкін С. 2018. Заручниця «Північного потоку». 12.07.2018. *P.dw.com*, [online] Доступно: <<https://p.dw.com/p/31MhH>> [Дата звернення 15 вересня 2019].

Кустовський О. 2019. Північний потік-2, 13.08.2019. *Голос України*, [online] Доступно на: <http://www.golos.com.ua/images_article/orig/2019/08/120819/nordstream2-19.jpg> [Дата звернення 15 вересня 2019].

Никуличев Ю. В. 2018. «Пробуждение спящей красавицы»: Программа PESCO между атлантизмом и европеизмом, *Проблемы европейской безопасности*. Сб. науч. тр. РАН. ИНИОН, 2018, с. 47-63.

Посли Сполучених Штатів Америки в Німеччині, Данії та Європейському Союзу Річард Гренелл, Карла Сендс і Гордон Сондленд. Коментар: Європа мусить зберегти контроль над енергобезпекою. 07.02.2019. *P.dw.com*, [online] Доступно: <<https://p.dw.com/p/3CuHh>> [Дата звернення 15 вересня 2019].

СПГ-терминал в Германии – угроза для газа из России? 09.04.2019. *P.dw.com*, [online] доступно: <<https://p.dw.com/p/3GWAe>> [Дата звернення 15 вересня 2019].

Трам: Німеччина є заручницею Росії. 11.07.2018. *P.dw.com*, [online] доступно: <<https://p.dw.com/p/31FcA>> [Дата звернення 15 вересня 2019].

Хто виграє і хто програє від нових санкцій США проти Росії. 02.08.2017. *P.dw.com*, [online] Доступно: <<https://p.dw.com/p/2hBy9>> [Дата звернення 15 вересня 2019].

Шадурский А.В. 2014. Сланцевая революция и новые правила игры: есть ли угроза российским энергетическим позициям в Европе? *Индекс Безопасности*, 2014, №4 (111), с. 94.

References

Ainutdinov A.S. 2008, Typology and functions of caricatures in the press, West. Chelyabinsk state. Univ., 2008, No. 21, P. 20–28 (rus).

Alla and Chavdar. 2019. Putin and European elections. 27.05.2019. [online] Available at: <<https://politicalcartoons.com/sku/225671/>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Angela Merkel hits back at Donald Trump at Nato summit. 11.07.2018. [online] Available at: <<https://www.theguardian.com/us-news/2018/jul/11/nato-summit-donald-trump-says-germany-is-captive-of-russians>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Borovsky Y.V. 2019. The Soviet and Russian Energy Industry as Objects of Western Sanctions: Political Rivalry or Economic Competition?, Bulletin of MGIMO University, 2019, No. 3 (66), p. 42-60 (rus).

BP Statistical Review of World Energy 2018. 67th edition. 35 p. [online] Available at: <<https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2018-natural-gas.pdf>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Cagle Cartoons. [online] Available at: <<http://www.cagle.com/>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Countering America's Adversaries Through Sanctions Act. 02.08.2017. [online] Available at: <<https://www.congress.gov/bill/115th-congress/house-bill/3364/text>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Denmark requires Nord Stream-2 environmental expertise. 16.09.2019. [online] Available at: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2669374-dania-vimagae-ekologicnoi-ekspertizi-nord-stream2.html>> [Accessed 15 September 2019] (ukr).

Dolynchuk S. 2019. Warsaw gas debut: what Zelensky agreed on in Poland with the Americans. 02.09.2019. [online] Available at: <<https://mind.ua/publications/20201483-varshavskij-gazovij-debyut-pro-shcho-zelenskij-domovivsya-v-polshchi-z-amerikancyami>> [Accessed 15 September 2019] (ukr).

EU finally amended the Gas Directive: what it means to «Nord Stream 2», 15.04.2019. [online] Available at: <https://p.dw.com/p/3Ghco> [Accessed 15 September 2019].

EU-US Energy Council – Joint Press Statement. European Commission Press release. Brussels, 2 April 2014. [online] Available at: <https://europa.eu/rapid/press-release_IP-14-365_en.htm> [Accessed 15 September 2019] (ukr).

Friedman G. 2014. Geopolitical Journey, Part 2: Borderlands, Jun 3, 2014. [online] Available at: <<https://worldview.stratfor.com/article/geopolitical-journey-part-2-borderlands>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Gazprom PAO (GAZP.MM). [online] Available at: <<https://www.reuters.com/finance/stocks/overview/GAZP.MM>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Germany issued a permit for Nord Stream-2. 03.30.2018. [online] Available at: <https://www.mt5.com/ru/forex_humor/image/34891> [Accessed 15 September 2019] (rus).

Hachfeld R. 2019. Trump Merkel oil. 12.07.2018. [online] Available at: <<https://www.cagle.com/rainer-hachfeld/2018/07/trump-merkel-oil>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Hansson R. 2014. Putin The gas rider meeting Kerry and Ashton. March 28, 2014. [online] Available at: <<https://www.cagle.com/riber-hansson/2014/03/putin-the-gas-rider-meetingkerry-and-ashton>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Kamensky M. 2019. Deutschland beunruhigt. 15.01.2019. [online] Available at: <https://www.toonpool.com/cartoons/DEUTSCHLAND%20BEUNRUHIGT_328647#> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Koch M., Riecke T. And Stratmann K. 2019. Secondary US sanctions. How the US could halt Nord Stream 2, Handelsblatt, 07.01.2019. [online] Available at: <<https://www.handelsblatt.com/today/politics/secondary-us-sanctions-how-the-us-could-halt-nord-stream-2/23834864.html>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Kustovskiy O. 2019. The North Stream-2, Voice of Ukraine. 13.08.2019. [online] Available at: <<http://www.golos.com.ua/images/article/orig/2019/08/120819/nordstream2-19.jpg>> [Accessed 15 September 2019] (rus).

LNG terminal in Germany - a threat to gas from Russia? 09.04.2019. [online] Available at: <<https://p.dw.com/p/3GWaE>> [Accessed 15 September 2019] (rus).

Nikolov T. 2019. Nord Stream. 19.02.2019. [online] Available at: <<https://www.cagle.com/tchavdar-nikolov/2019/02/nord-stream>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Nickulichev I.V. 2018. «The awaking of the sleeping beauty»: the PESCO program between atlantism and europeanism, European security issues. Collected Works / RAN. INION, 2018, P. 47-63 (rus).

Open letter academician Yuri Tunytsya Ukraine to the President of Ukraine, the Parliament and future government Voice of Ukraine.. 13.08.2019. [online] Available at: <<http://www.golos.com.ua/article/320390>> [Accessed 15 September 2019] (ukr).

Ramirez M. 2018. We are not controlled by Russia. 7.07.2018. [online] Available at: <<https://www.michaelpramirez.com/merkel.html>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Resolution MEPC.136(53) Adopted on 22 July 2005 Designation of the Baltic sea area as a particularly sensitive sea area. [online] Available at: <<http://www.imo.org/en/KnowledgeCentre/IndexofIMOResolutions/Marine-Environment-Protection-Committee-%28MEPC%29/Documents/MEPC.136%2853%29.pdf>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Shadursky A.V. 2014. The shale revolution and the new rules of the game: is there a threat to Russian energy positions in Europe? Security Index, 2014, №4 (111), p. 94 (rus).

Snyder T. 2018. Vladimir Putin's politics of eternity, The Guardian, 16 Mar 2018. [online] Available at: <<https://www.theguardian.com/news/2018/mar/16/vladimir-putin-russia-politics-of-eternity-timothy-snyder>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Speech by Federal Chancellor Dr. Angela Merkel on 16 February 2019 at the 55th Munich Security Conference. [online] Available at: <<https://www.bundesregierung.de/breg-en/news/speech-by-federal-chancellor-dr-angela-merkel-on-16-february-2019-at-the-55th-munich-security-conference-1582318>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

The gas pipeline Nord Stream-2. [online] Available at: <<http://www.gazprom.ru/projects/nord-stream2/>> [Accessed 15 September 2019] (rus).

Trump demands Europe pay more toward Nato in excoriating speech at Brussels summit. 25.05.2017. [online] Available at: <<https://www.telegraph.co.uk/news/2017/05/25/trump-demands-europe-pay-toward-nato-excoriating-speech-brussels/>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Trump: Germany is Russia's hostage. 11.07.2018. [online] Available at: <<https://p.dw.com/p/31FcA>> [Accessed 15 September 2019] (ukr).

USA wollen Zoll-Befreiung für EU bei «Zugeständnissen» verlängern. 26.04.2018. [online] Available at: <<https://www.tagesspiegel.de/politik/handelskonflikt-usa-wollen-zoll-befreiung-fuer-eu-bei-zugestaendnissen-verlaengern/21216994.html>> [Accessed 15 September 2019] (ger).

US Ambassadors to Germany, Denmark and the European Union Richard Grenell, Carla Sands and Gordon Sundland. Comment: Europe must retain control over energy security. 07.02.2019. [online] Available at: <<https://p.dw.com/p/3CuHh>> [Accessed 15 September 2019] (ukr).

US-Botschafter Grenell schreibt Drohbriefe an deutsche Firmen, Spiegel, 13.01.2019. [online] Available at: <<https://www.spiegel.de/politik/deutschland/richard-grenell-us-botschafter-schreibt-drohbriefe-an-deutsche-firmen-a-1247785.html>> [Accessed 15 September 2019] (ger).

Us Senators Letter to the Honorable Jean-Claude Juncker. July 12 2016. [online] Available at: <<https://www.politico.eu/wp-content/uploads/2016/07/USsenatorsletterNordStream2.pdf>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Who wins and who loses from the new US sanctions against Russia. 02.08.2017. [online] Available at: <<https://p.dw.com/p/2hBy9>> [Accessed 15 September 2019] (ukr).

Wilkes W. 2019. U.S. Warns Sanctions Possible If Nord Stream 2 Pipe Proceeds. [online] Available at: <<https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-05-17/u-s-warns-sanctions-possible-if-nord-stream-2-pipe-proceeds>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

World Energy Outlook 2018. Executive Summary. [online] Available at: <<https://webstore.iea.org/download/summary/190?fileName=English-WEO-2018-ES.pdf>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

World Shale Gas Resources: An Initial Assessment of 14 Regions Outside of the United States, Plus Comprehensive Coverage of Hydraulic Fracturing, Fracking, Environmental Risks. April 29, 2011, 365 p. [online] Available at: <<https://www.eia.gov/analysis/studies/worldshalegas/archive/2011/pdf/fullreport.pdf>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Yolkin S. 2018. Hostage of the Nord Stream. 12.07.2018. [online] Available at: <<https://p.dw.com/p/31MIH>> [Accessed 15 September 2019] (ukr).

Zeneli V. 2019. Why NATO's European Members Can No Longer Expect America to Pick Up the Bill. 26.11.2017. [online] Available at: <<https://nationalinterest.org/feature/why-natos-european-members-can-no-longer-expect-america-pick-23351>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Zudin A. 2018. Trump and Nord stream 2. 24.05.2018. [online] Available at: <<https://www.cagle.com/alexandr-zudin/2018/05/trump-and-nord-stream-2>> [Accessed 15 September 2019] (eng).

Pytlovana Liliia

USA AND NORTH STREAM-2 IN MODERN POLITICAL CARTOONS

The article describes the features of representation of the US policy as to the building of the North Stream-2 gas pipeline in modern political cartoons. The US position as to the project is looked in several contexts: the USA and Russian competition on the European and Ukrainian gas markets, a global confrontation between both countries; security of EU and NATO countries, especially Germany, from Russia's energy and political pressure. The following main arguments in the US administration rhetoric against the Nord Stream-2 are highlighted: the pipeline disintegrates the European Union; opposes the interests of the countries of Western and Eastern Europe; causes a split within the NATO countries; makes Germany an energy hostage of the Kremlin; causes the environmental risks; is an instrument of Russia's hybrid war against Western countries and Ukrainian. The author traces the diplomatic attempts are being made by the United States for preventing the building of Nord Stream-2, US' lobbying for amendments to the EU Gas Directive, the system of American sanctions against both Russia and Gazprom's European business partners.

The analyzed political cartoons focus on the negative attitude of the United States to the Nord Stream-2 as an instrument of increasing Russia's political influence on European countries. They also demonstrate the threat of loss of energy independence by Germany. The cartoonists often explain the American opposition to the Nord Stream-2 project by the struggle of the US and Russia for European gas markets. The most frequent personages of the cartoons are the President of the USA Donald Trump, the President of Russia Vladimir Putin, and German Chancellor Angela Merkel. The cartoons contain little symbolism, allegories, metaphors and do not need the searching of hidden contents. As usual, they are very straight, unambiguous in interpretation, clearly tied with the political context and current situation.

Keywords: cartoon, North Stream-2, pipeline, USA.

**МІЖНАРОДНЕ ВІЙСЬКОВЕ СПІВРОБІТНИЦТВО
ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ
(НА ПРИКЛАДІ ВІЙСЬКОВОГО З'ЄДНАННЯ «ЛИТПОЛУКРБРИГ»)**

Вивчається історія створення і діяльності спільного міжнародного військового з'єднання – Литовсько-польсько-української бригади імені князя Костянтина Івановича Острозького (ЛитПолУкрбриг). Аналізуються причини виникнення ЛитПолУкрбриг, серед яких вказується основна – загроза агресії з боку Російської Федерації. Напад збройних сил Росії наприкінці лютого 2014 р. на Україну, анексія Криму та окупація частини Донбасу значно погіршили безпекову ситуацію держав Східної Європи. Перед загрозою російської експансії дві країни члени НАТО – Литва та Польща разом з Україною створили боєздатну спільну військову бригаду, яка є прикладом взаємодії військових потуг трьох сусідніх держав. Аналізується стан бойової підготовки бригади, особлива увага звернена на проведення міжнародних військових навчань. Підкреслюється, що у ході міжнародних військових навчань українські військовики вивчають та адаптують для власних потреб стандарти боєготовності НАТО. Робиться висновок про перспективи об'єднання військових зусиль України та східноєвропейських держав перед загрозою агресії з боку путінської Росії.

Ключові слова: ЛитПолУкрбриг, Литовсько-польсько-українська бригада імені князя Острозького, російсько-українська війна, європейська безпека, міжнародні військові навчання, міжнародне військове співробітництво.

Актуальність проблеми. Агресія Російської Федерації проти України, яка розпочалася 22 лютого 2014 р., кардинально змінила уявлення щодо безпекових викликів країнам Східної Європи. В умовах загрози міжнародній безпеці важливим є проведення єдиного курсу у зовнішній політиці східноєвропейських країн. Запровадження економічних санкцій проти Росії стало своєчасним та колегіальним рішенням, формат якого по суті був вироблений всередині ЄС протягом років та який продемонстрував певну ефективність. Важливим також є зміцнення військового співробітництва, адже агресія Росії проти України виявила необхідність консолідованої роботи європейської спільноти саме в питаннях політики безпеки та оборони. Приклад у тісному міжнародному військовому співробітництві демонструють Литва, Польща та Україна.

Проховник Павло Миколайович, ад'юнкт Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Проховник П.М., 2019

У вересні 2014 р. в інтерв'ю газеті The Washington Post тогочасна Президент Литви Даля Грибаускайте, коментуючи напад Росії на сусідню державу і кволу реакцію міжнародної спільноти, сказала: «Це означає, що Європа і світ дозволяє Росії не тільки залякувати своїх сусідів, але і застосовувати військову силу проти них. Це те ж саме, що міжнародний тероризм, те, що ми бачимо в Іраку і Сирії. В Україні відбувається справжня війна. Європейський Союз і більшість світових лідерів намагаються говорити про це не як про війну, а як про таку собі підтримку терористичних груп». Згадала Грибаускайте і цинічні слова Путіна про те, що, якщо б він захотів, то його солдати за два дні зайняли б Варшаву, Прибалтійські країни і Бухарест, а це відкрита небезпека для сусідніх держав (*Леллі Уэймут (Lally Weymouth, 2019)*).

Виклад основного матеріалу. Сучасне міжнародне військове співробітництво України з сусідніми країнами – Польщею та Литвою має витоки з часів створення українсько-польського миротворчого батальйону (скорочено – УкрПолбат). 26 листопада 1997 р. під час зустрічі міністрів оборони України та Республіки Польща було підписано «Угоду у справі створення спільної військової частини для участі у міжнародних миротворчих та гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій». 6 квітня 2000 р. Верховною Радою України було ратифіковано цю Угоду (*Угода між Україною та Республікою Польща у справі створення спільної військової частини для участі в міжнародних миротворчих і гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій, 2019*). Після ратифікації законодавчим органом України військова частина отримала назву українсько-польського миротворчого батальйону. У період з 6 по 9 червня 2000 р. на базі 232-го загальновійськового навчального центру (Україна) було проведено сертифікацію української частини спільного підрозділу на спроможність виконувати завдання у складі так званих «багатонаціональних сил КФОР у Косово» (KFOR – англ. Kosovo Force, міжнародні сили під керівництвом НАТО, які відповідали щодо забезпечення миру у Косово).

Сили КФОР були створені у відповідності з резолюцією Ради Безпеки ООН № 1244 та увійшли в Косово 12 червня 1999 р. Вже у липні 2000 року українська частина спільного миротворчого контингенту була розгорнута у Косові. Її штаб і підрозділ тилового і технічного забезпечення були розташовані у населеному

пункті Рака, а 1-ша та 2-га механізовані роти та підрозділи бойового забезпечення – у населеному пункті Брезовиця. Чисельність особового складу української частини батальйону складала 267 військово-службовців. Українсько-польський миротворчий батальйон діяв до травня 2011 р., коли Угода між Україною та Республікою Польща щодо створення спільної військової частини для участі в міжнародних миротворчих і гуманітарних операціях втратила чинність.

УкрПолбат надав поштовх подальшому військовому співробітництву, особливо в умовах агресивної політики Росії проти держав Східної Європи. Хорошим прикладом об'єднання військових потуг сусідніх держав з метою підвищення безпеки в регіоні є литовсько-польсько-українська бригада (ЛитПолУкрбриг). Раса Юкнявічене, екс-міністр оборони Литви в інтерв'ю згадує: «2008 року народилася ця ідея... Спочатку була ідея, щоб і Латвія та Естонія були разом із нами, але вони сказали, що, можливо, для них це не настільки цікаво. На жаль, коли в Україні обрали Януковича президентом, все зупинилося – в Україні не було пріоритетом вступ чи співпраця з НАТО» (*«Україна нам дуже допомогла» – екс-міністр оборони Литви, 2019*).

Після Революції Гідності в Україні і вибору її народом курсу на євроінтеграцію становище кардинально змінилося. Розпочата агресія Росії проти України змінила безпекову ситуацію у Східній Європі, яка вимагала об'єднання військових оборонних зусиль країн регіону. У вересні 2014 р. міністри оборони України, Польщі та Литви провели переговори про створення спільної військової бригади зі збройних контингентів трьох сусідніх держав – Литви, Польщі та України. Того ж місяця у Варшаві прем'єр-міністри трьох країн підписали «Угоду між урядами України, Литви і Польщі щодо створення спільної військової частини» – ЛитПолУкрбриг (*Litpolukrbrig*). 4 лютого 2015 р. Верховна Рада України ратифікувала Угоду, а 20 лютого 2015 р. Президент України підписав Закон «Про ратифікацію Угоди між Кабінетом Міністрів України та Урядом Литовської Республіки, Урядом Республіки Польща стосовно створення спільної військової частини» (*Верховна Рада проголосувала за створення інтернаціонального батальйону Litpolukrbrig, 2019*). У статті другій вказаної Угоди зазначено, що «за згодою Сторін командування та підрозділи Бригади мають бути готовими до участі в міжнародних операціях, що проводяться на підставі мандата Ради Безпеки Організації

Об'єднаних Націй. ...Виділення сил до складу бригади не зачіпатиме національного суверенітету кожної з держав Сторін стосовно права самостійного прийняття рішення щодо розгортання власних сил для участі в конкретній операції». 20 березня Сейм Республіки Польща та 26 березня 2015 р. Сейм Литовської Республіки проголосували за ратифікацію Угоди про створення спільної міжнародної бригади.

Метою військової бригади визначено: підвищення рівня взаємної довіри та співпраці між країнами, а також покращення безпекової ситуації в регіоні, поширення та впровадження сучасних підходів (стандартів) із планування, забезпечення та застосування військ (сил) у загальну систему підготовки збройних сил, підтримка високого рівня бойової готовності національних формувань. Кількісний склад бригади – 4 500 військовиків, з них – 3500 бійців Збройних Сил Польщі, 350 – Збройних Сил Литви і 560 – Збройних Сил України (*Угода між Урядом Литовської Республіки, Урядом Республіки Польща та Кабінетом Міністрів України стосовно створення спільної військової частини, 2019*).

Командування бригади дислокується у м. Любліні (РП). До складу командування входять 58 польських, 18 українських та 5 литовських військовослужбовців. Підрозділи бригади залишаються у місцях постійного розташування на теренах своїх держав і вони підпорядковуються командувачу багатонаціональної бригади під час вишколів, навчань та операцій. Мова йде про бійців 80-ї окремої аеромобільної бригади Збройних Сил України, литовський батальйон уланів імені Великої княжни Литовської Бірутес та польський 5-й батальйон підгалянських стрільців, а також підрозділи артилерії, сапери та логісти з польської 21 бригади підгалянських стрільців (*ЛитПолУкрбриг офіційно нададуть ім'я Костянтина Острозького*).

У березні 2017 р. відбулася VIII сесія Міжпарламентської асамблеї в складі Сейму Литовської Республіки, Сейму та Сенату Республіки Польща та Верховної Ради України, на якій було ухвалене рішення визнати покровителем багатонаціональної військової бригади Великого гетьмана Литовського – Костянтина Острозького (*Спільна військова частина носитиме ім'я Острозького, 2019*).

Костянтин Іванович Острозький був визначним воєначальником середньовіччя. Однією з найблискучіших перемог князя стала битва під Оршею, де він продемонстрував неперевершений

військовий талант. Оршанська битва – переможна битва армії Великого князівства Литовського, значну частину якої склали українські війська, із силами Російської держави. 35-тис. армія на чолі з великим гетьманом литовським князем К. Острозьким приховано переправила свої війська на правий берег Дніпра в ніч на 8 вересня 1514 і завдала несподіваного удару 50-тисячному війську супротивника. Московське військо втратило 30 тис. осіб, у полон було взято самого командуючого (кн. І. Челядніна) і 8 воевод, захоплено значні трофеї, у той час як військо Великого Князівства Литовського втратило близько 4 тис. воїнів. Завдяки цій перемозі був зупинений наступ військ Московської держави на Східну Європу (*Мицик Ю. А. Оршанська битва 1514 р., 2019*). Символічно, що в роки сучасної загрози наступу Російської Федерації об'єднана бригада отримала ім'я цього визначного оборонця східних європейських країн від московського вторгнення.

У жовтні 2017 р. міністри оборони України, Литви та Польщі у Любліні вручили багатонаціональній бригаді Бойовий прапор. Там же відбулася тристороння зустріч президентів України, Польщі та Литви. Цим подіям передували двосторонні переговори президента Литви з керівництвом Польської держави у Варшаві. Під час спільної конференції президенти Литви та Польщі наголосили на спільному баченні викликів, що стоять перед регіоном. Лідери держав наголосили, що РФ упродовж останніх років проявляє імперські тенденції та поглиблює стан загрози в Європі, це викликає занепокоєння і, як відповідь, – поглиблення військового співробітництва. У ході польсько-литовських переговорів звучала і тема ситуації в Україні. «Наші позиції з цього питання однозначні. Вважаємо, що немає іншого шляху – окупацію Криму, а також територій Луганської і Донецької областей має бути припинено. Росія має звідти піти», – заявив президент Польщі А. Дуда (*Люблін – коли ми разом ми сильні, 2019*).

Президенти Литви та Польщі прийняли безпекову декларацію. У документі, зокрема, наголошується: «...потреба збереження рішучої союзницької позиції...у відповідь на загрози у середовищі безпеки». Експерти звертають увагу на положення декларації стосовно «значення постійної військової присутності США в Європі, зокрема, на східному фланзі Альянсу. Оцінюючи перспективу відносин Литви і Польщі через історичну їх ретроспективу, Даля Грібаускайте сказала фразу, яка має всі підстави бути ключовою для

відносин трьох країн – засновників *ЛитПолУкрбригу*: «Коли ми разом – ми сильні» (*Люблін – коли ми разом ми сильні, 2019*).

На зустрічі трьох президентів у Любліні високу оцінку ЛитПолУкрбриг дав колишній Президент України П. Порошенко, який сказав: «... сьогодні наша бригада – це перша ластівка, коли ми робимо зміни і модернізацію наших Збройних Сил відповідно до стандартів НАТО». Порошенко також повідомив, що і інші партнери України проявляють зацікавленість в створенні подібних багатонаціональних військових підрозділів. «Я хочу вам відкрити ще таємницю, і інші наші сусіди дуже уважно вивчають наш позитивний досвід і виходять з пропозиціями щодо створення аналогічних бригад за участю інших держав. Я дуже вітаю це і думаю, що це ще одне підтвердження того, наскільки ефективний і позитивний цей досвід», – зазначив тогочасний український президент (*Порошенко назвав ЛитПолУкрбриг шагом к НАТО, 2019*).

Сьогодні міжнародну бригаду очолює український командир – полковник Дмитро Братішко, його заступник – офіцер ЗС Литовської Республіки, а начальник штабу – офіцер ЗС Республіки Польща.

У численних військових навчаннях формується професіоналізм офіцерів і солдатів бригади. Першим великим випробуванням стали навчання «Анаконда – 2016», під час яких багатонаціональна бригада відпрацьовувала розгортання командного пункту, виконання процесу ухвалення військового рішення, супровід переміщення військ тощо. Навчання «Кленова арка – 2016» були підготовкою до успішної сертифікації бригади. У ході навчання польський і литовський батальйони займали оборонні позиції, а український десантно-штурмовий батальйон виконував рейдові дії у тилу умовного противника для здійснення дезорганізаційних дій.

Головними завданнями міжнародних навчань є:

всебічна підготовка офіцерів, штабів і підрозділів ЗС України до дій спільно з військовими формуваннями ЗС країн-партнерів;

досягнення взаємосумісності у роботі під час відпрацювання завдань;

підвищення рівня взаєморозуміння та співробітництва між ЗС України та збройними силами інших країн.

Завданнями міжнародних навчань є:

відпрацювання та підвищення ефективності спільних дій підрозділів країн-партнерів у мирний час і в період воєнного

конфлікту під керівництвом визначених органів військового управління, включаючи штаби всіх рівнів;

вдосконалення навичок офіцерів і підвищення рівня підготовки штабів із питань планування військових та миротворчих операцій;

відпрацювання дій у взаємодії з військовими підрозділами інших країн під час розгортання та виконання спільних завдань;

підвищення рівня взаємосумісності, мобільності багатонаціональних сил і штабів та можливості діяти у нестандартних умовах;

удосконалення процедури обміну розвідувальною інформацією; досягнення взаєморозуміння та довіри між країнами-учасницями;

вдосконалення системи управління;

відпрацювання правових аспектів застосування військ (сил) під час проведення міжнародних навчань, а саме: «Угоди про статус військ (сил)» (Status of Forces Agreement), «Меморандуму про взаєморозуміння щодо забезпечення з боку приймаючої сторони» (Memorandum of Understanding for Host Nation Support), «Договору про підтримку країною-господаркою сил НАТО, що розташовані на її території» (Host Nation Support Agreement), «Технічної угоди» (Technical Arrangement), «Ноти (Листа) про приєднання» (Note of Accession).

Міжнародні навчання всіх рівнів проводяться згідно з вимогами національних законодавств країн-учасниць та керівних документів відповідних оборонних відомств (оперативних концепцій, планів, стандартів НАТО). Кожна держава-учасниця несе відповідальність за підготовку своїх підрозділів (військовослужбовців) до участі у міжнародному навчанні.

Міжнародні навчання тактичного рівня спрямовані на тренування штабів тактичної ланки, відпрацювання дій підрозділів національних збройних сил, які діють окремо або у складі багатонаціонального контингенту.

Міжнародні навчання оперативного рівня спрямовані на вдосконалення навичок офіцерів штабів об'єднань і з'єднань ЗС України до виконання завдань щодо планування та управління військами в ході багатонаціональних операцій. Під час міжнародних навчань перевіряється спроможність підрозділів (військовослужбовців) виконувати завдання у ході проведення багатонаціональних операцій. В рамках міжнародних навчань здійснюються самооцінки (оцінки) НАТО.

У грудні 2016 р. на базі загальновійськового полігону Збройних Сил Республіки Польща «Демба» відбулась офіційна церемонія відкриття міжнародного командно-штабного навчання «Common Challenge-16». За результатами навчань спільна бригада підтвердила готовність виконувати місії з підтримання миру відповідно до стандартів НАТО (*Литовсько-польсько-українська бригада розпочала участь у навчаннях, 2019*). З того часу, проводяться щорічні військові навчання. Традиційними стали навчання – «Кленова арка», «Common Challenge», «Репід Трайдент» та ін.

У липні 2019 р. військовики окремих батальйонів української 58-ї окремої мотопіхотної бригади імені гетьмана Івана Виговського спільно з офіцерами оперативного командування «Північ» протягом трьох тижнів проходили курсову підготовку у ЛитПолУкрбриг. Навчання відбулися на базі 13-го окремого мотопіхотного батальйону, де інструктори країн-партнерів – офіцери збройних сил Литви і Польщі поділилися досвідом з управління батальйонами при веденні бойових дій. Заняття включали і теоретичну, і практичну підготовку за стандартами НАТО. Зокрема, українські військовики вивчили структуру і організацію роботи штабів батальйонів, яка діє в арміях держав-членів. Дотримуючись всіх необхідних фаз підготовки, офіцери 58-ї окремої мотопіхотної бригади в трьох групах відпрацювали розгортання штабів, маневри підрозділів, в тому числі наступальні, оборонні та інші операції. Іноземні інструктори також надали рекомендації «натовських стандартів» у процесі прийняття рішень під час ведення різних видів бою (*Офіцери «ЛитПолУкрбриг» проводять обучение по стандартам, 2019*).

У березні 2019 р. у Міжнародному центрі миротворчості та безпеки Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного (м. Львів, Україна) завершилась головна конференція з планування українсько-американського командно-штабного навчання «Репід Трайдент – 2019». Представники ЗС США, Канади, Великобританії, Польщі, Румунії, Молдови, Італії, Болгарії, Туреччини, Словаччини, Швеції, Данії, Грузії, Литви затвердили концепцію та сценарій навчань, обговорили ключові питання логістичного забезпечення, розробили пакет документів, що визначають відповідальність та зобов'язання країн-учасників, тощо (*Міжнародне військово-співробітництво, 2019*).

Таким чином, в умовах російсько-української війни країни-члени НАТО – Польща та Литва виробили курс щодо посилення

політичного та військового співробітництва із Україною, зокрема, у галузі модернізації військової техніки та озброєння, проведення спільних військових навчань, створення спільної високопрофесійної військової бригади імені князя Костянтина Острозького. Для українських військовиків служба у спільній бригаді надає можливості вивчити та адаптувати для власних потреб стандарти і рішення у сфері безпеки країн НАТО, а для офіцерів та солдатів Польщі і Литви безцінним є досвід війни з російським агресором, яким діляться українські воїни із побратимами по зброї.

Використані посилання

Верховна Рада проголосувала за створення інтернаціонального батальйону Litpolukrbrig. [online] Доступно: <<http://styknews.info/novyny/polityka/2015/02/04/verkhovna-rada-progolosuvala-za-stvorennia-internatsionalnogo-batalionu-1>> [Дата звернення 11 липня 2019].

Країни НАТО мають захистити себе та допомогти Україні та Грузії. *Українформ*, [online] Доступно: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2773502-kraini-nato-maut-zahistiti-sebe-ta-dopomogti-ukraini-i-gruzii-prezident-litvi.html>> [Дата звернення 11 липня 2019].

Литовсько-польсько-українська бригада розпочала участь у навчанні, *Міністерство оборони України*, [online] Доступно: <<http://www.mil.gov.ua/news/2016/06/07/litovsko-polsko-ukrainska-brigada-rozpochala-uchast-u-navchanni-anakonda-2016>> [Дата звернення 11 липня 2019].

Ляллі Уэймуґ (Lally Weymouth). Грибаускайте: почему мы стараемся не злить Путина? *The Washington Post*, 26.09.2014 [online] Доступно: <<https://inosmi.ru/world/20140926/223252898.html>> [Дата звернення 11 липня 2019].

Люблін – коли ми разом ми сильні. *Голос України*, [online] Доступно: <<http://www.golos.com.ua/article/314147>> [Дата звернення 11 липня 2019].

Мицик Ю. А. *Орианська битва 1514 р.* [online] Доступно: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0> [Дата звернення 11 липня 2019].

Міжнародне військове співробітництво. *Національна академія сухопутних військ*, [online] Доступно: <<http://www.asv.gov.ua/?q=asv/mizhnarodne-viyskove-sprivrobotnytvo>> [Дата звернення 11 липня 2019].

Офіцери «ЛитПолУкрбриг» проводять обучение по стандартам. *Європейська правда*, [online] Доступно: <<https://www.eurointegration.com.ua/rus/news/2019/06/7/7097085/>> [Дата звернення 11 липня 2019].

Порошенко назвав ЛитПолУкрбриг шагом к НАТО. *Dsnews.ua*, [online] Доступно: <<http://www.dsnews.ua/politics/Poroshenko-nazval-LitPolUkrbrig-shagom-k-NATO-22022019195200>> [Дата звернення 11 липня 2019].

Спільна військова частина носитиме ім'я Острозького. *Українформ*, [online] Доступно: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2609571-spilna-vijskova-castina-ukraini-litvi-ta-polsi-nositime-ima-ostrozskogo.html>> [Дата звернення 11 липня 2019].

Сьогодні ЛитПолУкрбриг офіційно нададуть ім'я гетьмана Костянтина Острозького. *Польське радіо*, [online] Доступно: <<http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/328985>> [Дата звернення 11 липня 2019].

Угода між Україною та Республікою Польща у справі створення спільної військової частини для участі в міжнародних миротворчих і гуманітарних операціях під егідою міжнародних організацій. *Верховна Рада України*, [online] Доступно: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_007> [Дата звернення 11 липня 2019].

Угода між Урядом Литовської Республіки, Урядом Республіки Польща та Кабінетом Міністрів України стосовно створення спільної військової частини. *Верховна Рада України*, [online] Доступно: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_548> [Дата звернення 11 липня 2019].

Україна нам дуже допомогла – екс-міністр оборони Литви. *Радіо Свобода*, [online] Доступно: <<https://www.radiosvoboda.org/a/ukrajina-polshcha-lytva-natosija/29785600.html>> [Дата звернення 11 липня 2019].

References

Agreement between the Government of the Republic of Lithuania, the Government of the Republic of Poland and the Cabinet of Ministers of Ukraine on the establishment of a joint military unit. [online] Available at: <https://law.rada.gov.ua/laws/show/998_548> [Accessed 11 July 2019] (ukr).

Agreement between Ukraine and the Republic of Poland on the creation of a joint military unit for participation in international peacekeeping and humanitarian operations under the auspices of international organizations. [online] Available at: <https://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_007> [Accessed 11 July 2019] (ukr).

International military cooperation. [online] Available at: <<http://www.asv.gov.ua/?q=asv/mizhnarodne-viyskove-spivrobitnyctvo>> [Accessed 11 July 2019] (ukr).

Lally Weymouth By The Washington Post, USA, 09/26/2014 / Gribauskaite: Why Don't We Try to Anger Putin? [online] Available at: <<https://inosmi.ru/world/20140926/223252898.html>> [Accessed 11 July 2019] (rus).

Lithuanian-Polish-Ukrainian Brigade started participating in training... [online] Available at: <<http://www.mil.gov.ua/news/2016/06/07/litovsko-polsko-ukrainska-brigada-rozpochala-uchast-u-navchanni-anakonda-2016>> [Accessed 11 July 2019] (ukr).

Lublin - when we are strong together. [online] Available at: <<http://www.golos.com.ua/article/314147>> [Accessed 11 July 2019] (ukr).

Mitsyk Y. A. Orsha Battle of 1514. [online] Available at: <http://resource.history.org.ua/cgibin/eiu/history.exe?&I2IDBN=EIU&P2IDBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21&C21S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0> [Accessed 11 July 2019] (ukr).

NATO countries need to protect themselves and help Ukraine and Georgia. [online] Available at: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-world/2773502-ukraini-igruzii-president-litu.html>> [Accessed 11 July 2019] (ukr).

Officers of LitPolUkrbrig are trained in. [online] Available at: <www.eurointegration.com.ua/en/news/2019/06/7/7097085/> [Accessed 11 July 2019] (rus).

Poroshenko called LitPolUkrbrig a step towards NATO. [online] Available at: <<http://www.dsnews.ua/politics/Poroshenko-called-LitPolUkrbrig-shagom-k-NATO-22022019195200>> [Accessed 11 July 2019] (rus).

The joint military unit will be named Ostrozky. [online] Available at: <<https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/2609571-spilna-vijskova-castina-ukraini-litve-ta-polsi-nositime-ima-ostrozkogo.html>> [Accessed 11 July 2019] (ukr).

Today, LitPolUkrbrig will officially give the name of Hetman Konstantin Ostrozky. [online] Available at: <<http://www.polradio.pl/5/38/Artykul/328985>> [Accessed 11 July 2019] (ukr).

Ukraine has helped us a lot - former Minister of Defense of Lithuania. [online] Available at: <<https://www.radiosvoboda.org/a/ukraina-polshcha-lytva-nato-rosija/29785600.html>> [Accessed 11 July 2019] (ukr).

Verkhovna Rada has voted to create an international battalion Litpolukrbrig. [online] Available at: <<http://styknews.info/novyny/polityka/2015/02/04/verkhovna-rada-progolosuvala-za-creatednnia-internatsionalnogo-battalionu-l>> [Accessed 11 July 2019] (ukr).

Prohovnyk Pavlo

INTERNATIONAL MILITARY COOPERATION OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE (ON THE EXAMPLE OF A MILITARY UNION «LITPOLUKRBRIG»)

The article scrutinizes the history of creation and activity of a joint military unit - the Lithuanian-Polish-Ukrainian brigade named after Prince Kostiantyn Ivanovych Ostrozkyi (*LitPolUkrbrig*). The causes of LitPolUkrbrig's emergence are analyzed; the main one was the threat of the Russian Federation's aggression. The attack of Ukraine by the Russian armed forces at the end of February 2014, the annexation of the Crimea and the occupation of part of the Donbass significantly worsened the security situation in Eastern Europe. In the face of the Russian expansion's threat, two NATO members Lithuania and Poland, together with Ukraine, set up a capable joint military brigade as an example of interaction of military powers of the three neighboring states. The purpose of the brigade is an increase of the level of mutual trust and cooperation between the countries, as well as the security situation improvement in the region, a spread and implementation of modern approaches (standards) for the planning, a provision and use of troops (forces) in the overall system of the armed forces' training, a maintenance of a high level of combat readiness of national formations. The state of combat training of LitPolUkrbrig is analyzed, with special attention paid to conducting international military exercises. It is emphasized that in the course of international military exercises, Ukrainian soldiers study and adapt NATO standards of readiness for their own needs. For officers and soldiers of Poland and Lithuania, the experience of war with the Russian aggressor, which is shared by Ukrainian soldiers with their counterparts in arms, is invaluable. The conclusion infers the prospects for the unification of the military efforts of Ukraine and Eastern European countries in the face of the aggression threat from Putin's Russia.

Keywords: LitPolUkrbrig, Lithuanian-Polish-Ukrainian Brigade named after Prince Ostrozkyi, Russian-Ukrainian war, European security, international military exercises, international military cooperation.

ВІЙНИ ПАМ'ЯТНИКІВ У СУЧАСНИХ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВІДНОСИНАХ: ВІДГОМІН МИНУЛОГО ЧИ ПОЛІТИЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ?

У статті досліджуються сучасні українсько-польські міждержавні та між-національні відносини кризь призму суперечок навколо складних питань спільної історії, які в останні десятиліття виливаються у так звані «війни на могилах» чи «війни пам'ятників». Доведено, що такий стан речей є наслідком реалізації, доволі відмінної, політики історичної пам'яті, яку здійснюють Республіка Польща та Україна. Події відносно недалекої минувшини, наприклад часів Другої світової війни, є досить травматичною історичною пам'яттю для обох суспільств, а тому найчастіше використовуються як засіб політичних маніпуляцій.

Ключові слова: історична пам'ять, війна пам'ятників, Україна, Республіка Польща, політика пам'яті.

Постановка наукової проблеми та її актуальність. Сучасні українсько-польські міждержавні відносини увібрали у себе численні складові: політичну взаємодію, економічне співробітництво, співпрацю у гуманітарній сфері та на рівні національних меншин. Розвиваючись по висхідній, уже наприкінці 90-х років ХХ століття, двосторонні відносини України та РП були кваліфіковані як стратегічне партнерство. Проте, як продемонстрували останні роки, добросусідство та стратегічне партнерство українсько-польських відносин видається не таким уже й безхмарним у світлі суперечок, які ведуться двома націями у площині історичної пам'яті, трактування спільної історичної минувшини. Займаючи, подекуди, діаметрально протилежні точки зору на події, наприклад, Другої світової війни та міжнаціонального конфлікту на Волині, суперечки щодо історичної минувшини ведуть до війни пам'ятників, а це, у свою чергу, проявляється у погіршенні міжнаціональних відносин. Тому дослідження причин міжнаціональних суперечок, аналіз критичних точок зламу історичної пам'яті в сучасних українсько-польських взаєминах не втрачають своєї актуальності та необхідності їх вивчення.

Стрільчук Людмила Василівна, доктор історичних наук, професор, професор кафедри всесвітньої історії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, м. Луцьк.

© Стрільчук Л.В., 2019

Аналіз попередніх досліджень. Звісно, що запропонована проблема є не новою, її досліджували впродовж двох останніх десятиліть і українські, і польські історики, політологи, журналісти. Найважливішими, з погляду авторки, є праці Б. Бердиховської, В. В'ятровича, Б. Гудя, Я. Грицака, А. Киридон, Я. Куроня, Є. Місіло та інших. Численні публікації згаданих авторів аналізують генезу українсько-польських суперечок навколо місць національної пам'яті, вивчають історичну політику Республіки Польща та України, розкривають найбільш проблемні для узгодження сторінки спільної історії та ілюструють еволюцію суспільно-політичного дискурсу щодо історичної пам'яті. Однак, цілісного дослідження генези та перебігу «воєн пам'ятників» досі не зроблено. Тому запропонована стаття є спробою узагальнення задекларованої наукової проблеми.

Метою статті є аналіз причин сучасного стану українсько-польських суперечок навколо місць національної пам'яті та ілюстрація (на основі фактів) кризового стану двосторонніх відносин у площині історичної пам'яті.

Виклад основного матеріалу. 90-ті роки ХХ – початок ХХІ століть для українсько-польських міждержавних відносин (окрім здобутків політичної та економічної співпраці) ознаменувався узгоджувальною риторикою щодо вироблення спільної визі на історичну минувшину. Варто у цьому сенсі пригадати, наприклад, багатолітній діалог науковців з питань узгодження трактування спільної історії, спільну заяву президентів України та РП «До порозуміння і єднання» від 21 травня 1997 року, відкриття президентами обох країн Л. Кучмою та А. Квасневським меморіалу українсько-польського примирення у с. Павлівка, що на Волині у 2003 році, вироблення спільної визії щодо «Меморіалу орлят» у Львові та відкриття тогочасними президентами В. Ющенком та А. Квасневським 24 червня 2005 року на Личаківському кладовищі меморіалу загиблим воїнам Української Галицької Армії та «Меморіалу орлят», відкриття В. Ющенком та Л. Качинським 13 травня 2016 року пам'ятника меморіалу загиблим українцям у с. Павлокома (РП), а 28 лютого 2009 року президенти України та Польщі В. Ющенко та Л. Качинський взяли участь у вшануванні жертв міжнародного протистояння у роки Другої світової війни у Гуті Пеняцькій (Україна) (Стрільчук, 2017: 375). Здавалося б, суперечки та взаємні образи вдалося здолати.

Однак в останнє десятиріччя українсько-польські відносини переживають декілька кризових моментів, котрі гучним відлунням далися взнаки як на політичному рівні, так і сколихнули обидва суспільства на рівні пересічних українців та поляків. Такими кризовими подіями для двосторонніх взаємин є червень 2013 року, коли у переддень 70-ї річниці Волинської трагедії польськими владцями було прийнято рішення про визнання подій міжетнічного українсько-польського конфлікту 1943 – 1944 років на Волині та у Східні Галичині «етнічною чисткою з ознаками геноциду» (*Strilchuk, 2019: 39-40*), липень 2016 року, що ознаменувався прийняттям польським Сеймом резолюції «Про встановлення 11 липня Днем пам'яті поляків жертв геноциду, вчиненого ОУН-УПА», або ж січень 2018 року, коли польські депутати підтримали законопроект про заборону «бандерівської ідеології». Такі кроки польського політикуму яскраво засвідчують, що спільна польсько-українська історія, а, особливо, її найтрагічніші сторінки стали предметом політичних маніпуляцій та спекуляцій. Наслідком такої політики є погіршення міждержавних та міжнаціональних взаємин і війни пам'ятників, що в останні роки є, нажаль, звичним явищем. Візьмемо, для прикладу, перелік актів вандалізму у місцях національної пам'яті вчинених за останні роки по обидва боки українсько-польського кордону.

2014 рік.

- квітень 2014 року на греко-католицькому цвинтарі в с. Молодичі Ярославського повіту Підкарпатського воєводства знищено пам'ятник українській громаді села;

- березень 2014 року осквернено символічну могилу вояків УПА у Грушовичах Ярославського повіту Підкарпатського воєводства;

- травень 2014 року повторний акт вандалізму у Грушовичах;

- 2 липня 2014 року у с. Вербиця Томашівського повіту Люблінського воєводства пошкоджено пам'ятний знак на увічнення українських жертв комуністичних репресій.

2015 рік.

- осквернено пам'ятний знак воякам УПА на горі Монастир біля с. Верхрати Любачівського повіту Підкарпатського воєводства;

- осквернено пам'ятний знак воякам УПА у с. Молодичі Ярославського повіту Підкарпатського воєводства;

- пошкоджено пам'ятний знак загиблим українцям у с. Радружі Любачівського повіту Підкарпатського воєводства;

- осквернено пам'ятний знак воякам УПА у с. Білосток Грубешовського повіту Люблінського воєводства;

- 27 травня 2015 року пошкоджено пам'ятний знак на символічній могилі вояків УПА у Грушовичах Підкарпатського воєводства.

2016 рік.

- 5 березня 2016 року частково знищено пам'ятник українській громаді у с. Молодичі Ярославського повіту Підкарпатського воєводства;

- 15 травня 2016 року здійснено наругу над могилами українського військового кладовища у с. Пікуличах поблизу Перемишля;

- 9 жовтня 2016 року члени ультраправої організації Obóz Wielkie Polski знищили пам'ятник на братській могилі вояків УПА у с. Верхрата Любачівського повіту Підкарпатського воєводства.

2017 рік.

- 8 січня 2017 року у с. Гута Пеняцька Львівської області невідомими особами зруйновано меморіал загиблим полякам споруджений в пам'ять особам, загиблим в ході каральної акції в роки Другої світової війни;

- 12 березня 2017 року розмальовано червоною фарбою пам'ятники жертвам українсько-польського конфлікту у роки Другої світової війни у с. Підкамінь на Львівщині;

- 14 березня 2017 року повторно сплюндровано пам'ятний меморіал полякам у с. Гута Пеняцька Львівської області (*Стрільчук, 2019: 180-181*);

- 26 квітня 2017 року на цвинтарі у селі Грушовичі Підкарпатського воєводства представники правих польських організацій зруйнували монумент воякам Української Повстанської Армії. Польська сторона пояснила це як «демонтаж незаконного пам'ятника УПА», який простояв 23 роки (*Історична правда*).

Як приклад протиставлення історичної пам'яті та воєн пам'ятників проаналізуємо останній випадок – руйнування монументу воякам УПА у Грушовичах. Отож, руйнування пам'ятника у Грушовичах постфактум легалізували заяви Міністерства культури та Інституту національної пам'яті Польщі.

- Аби довести відсутність поховань під зруйнованим пам'ятником у Грушовичах, Польський інститут національної пам'яті у травні 2017 року ініціював розкопки. Україна скерувала до Польщі групу з 5 спостерігачів (*Історична правда*). У результаті розкопок все ж виявлено поховання, а отже – пам'ятник не був

символічним, як про це заявляла польська сторона. Однак, польська преса подавала цю позицію тенденційно, замовчуючи реальний стан речей і коментуючи факти руйнування монументу та здійснюваних на його місці розкопок виключно з позиції «польської візії».

Польський історик Є. Місіло у статті «Грушовичі 24-26.V.2018 р.» напише: «Я був свідком багатьох ексгумацій і супроводжуваних їх досліджень людських останків. Але з подібним стикаюся уперше. Ексгумації тривали не три, а нерідко кільканадцять днів. Вони не обмежувалися позначеним ірраціонально фрагментом території, як на цвинтарі у Грушовичах, а тривали до результату, тобто шукались всі останки або, ймовірно, їхня найбільша кількість. Їм завжди передувала польова розвідка, а також вивчення архівних документів, свідчення свідків. Потім були пробурені пробні отвори».

У Грушовичах все було по-іншому. Ніби під задалегідь закладену тезу. Вирішено дослідити тільки територію, яка знаходилася безпосередньо під зруйнованим пам'ятником, хоча зі свідчень відомо, що членів УПА ховали у різних закутках цвинтаря. Частина їх виразно помітна на фотографіях кількарічної давності. Достатньо було до них звернутися.

Досі складно було уявити собі ситуацію, аби дослідження охопили тільки частину останків у межах визначеної викопаної ями, а ті, які знаходилися поза нею, залишили недоторканими. Такі археологічні роботи свідчать не про брак професіоналізму, а про прагнення максимально їх звузити, щоб знайти якнайменше решток тіл похованих там членів українського підпілля. У день початку розкопок, 24 травня, в ефірі Польського Радіо 24 за участю професора Кшиштофа Швагжика і редактора Тадеуша Плюжанського останній сказав: «Можливо, це буде поворот, якщо покажемо, що там немає жодних останків. Наші науковці просто хочуть ексгумувати жертв в Україні. Кожній жертві потрібна труна, а поляків без гробів там є багато. Це обов'язок перед попередніми поколіннями. Досі Польща вела надто поступливу політику щодо України. Якщо скажемо, що нинішня політика не може бути залежною від історичної брехні, то будемо переможцями. Уперше стикаюся з ситуацією, коли після трьох днів роботи і знайдення 16 людських решток віце-президент ІНП, який наглядав за розкопками, видає поспішну самовільну заяву, що на підставі «медично-судових досліджень» знайдених решток не встановлено,

що бодай якісь з них належали «членам українських угруповань». У «нормальних» умовах дослідження останків 16 осіб, чи як стверджує українська сторона – 18, тривали б багато місяців. Так було під час ексгумації у Бірчі, в Яцні, а рештки 22 українців ексгумованих в Лішній «досліджували» у Жешуві майже 10 років!» (*Дивись.інфо*).

Уже 25 травня 2018 року у газеті «*Nasz dziennik*» опубліковано статтю, в котрій цитовано висловлювання директора Бюро увіковічення боротьби і мучеництва ІНП Адама Сівка. А Сівек заявив, що нема жодних документів, доказів існування поховань на цвинтарі в Грушовичах: «Українська сторона представила тільки одну історію, яка підтверджує, що там поховані члени УПА. Ми не отримали більше нічого» (*Стрільчук, 2019: 276*).

Як зауважує Є. Місіло, пан А. Сівек «розминувся з правдою» не вперше. У зв'язку з тим, що він постійно повторює, що бракує інших доказів існування могил УПА на цвинтарі в Грушовичах, варто нагадати, як було насправді. Після падіння комуністичного режиму 1989 р. Польщею прокотилася хвиля вшанування місць поховання жертв війни, сталінських репресій, жертв польсько-українського конфлікту. Ініціаторами були члени родин, мешканці сіл, виселених під час акції «Вісла», Союз українців – політичних в'язнів сталінських часів. З плином часу та поспішністю, браком свідків і доступу до закритих тоді комуністичних архівів, які б дозволили встановити імена жертв і місця їх поховання, пам'ятники мали часто символічний характер. Частина з них, якщо не більшість, встановлювалася без будь-якого дозволу, тоді як Рада охорони пам'яті боротьби і мучеництва, якою керував тоді А. Пшевозняк, таких дозволів не видавала, а якщо і видавала, то процедура тривала роками.

Так було у випадку з пам'ятником у Грушовичах, який відкрили та освятили 9 жовтня 1994 року. Усі його елементи, окрім фундаменту, привезли зі Львова. На плиті пам'ятника розміщено п'ять чавунних таблиць. Головна з написом «Героям УПА слава, борцям за волю України» і чотири менші – з назвою куренів УПА, які входили до складу військового округу «Сян»: 1) «Ягоди – Беркута»; 2) «Залізняка»; 3) «Коника» – «Байди»; 4) Рена. Під плитою, у спеціальній крипті, розміщено урни із землею з обраних місць поховання партизанів УПА.

Ні на пам'ятнику, ні на могилі повстанців нема жодних прізвищ полеглих і замордованих партизанів. Навіть тих, які поховані на цвинтарі у Грушовичах. Це була очевидна помилка організаторів встановлення пам'ятника, яка вже невдовзі обернулася проти них, а через роки вона стала підставою для знищення пам'ятника» – пише Є. Місіло (*Дивись.інфо*).

У березні 1995 року дійшло до першої спроби руйнування пам'ятника. Замальовано тоді чорною фарбою всі таблиці і тризуб, а одна з них, присвячена куреню УПА «Залізняка», який діяв на цьому терені, відірвано і вкрадено. На її місці написали – «Геть». Тих, хто зробив це, не знайшли, але через розголос у пресі, прокуратура розпочала слідство проти головного ініціатора встановлення пам'ятника пана Дмитра Богуша з Перемишля. Його звинуватили у порушенні будівельних приписів, а також браку згоди Ради охорони пам'яті боротьби і мучеництва (*Місіло*).

Через чотири роки по тому слідство припинено. Пізніше спроба руйнування пам'ятника повторилася, приблизно у травні 2015 року монумент облили червоною фарбою, зроблено написи на кшталт «Смерть катам Волині та Донбасу», зірвано і вкрадено всі п'ять таблиць. Руйнування пам'ятника зняли і розмістили на російському порталі. 26 квітня 2017 року пам'ятник остаточно розібрали на виконання розпорядження війта гміни Стубно Януша Слабiцького.

Однак доки дійшло до цього, 1999 року Рада охорони пам'яті боротьби і мучеництва і Міжнародна комісія при Раді міністрів України підписали порозуміння, у якому польська сторона погодилася утриматися від демонтажу пам'ятника у Грушовичах і залишення чинних написів. Це рішення було наслідком переданих Раді охорони пам'яті боротьби і мучеництва документів, які підтверджували факт поховання партизанів УПА на тамтешньому цвинтарі. Сьогодні польська сторона, в особі шефа Бюро шанування боротьби і мучеництва ІНП А. Сівки, яке є правонаступником Рада охорони пам'яті боротьби і мучеництва, вдає, що нічого не знає про це порозуміння і заперечує, що мала докази існування згаданих поховань – заявляє Є. Місіло.

Куратор розкопок Кшиштоф Швагжик відразу після закінчення розкопок заявив: «Бюро пошуку та ідентифікації ІНП пізно ввечері закінчило археологічні дослідження на комунальному цвинтарі в Грушовичах. У результаті робіт виявлено поодинокі

поховання 16 цивільних осіб... археологічні і медично-судові дослідження не дають підстав для визнання, що на місці демонтованого пам'ятника на честь УПА були поховані масово або поодинокі члени українських угруповань» (*Стрільчук, 2019: 278*).

Відразу на цю заяву відреагували українські пошуковці, зокрема Святослав Шеремета, секретар Державної міжвідомчої комісії у справах увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв війни та політичних репресій, голови ГО «Українські меморіали» (*ЗІК*).

Телеканал «Zіk» 31 травня 2018 р. у межах проекту «Перші про головне» оприлюднив інтерв'ю С.Шеремети, у якому, останній розповів про результати археологічних розкопок у Грушовичах. Зокрема, секретар Державної міжвідомчої комісії заявив: «Ми, нажаль, не мали можливості впливати на дослідження. Ми могли робити фотографії, відео, оглядати артефакти. Виявилося, що на місці зруйнованого пам'ятника є поховання. Тіла вісімнадцяти людей захоронені у два яруси. На нижньому – чоловіки, жінки та діти.... На верхньому похоронені молоді чоловіки. На верхньому ярусі можуть лежати воїни УПА. З багатьох джерел ми знаємо, що у такий спосіб вночі підзахоронювали повстанців до цивільних поховань. Водночас польська сторона не вірить, що знайдені останки належать воїнам УПА. Вони припускають, що то захоронення дев'ятнадцятого століття» (*ЗІК*).

Українські історики вказують і на речові докази, як от гудзик від німецької натільної білизни, яку носили вояки УПА, або ж монети 20-х років ХХ століття. Експерти розпочали пошуки у польських архівах і згідно віднайдених документів та спогадів, на цвинтарі в Грушовичах поховано тринадцять підпільників ОУН та вояків УПА. Сьогодні по прізвищах та псевдонімах вдалося ідентифікувати п'ятьох осіб – підкреслює історик В. Бірчак (*ЗІК*).

Фактично, документи підтвердили те, що у Грушовичах поховано осіб, які воювали з прокомуністичною польською владою. А отже їхні могили мали б охоронятися законодавством РП. Заяву К. Швагжика українська сторона прокоментувала так: «Я вважаю, що, з точки зору науки, такі однозначні твердження з короткочасних та поверхневих досліджень території робити щонайменше необґрунтовано. Я маю на увазі польську сторону. Тобто це необґрунтовано і політично вмотивовано», – наголосив Святослав Шеремета (*Дивись.інфо*).

Здавалося б, ситуація із пам'ятником у Грушовичах досягла найвищої точки загострення. Однак, вандалізм у даному випадку зайшов іще далі: уламками пам'ятника було вимощено дорогу. За словами мера Стубна Я. Слабiцького, з ініціативи якого відбувся демонтаж пам'ятника, він вдався до таких дій, бо передбачав, що українці збережуть уламки і «зроблять з них реліквію», зокрема польський чиновник заявив: «Каміння було утилізоване. Служить польському суспільству. З нього були зроблені дороги» (*Вікна.іф.уа*).

Історія монументу воякам УПА у Грушовичах, всього лиш один із епізодів непростого пам'яттєвого дискурсу у сучасних українсько-польських взаєминах, який, на жаль, в останні роки, усе частіше виходить із цивілізованих рамок і переростає у війни пам'ятей та пам'ятників. Усвідомлення того, що війни на могилах у міжнаціональні та міждержавні відносини загалом, додають лише негатив, руйнують напрацьовані у попередні десятиліття добросусідство і довіру, мало б стати визначальним для обох сторін. Однак, як демонструють останні події, такого усвідомлення дуже бракує.

Руйнування монументу у Грушовичах спонукало українську сторону до прийняття відповідних рішень. У відповідь на численні порушення польською стороною укладених у попередні роки документів, щодо співпраці у справі охорони місць національної пам'яті, у квітні 2017 року, після 14-го випадку плюндрування українських могил у Польщі Український інститут національної пам'яті оголосив про призупинення видачі дозволів на пошукові роботи полякам на території України. Конфлікт між українською та польською стороною прокоментував В. Вятрович: «...ми оголосили про призупинення видачі дозволів на пошукові роботи, не ексгумаційні. Різниця в тому, що пошук може завершитися віднайденням останків. Після цього має початися ексгумація. Натомість акцентується увага на тому, що ми нібито забороняємо проводити ексгумацію. Попри те, що жодних останків іще не виявлено» (*Новинарня*).

Україна зніме заборону для поляків на пошукові роботи й ексгумацію після того, як на території Польщі буде відновлено хоча б один із пам'ятників, сплюндрованих за останні роки, про це в коментарі «Новинарні» заявив голова УІНП В. В'ятрович. Як бажаний приклад він навів український меморіал у селі

Верхрата Любачівського повіту Підкарпатського воєводства Польщі, зруйнований вандалами в жовтні 2016 року. Кам'яний хрест на кладовищі у Верхраті було встановлено 1993 року на могилі 13 вояків УПА (їхні імена викарбувані на металевих табличках), а також цивільних померлих. Відповідальність за плюндрування могили взяли на себе радикальні націоналісти з організації «Табір великої Польщі» (*Oboz wielkiej Polski*) (*Стрільчук, 2019: 282*).

Даючи коментар з приводу пам'ятника у селі Верхраті, В. Вятрович, фактично підсумував нинішній стан речей в українсько-польських відносинах щодо місць національної пам'яті та воєн пам'яті. «Є дуже конкретний пам'ятник у Верхраті, повністю легальний, який охороняється згідно з міжнародною умовою між Україною та Польщею», – сказав голова УНП. Натомість, за словами В'ятровича, «із 2017 року Польща відверто не виконує взятих на себе міжнародних зобов'язань» щодо захисту українських поховань. «Коли ми говоримо про «цвинтарну війну», то треба розуміти, що з польського боку було 15 випадків плюндрування українських пам'ятників і могил. І жоден з них не був розслідуваний. Жоден пам'ятник не було відновлено. З українського боку було чотири таких випадки, і всі пам'ятники відновлені. В усіх випадках проведено слідство. І, до речі, виявлено участь у них проросійських активістів» – сказав голова Українського інституту національної пам'яті (*Новинарня*).

«Відповідно, ми бачимо абсолютну асиметрію в ставленні до цієї теми. І я переконаний, що ця асиметрія руйнує нормальні стосунки між Україною і Польщею. І Україна має всі підстави вимагати рівного ставлення до українських пам'ятників і могил у Польщі. Такого, як ми гарантуємо для польських на українській території», – наголосив В. В'ятрович.

У відповідь на рішення української сторони, щодо призупинення видачі дозволів на пошукові роботи полякам на території України, на початку листопада 2017 року польське видання «*Dziennik Gazeta Prawna*» з посиланням на урядові джерела повідомило, що в Міністерстві закордонних справ РП складають список українців, яким заборонять в'їзд до Польщі. За інформацією видання, до списку було внесено С. Шеремету, який влітку 2017 р. прийняв рішення про заборону ексгумаційних робіт у с. Костюхнівці Маневицького району Волинської області у рамках робіт польського Інституту національної пам'яті для

пошуку польських легіонерів 1915-1916 років. Дана інформація підтвердилася, коли у листопаді 2017 р. С. Шеремету не впустили до Польщі. Проблема довелося вирішувати за посередництвом посла Республіки Польща в Україні Я. Пекла.

Аналіз вищевикладених фактів дозволяє зробити висновок, що ланцюжок наслідкових явищ очевидний: непримиренність у трактуванні історичної події – веде до протистояння історичних пам'ятей, а війна історичної пам'яті тягне за собою «війни на могилах», загострення міжнаціональних суперечок і, як результат, погіршення міждержавних взаємин. Лише докорінна зміна підходів у цій площині може згладити конфлікт.

Польсько-українське порубіжжя рясніє величезною кількістю місць національної пам'яті, які для обох народів, впродовж тривалої історії сусідства, переплелися взаємодоповнюючи спільну історію, або ж протиставляючи її. Не секрет, що місця національної пам'яті є візуальним компонентом історичної пам'яті, адже вони унаочнюють та увиразнюють минуле. Суспільний дискурс навколо спільної минувшини, як наслідок політичних маніпуляцій, поставив місця національної пам'яті на одне із центральних місць у війні пам'ятей двох народів. І це не випадково, адже як демонструє досвід останніх років, пам'ятник може бути або ствердженням власної рації, або символом трагедії, або ж пантеоном національної доблесті, і, на жаль, тільки після цього – місцем національної скорботи і пам'яті. З сумом, доводиться констатувати, що сучасні українсько-польські взаємин ще далекі від того, аби дійти спільного знаменника у порахунках з минулим, як, наприклад, це зроблено у французько-німецьких чи німецько-польських відносинах.

Використані посилання

Strilchuk L. 2019. The Volyn tragedy in modern Ukrainian-Polish relations. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал. Історичні науки.* № 2 (160) березень-квітень. С.38 – 44.

Архіви Польщі підтверджують захоронення УПА в Грушовичах. *ЗІК*, [online] Доступно: <https://zik.ua/news/2018/05/31/arhivy_polshchi_pidtverdzhuyut_zahoronennya_ura_u_grushovychah> [Дата звернення 10 липня 2019].

«Візьміть хоча б Верхрату»: В'ятрович назвав умову, за якої полякам дозволять ексгумацію могил в Україні. *Новинарня*, [online] Доступно: <<https://novynarnia.com/2019/07/09/eksgum-pl/?fbclid>> [Дата звернення 19 липня 2019].

Місіло Є. Волинський міф «сто тисяч». *Наше слово*, [online] Доступно: <<https://www.nasze-slowo.pl/volinskij-mif-100-tisyach-i-ch>> [Дата звернення 12 березня 2019].

Поляки ігнорують докази поховання бійців УПА в Грушовичах, – історик Євген Місіло. *Дивись.інфо*, [online] Доступно: <<https://dyvys.info/2018/06/05/polyaky-ignoruuyut-dokazy-pohovannya-bijtsiv-upa-na-tsvyntari-v-grushovychah-istoryk-yevgen-misylo>> [Дата звернення 15 липня 2019].

Польща відбудує пам'ятник УПА в Грушовичах. *Історична правда*, [online] Доступно: <<http://www.istpravda.com.ua/short/2018/04/12/152287>> [Дата звернення 19 липня 2019].

Польща передала Україні звіт про дослідження на цвинтарі в Грушовичах. *Історична правда*, [online] Доступно: <<http://www.istpravda.com.ua/short/2018/06/13/152586>> [Дата звернення 18 лютого 2019].

Стрільчук Л., Нінічук А. 2019. *Війна пам'яті та війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах*. Луцьк: Вежа-Друк, с. 368.

Стрільчук Л. 2017. Проблеми історичної пам'яті в сучасних українсько-польських відносинах. *Україна – Польща: історичне сусідство. Матеріали міжнародної наукової конференції. 19-20 травня 2017 р. / ред.. Ю.А. Зінько*. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД». С. 373 – 378.

У Польщі уламками зруйнованого пам'ятника воякам УПА вимостили дорогу. *Вікна.іф.уа* [online] Доступно: <<http://vikna.if.ua/news/category/world/2017/11/24/78189/view>> [Дата звернення 18 лютого 2019].

Шеремета: у Грушовичах знайдено поховання в трунах і без. *ЗІК*, [online] Доступно: <https://zik.ua/news/2018/05/25/sheremeta_u_grushovychah_znaydeno_po_hovannya_u_trunah_i_bez_nyh_1332337> [Дата звернення 18 лютого 2019].

References

Archives of Poland confirm the burial of the UPA in Hrusovychi. [online] Available at: <https://zik.ua/news/2018/05/31/arhivy_polshchi_pidtverdzhuyut_zahoronennya_upa_u_grushovychah> [Accessed 10/07/2019] (ukr).

«Take at least Verkhreat»: Vyatrovich called the condition under which Poles would be allowed to exhume graves in Ukraine. [online] Available at: <<https://novynarnia.com/2019/07/09/eksgum-pl/?fbclid>> [Accessed 19/07/2019] (ukr).

Misilo E. Volyn Myth "One Hundred Thousand". [online] Available at: <<https://www.nasze-slowo.pl/volinskij-mif-100-tisyach-i-ch>> [Accessed 12.03.2019] (ukr).

The Poles ignore the evidence of the burial of UPA fighters in Hrusovychi, - historian Yevgeny Misilo. [online] Available at: <<https://dyvys.info/2018/06/05/polyaky-ignoruuyut-dokazy-pohovannya-bijtsiv-upa-na-tsvyntari-v-grushovychah-istoryk-yevgen-misylo>> [Accessed 15/07/2019] (ukr).

Poland erects a monument to the UPA in Hrusovychi. [online] Available at: <<http://www.istpravda.com.ua/short/2018/04/12/152287>> [Accessed 19.07.2019] (ukr).

Poland submitted a research report to Ukraine at the Grusovychy Cemetery. [online] Available at: <<http://www.istpravda.com.ua/short/2018/06/13/152586>> [Accessed 02/18/2019] (ukr).

Strilchuk L., Ninichuk A. 2019. The war of memory and the war of monuments in modern Ukrainian-Polish relations. Lutsk: Tower-Printing, p. 368 (ukr).

Strilchuk L. 2017. Problems of historical memory in contemporary Ukrainian-Polish relations. Ukraine - Poland: Historic Neighborhood. Proceedings of the International Scientific Conference. May 19-20, 2017 / ed. Yu.A. Zinko. Vinnytsia: Nilan LTD. p. 373 – 378 (ukr).

In Poland, the rubble of a destroyed monument to UPA soldiers cleared the road. [online] Available at: <<http://vikna.if.ua/news/category/world/2017/11/24/78189/view>> [Accessed 02/18/2019] (ukr).

Sheremeta: burial ground was found in Hrushovichi and without. [online] Available at: <https://zik.ua/news/2018/05/25/sheremeta_u_grushovychah_znaydeno_pohovannya_u_trunah_i_bez_nyh_1332337> [Accessed 02/18/2019] (ukr).

Strilchuk L. 2019. The Volyn Tragedy in Modern Ukrainian-Polish Relations. East. Analytical and information journal. Historical sciences. No. 2 (160) March-April. p. 38 – 44 (ukr).

Strelchuk L.

THE WARS OF MONUMENTS IN MODERN UKRAINIAN-POLISH RELATIONS: AN ELEVATION OF THE PAST OR POLITIZATION OF HISTORICAL MEMORY?

Contemporary Ukrainian-Polish relations bear the burden of the past, which is manifested by the controversy surrounding the complex historical past, the shared tragic historical pages.

The article examines contemporary Ukrainian-Polish interstate and international relations through the prism of controversy over complex issues of common history that have spilled over into recent decades into so-called "grave wars" or "monuments wars". It has been proved that this state of affairs is the result of the implementation of a rather different, historical memory policy pursued by the Republic of Poland and Ukraine. The events of a relatively recent past, such as the Second World War, are a rather traumatic historical memory for both societies and are therefore most often used as a means of political manipulation.

With the coming to power of the Right and Just Party party in Poland, the agenda of revising history, returning to the attempts previously tried to influence the transformation of the historical memory of Polish society, as evidenced by the return to the discussions around the Volyn tragedy, is on the agenda. recalculation of the number of victims of the Ukrainian-Polish confrontation during the Second World War, manipulation and overestimation of the numbers of Polish victims of the conflict.

The facts cited pointlessly demonstrate that the current Ukrainian-Polish controversy is the result of all the same old problems, however, with new faces. The author sees this "new face" in the manifestation of hypertrophied and distorted nationalism, which the modern political elite of Poland took as a conceptual doctrine in shaping the state policy of national memory.

Keywords: historical memory, war of monuments, Ukraine, Republic of Poland, memory politics, super-rivers, history.

УДК 902(477.83)

VERKHOTUROVA M.

<https://orcid.org/0000-0002-9172-2310>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.32.2019.181-192>

GUNS OF THE 14-18th CENTURIES IN THE MODERN MUSEUM EXPOSITION

Rapid information development of society requires new approaches to the exposition of artillery of the 14-18th centuries in Ukrainian museums. The article analyses a number of problematic issues that arise when exposing cannons of the 14-18th centuries and suggests possible solutions. It considers some problems of cleaning and taking care of cannons depending on their material and condition. The possible ways to fill the exhibition using the latest technologies to create an interactive exhibition and integrate the history of artillery in the modern information space were suggested in the article.

Keywords: guns of the 14-18th centuries, exposing weapon, military history museum, exposition, interactive exposition.

Relevance of the problem. The historical circumstances of the development of the study of weapons as a science in Ukraine have become one of the reasons for the gaps in the content and construction of museum weapon expositions. The body of scientific literature in the field of artillery research accumulated over the past decade makes it possible to fill these gaps. Rapid information development of society and the growth of interest in military history demand new approaches to the exposition of artillery of the 14-18th centuries in Ukrainian museums. Pieces of artillery of the 14-18th centuries bear artistic, historical, ethnographic, cultural, antique and scientific value and are subject to preservation and protection according to the current legislation of Ukraine that also puts the corresponding requirements to their preservation and exposition.

The purpose of the article is to analyze some problematic issues that arise today in museums when exposing and storing cannons of the 14-18th centuries and to find possible solutions.

Presentation of the main material. The study of weapons as a science did not develop in the Soviet period of history of Ukraine

---

Верхотурова Мар'яна Андріївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Верхотурова М. А., 2019

because of the influence, or even pressure, of political factors. A small number of works of Ukrainian scientists of that period were published only due to the enthusiasm and efforts of their authors (*Сидоренко, 1958: 99-118; Сидоренко, 1978: 78; Апанович, 1969: 222*). At best, the weapons were studied as archaeological material. There are no complex scientific works on the history of artillery of the Ukrainian lands of this period. Foreign scientific literature, which could at least partially fill the gaps in knowledge of the history of the development of artillery as a weapon was not available. The ideological focus of Soviet works on this topic created a distorted historical picture of the artillery development in Ukraine. This state of affairs was reflected in museum expositions, which should be based on professional scientific research. As a result, there often occurred significant errors in attribution of cannons or absolutely incorrect identifications of their nature and type, time frame, geographical origin, their owners, which caused further errors as a consequence. All this made museum expositions historically meaningless, "dead" for an observer, pseudo-scientific. And, unfortunately, we state a certain prevalence of this phenomenon even today.

The establishment of the study of weapons as a science in Ukraine occurs at the present stage of accumulation of the Ukrainian military and historical historiography. This process is reflected in the growth in the number and quality of scientific papers, international scientific conferences and seminars, the presence of a permanent platform for discussion on the Internet, the introduction of relevant disciplines in the educational process. This creates a brand new basis for the construction of museum weapon exhibitions and creation of their content.

The rapid development of information technology requires museums to take a brand new approach to the artillery exposition. In the twentieth century an observer had to visit a museum exhibition to learn about it, but now, in the twenty-first century, it is possible to see an exhibition from home by using the Internet. This poses new challenges to the museum and opens up new areas of work. The task is to fill the site with information that will satisfy the needs not only of

amateurs, who are interested in the history of artillery, but also professional researchers. It would be expedient to post on the site a standard form for each cannon, which would contain basic information about its type, material and method of production, date or time frame of production, region of origin, specification of the main metric measurements of the gun barrel. If possible, information about the author of the cannon, its owner and events it has participated in should also be included. Photos should clearly reflect the architectonics and design features of the gun barrel of the cannon and, if available, the epigraphy and ornament. It is possible to use graphic images-blueprints, which significantly expand the content of the site for a professional researcher. Such an electronic catalog should become the calling card of the active exhibition, reflecting its content as favorably as possible, encouraging to visit the museum (*Верхошорова, 2017: 25-30*).

Attractiveness and magnetism are two important qualities of an item of the museum exposition (*Баїдзехер, 2005: 357-358*). In our opinion, to obtain these characteristics in the exhibition, the item must be successfully presented to an observer. Preparation of a cannon of the 14-18th centuries for exposure requires procedures to align the gun barrel of the cannon properly.

If the cannon is archaeological material, then there is a need of professional cleaning, which can be carried out by the restorer who can professionally preserve and conserve the gun barrel. Unprofessional cleaning, at best, will not bring the desired result, and, at worst, will have irreparable consequences like mechanical and chemical damage to the cannon, which will not only lead to its unappealing appearance, but also to its destruction. A professional restorer should also decide if there is a need to coat the cannon with tannin to preserve its gun barrel. This problem has many aspects, so we will leave it for a separate article.

A problem of unprofessional cleaning from household dust and other dirt or even ignoring the cleaning is quite common. Meanwhile, each cannon requires an individual approach depending on the

material of production, state of preservation and contamination. In general, it is very important to protect the exposed cannon from corrosion and other possible damage, which requires the implementation of preventive measures.

Artillery of the 14-18th centuries, though not in use today, still remains a weapon, and therefore requires appropriate cleaning. To take care of iron and cast-iron cannons one must use special care products-gun oils that protect the barrel from moisture, thereby creating corrosion protection and giving it a presentable appearance in the exhibition. One should begin cleaning by cleaning the bore. For this purpose it is necessary to use the rag on the ramrod fitting the bore size. The rag needs to be soaked in alkaline grease beforehand. After that one needs to clean the cannon with a hard pile brush, soaked in alkaline oil and then wipe it dry with a cloth. After cleaning the bore, it is necessary to proceed to cleaning of the outer surface of the cannon and wipe it with a cloth soaked in alkaline oil. If necessary, a soft pile brush can be used. After the cleaning procedure, a thin layer of gun oil must be spread over the barrel (*Sauer 101. Руководство по эксплуатации и указания безопасности, 2013: 27*).

When choosing a gun oil for coating, it is necessary to take into account the conditions of the environment where the gun will be located. For outdoor exposition, it is expedient to use preservative oil with revitalizant, which provides protection at low temperature conditions of the environment (up to -60°C). If the exhibit is indoors and there are no abrupt temperature fluctuations, then it is alright to use any available neutral gun oil. For large-caliber cast-iron cannons it is expedient to coat the barrel with a thin layer of gun grease.

To coat the gun barrel, one must not use products not intended for the weapon care. Those products may dry unevenly, shrink, drain or become an adhesive film for build-up of dust and other contamination that will not look appealing and will create additional need for cleaning. A cannon of the 14-18th centuries is a piece of the art of weapons of the past centuries, which a priori puts certain requirements for taking care of it. It is absolutely unacceptable to use acrylic, vinyl,

latex or silicate paints or other household or industrial materials to coat the gun barrel. We believe that such actions not only lead to not appealing appearance, but also contradict the law of Ukraine "Law on Museums and Museum Business" (*Конституція України Закон України «Про музеї та музейну справу» № 1709-VI від 05.11.2009*). It is important not only to protect the cannon from corrosion, but also to preserve its original appearance. We emphasize the need of periodical decontamination during the exposition, especially if the exhibition is long-term.

Bronze artillery of the 14-18th centuries requires the implementation of other care measures. The particularities of cleaning of bronze cannons derive from the properties of the production material. The presence of copper in the bronze alloy causes a natural emergence of patina on the cannon. Patina which covers a cannon can be noble or wild. Patina is called noble when it has enamel shine and hardness and accurately repeats the contours of the item. It comes in various shades, from light blue and green to reddish, brown and sometimes almost black. The color and the structure of the patina depend on the bronze alloy and the storage conditions of the cannon, and, therefore, on the impact of different factors on the gun barrel. There is no need to clear the cannon from the noble patina as this coating gives the bronze an exquisite look and is a natural protective material. The patina that coats the metal by "getting into it" and destroying its structure is called wild. It usually occurs when the cannon has been in the ground for a long time. In order to clear the gun barrel from the wild patina, it is necessary to turn to a proficient restorer instead of dealing with this phenomenon on one's own. (*Фармаковский, 1935: 46-57*).

It is quite common to apply the artificial patina to bronze objects to give them a more "attractive" appearance. Such procedures are considered inappropriate.

Bronze gun barrels were more expensive, more reliable in a battle, gave their owners a higher status, and often acquired shapes of artistic works of foundry art. The owners, trying to perpetuate their names and

valors. left some monograms, coats of arms, and oaths on them. Such cannons became collectibles back in the era of their suitability in combat (*Волкау 2015: 188*). When constructing an exhibition, it is necessary to inform an observer as much as possible about the epigraphy, markings, coats of arms, the content of inscriptions, etc., represented on the gun barrel. This will portray a specific gun as a "participant" of various historical events and personalize the object.

The cannons of the 14-18th centuries are the representatives of weapon and blacksmith craft as well as foundry art, that reflect the culture of application and technical development of weapons in a particular region and enable a researcher to track the technological level of production and the skills of gunsmiths. Because of the inscriptions, oaths, coats of arms or images on the gun barrel, the cannon often reflected its owner's worldview, which makes it an informative source of scientific research.

To get the observer greatly interested in the history of the development of the artillery, it is important to give some historical context to the exhibited cannons. When creating an exposition, it is advisable to divide the exhibits into chronological and typological groups (*Вайдахер 2005: 368*).

When constructing the exposition, the question arises: how to demonstrate a cannon to the observer in the best way? Each type of the artillery of the 14-18th centuries had its own specific purpose, and, thus, its own means of application. Devices for firing and transportation were an integral part of this type of weapons. Unfortunately, depending on the type and historical period, not all wooden gun stocks, gun carriages, open horse-drawn carriages, tripods, etc., have been preserved to the present day. Of course, the best option is to expose the cannon on its "native" carriage – on a stock or on an open horse-drawn carriage, etc.). An alternative way is to reconstruct this component paying attention to the type of the gun barrel and the historical period of the origin of the cannon . This practice is quite common in many museums around the world (*Веселов, Карлина 2016: 97-110*). This creates a "complete picture"

and gives the observer the most comprehensive understanding of what the cannon looked like when it was used. We emphasize the fact that the reconstruction must be scientifically sound.

A possible solution to the problem is to use stands during the exposition of the cannon. In our opinion, it is important not to highlight this technical detail of the exposition. A neutral color that does not draw the attention of the observer will be appropriate. The size of the stand has to be compliant with the size of the gun barrel, so that it firmly supports the cannon and does not stand out. The material for the production ought to be chosen depending on the size and weight of the cannon – wood or metal, besides, it is necessary to take into account where exactly the cannon will be exhibited – indoors or outdoors.

Essential attributes of the artillery of the 14-18th centuries in the historical period of its use were charges for firing, such as stone, iron or lead round shots, bombs, charged particles, etc., gun powder, linstocks, quadrants, pritchels, and other items for the cannon use. If such items are available in the holdings of the museum, it would be optimal to use them to create a holistic image of the exhibited cannon.

As one of the possible options of the information supplement of the exhibition, we suggest placing a full-scale model or an image of a sectional view of a charged powder chamber that will allow the observer to see what is inside. During the construction of the exposition it will be expedient to acquaint the visitor with the tactical and technical characteristics of the cannon. To do this, one can use both traditional means, such as labeling, as well as modern ones, for example, multimedia boards with demonstration of videos, QR codes.

The challenges that museums face in the era of the information society, create new requirements for the demonstration of weapons where new technologies should be applied, which will integrate the museum exhibition of the ancient artillery into the present. To achieve this goal, it is possible to use 3D-printed models of cannons, which the observer will be able to "charge", and try to "attach them to firing" (*Verkhoturova 2016: 45-47*). Such interactivity of the cannon will

contribute to the understanding of the use of the artillery in the 14-18th centuries, significantly increasing the level of content of the exhibition and popularizing it.

It would be also expedient to conduct a virtual demonstration of artillery of the 14-18th centuries that was used during firing. 3D scanning will create a virtual model of the exposed cannon while the corresponding software will reproduce the process of charging and firing the cannon. This will contribute to the interest of the observer, form an understanding of the historical development of the artillery as a weapon that has become a powerful force on the battlefield in one century. It should be noted that such a virtual reconstruction ought to be based on scientific research and correspond to historical realities in order to supply a visitor with truthful information.

A quite common practice in the Ukrainian museums today is the use of copies and replicas of gun barrels, produced nowadays in the style of "antiquity". We consider it expedient to indicate the fact that such exhibits are not original. And, again, it would be worthy of telling the observer what historical facts and sources were used by the authors of the idea to popularize the artillery of the past. Not to mention the historical justification for the appearance of such an exposition in the premises of the castle, the palace or the fortress. It should be mentioned that the appearance of such cannon "copies" is not a new phenomenon and traces its roots back to the 19th century. (*Мальченко 2009: 165-168*). We emphasize the need to inform the observer about the origin of such an item in the exhibition with an indication of the time of the production.

One of the important indicators of the development of the state is the level of technical development of its weapons. An important indicator of the cultural development of the nation is the attitude to its historical past, the ability to respect and praise it. The history of weapons and material culture is one of the most important forms which clearly demonstrates the roots of the state-shaping processes and the greatness of the country, and is an essential factor that shapes the national consciousness. The history of artillery of the 14-18th centuries is a history of great victories and crushing defeats of

outstanding commanders and their armies. Artillery is the god of war on the battlefield. Building a museum exposition one has to demonstrate the artillery of the 14-18th centuries as a weapon which became the driving force for fundamental changes not only in the tactics and strategy of warfare, but which also contributed to the significant development of fortifications. Demonstrating pieces of artillery it is crucial to try to transfer its greatness as a powerful weapon of its time.

The task of modern Ukrainian museums is a professional reflection of the history of artillery development in Ukraine.

Conclusions. Analysis of the state of the cannons in the Ukrainian museums has showed that there is a number of problematic issues that need to be addressed. Usually, exhibitions of the artillery are long-term, sometimes expositions remain unchanged for decades, not giving a visitor new scientific knowledge which has been accumulated since its creation. Over the past decade, the modern Ukrainian study of weapons has developed a sufficient scientific base, which creates a brand new basis for the content of exhibitions of weapons in museums. The article contains recommendations on the content of the exhibition. This article also offers the possible ways of the technical solution to present the visitor with the information about the cannons of the 14-18th centuries with the help of the latest technologies applied by the European museums.

In connection with the duration of expositions of the artillery of the 14-18th centuries, there are other issues that need to be addressed. Cannons, like all firearms, need periodic cleaning from household pollution. It is important to distinguish between the concept of restoration, which can be carried out only by a professional restorer, and the concept of cleaning – a procedure that can be carried out by a museum worker. The paper deals with the problems of taking care of the cannons and cleaning them from household dirt, depending on the material of production and the state of preservation. Recommendations have been developed for the procedures that need to be carried out in the preparation of the gun barrel for exposure and in the process of its implementation.

Modern military-historical museums of Ukraine have rich funds and should develop in accordance with the standards of the leading countries of the world, offering visitors a modern information-filled exhibition using new technologies. The problem of preserving and exposing of the artillery in museums is multifaceted and requires further research for professional solutions to problematic issues.

Використані посилання

Sauer 101. *Руководство по эксплуатации и указания безопасности*. 2013. Isny im Allgäu, С.27.

Verkhoturova M. 2016. The model of the wooden gunstock of hand held short barrel bombard in late 14 early 15th century from Lviv History museum collection. *Матеріали VI міжнародного молодіжного форуму «Litteris et artibus»*. Львів, С.45-47.

Апанович О. 1969. *Збройні сили України першої половини XVIII ст.* Київ, с. 222.

Верхотурова М. 2017. Проблеми збереження та експонування артилерії XIV–XVIII ст. в музеях. *Історико-культурні студії*. Львів, С. 25-30.

Веселов Ф., Карлина Т. 2016. Экспозиция открытого хранения вооружения и военной техники военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи: история и предшественники. *Вопросы музеологии*. 2 (2016). С.-Петербург, С. 97-110.

Волкау М. 2015. *Артилерыя Нясвіжскага замка*. Мінск, с. 188.

Друга міжнародна зброєзнавча конференція: тези доповідей. Київ, 16-18 травня, 2016. с.84.

Конституція України. *Закон України «Про музеї та музейну справу» № 1709-VI від 05.11.2009.* : прийнята на п'ятій сесії Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. – Київ: ВВР, 2010, № 5, ст. 45.

Мальченко О. 2009. *Орнаментована артилерія на Правобережній Україні (XV–XVIII ст.)*. Київ. с. 284.

Сидоренко В. 1958. З історії селянсько-козацької артилерії часів визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. *Праці Київського історичного музею*. Київ. Вип. 1. С. 99-118.

Сидоренко В. 1978. Зброя місцевого виробництва на Україні епохи визвольної війни. *Український історичний журнал*. Київ. № 9. С. 75–80.

Третя міжнародна зброєзнавча конференція: тези доповідей. 2018. Київ, 12-14 червня, с. 78.

Фармаковский М. 1935. *Очерки по методике технологического исследования реставрации и консервации древних металлических изделий*. Выпуск 130. ОГИЗ. Москва-Ленинград, с. 122.

Хорев В. 2011. *Антикварное оружие. Экспертиза и реставрация*. Ростов-на-Дону, с. 425.

Четверта міжнародна зброєзнавча конференція. [онлайн] Доступно: <<http://zbroznam.com/>> [Дата звернення 18 липня 2019]

References

Apanovich O. 1969. Armed Forces of Ukraine of the First Half of the 18th Century Kyiv, 222 p. (ukr).

Farmakovsky M. 1935. Essays on the method of technological study of the restoration and conservation of ancient metal products. Issue 130. OGIZ. Moscow-Leningrad, 122 p. (rus).

Fourth International Research Conference on the History of Arms and Armor. [online] Available at: <<http://zbroznam.com/>> [Accessed 18 July 2019] (ukr).

Horev V. 2011. Antique weapons. Examination and restoration. Rostov-on-Don, 425 p. (rus).

Malchenko O. 2009. Ornamental artillery on Right-Bank Ukraine (XV – XVIII centuries). Kiev, 284 p. (ukr).

Sauer 101. Operation and Safety Instructions. 2013, 27 p. (ukr).

Second International Weapons Conference: Abstracts. Kyiv, May 16-18, 2016. 84 p. (ukr).

Sidorenko V. 1958. From the history of peasant-Cossack artillery of the time of the liberation war of the Ukrainian people of 1648-1654. Proceedings of the Kiev History Museum. Kiev. No. 1. 99-118 p. (ukr).

Sidorenko V. 1978. Weapons of local production in the era of the liberation war. Ukrainian Historical Journal. Kiev. № 9. 75–80 p. (ukr).

The Constitution of Ukraine. Law of Ukraine "On Museums and Museum" № 1709-VI of 05.11.2009. : Adopted at the fifth session of the Verkhov. Council of Ukraine 28 Jun. 1996 - Kyiv: VVR, 2010, № 5, art.45 (ukr).

Third International Weapons Conference: Abstracts. 2018. Kiev, June 12-14, 78 p. (ukr).

Verkhoturova M. 2016. The model of the wooden gunstock of hand held short barrel bombard in late 14 early 15th century from Lviv History museum collection. Abstracts of the VI International Youth Forum «Litteris et artibus». Lviv, 45-47 p. (eng).

Verkhoturova M. 2017. The Problems of Preservation and Exposition of Artillery of the XIV-XVIII centuries. in museums. Historical and cultural studios. Lviv, 25-30 p. (ukr).

Veselov F., Karlin T., 2016. Exposition of open storage of armaments and military equipment of the Military History Museum of Artillery, Engineering Troops and Communication Troops: History and Precursors. Questions of museology. 2 (2016). St. Petersburg, 97-110 p. (rus).

Volkau M. 2015. Artillery of Nesvizh Castle. Minsk, s. 188. (be)

Верхотурова М.

ГАРМАТИ XIV – XVIII СТ. В СУЧАСНІЙ МУЗЕЙНІЙ ЕКСПОЗИЦІЇ

В статті аналізується ряд проблемних питань які виникають сьогодні в музеях при експонуванні гармат XIV – XVIII ст., пропонуються можливі варіанти їх вирішення. Розглянуто специфічні особливості чищення та догляду за гарматами в процесі експонування. Запропоновано можливі варіанти наповнення виставки з використанням новітніх технологій для інтеграції історії артилерії в сучасний інформаційний простір. В радянський період історії України під впливом політичних факторів зброезнавство як наука не розвивалося. Невелика кількість праць українських науковців того періоду побачили світ виключно завдяки ентузіазму та старанням їхніх авторів. Ідеологічне навантаження радянських праць на тему створювало викривлену історичну картину розвитку артилерії в Україні. Такий стан речей відображався й на музейних експозиціях, які, в своєму інформаційному наповненні, повинні опиратися на фахові наукові дослідження. На сучасному етапі накопичення української військово-історичної історіографії спостерігаємо становлення українського зброезнавства як науки. Це створює якісно нове підґрунтя для побудови та інформаційної наповненості музейних виставок зброї.

Одним із важливих показників розвитку держави є рівень технічного розвитку її зброї. Важливим показником культурного розвитку нації є ставлення до свого історичного минулого, вміння його шанувати та возвеличувати. Історія артилерії XIV – XVIII ст. – це історія великих перемог та нищівних поразок видатних полководців та їхніх армій. Артилерія – бог війни на полі бою. Будуючи музейну експозицію необхідно демонструвати гармати XIV– XVIII ст. як зброю, що стала рушійною силою для кардинальних змін не тільки в тактиці та стратегії ведення війни, але і сприяла своєю появою значному розвитку фортифікацій. Стрімкий розвиток інформаційного суспільства вимагає якісно нових підходів до експонування зброї в українських музеїв та нового, фахового висвітлення історії розвитку артилерії.

Ключові слова: гармати XIV – XVIII ст., експонування зброї, військово-історичний музей, інтерактивна експозиція.

БУДІВНИЦТВО РІЧКОВИХ БОЙОВИХ КОРАБЛІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ВЕРФЯХ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуті питання будівництва річкових бойових кораблів і катерів на українських верфях за період від Першої до Другої світових воєн. Проаналізовано будівництво броньованих катерів на заводі К. Равенського в Одесі (1915-1920 рр.) та моніторів на заводі «Ленінська кузня» в Києві (1930-1941 рр.). Основна увага звернута на технічні особливості проектів кораблів (катерів) та їхній вплив на тактичні характеристики. Відзначено, що за низкою параметрів монітори, збудовані в Києві, не були оптимальними. Розглянуто основні етапи служби річкових кораблів, побудованих в Україні. Основна увага приділена моніторам Дунайської та Пінської флотилій.

Ключові слова: річкова флотилія, річковий монітор, суднобудування, корабельня, верф, бронекатер.

Постановка проблеми та її актуальність. Україна ще з ХІХ ст. має досить розвинуту суднобудівну промисловість. За часів Російської імперії та СРСР її виробничі потужності були завантажені головним чином будівництвом морехідних кораблів для військових флотів. Однак поряд із ними споруджувались і менші кораблі та катери для річкових флотилій. Упродовж першої половини ХХ ст. відбулись суттєві зміни в їхньому технічному рівні, пов'язані, насамперед, із впровадженням двигунів внутрішнього згоряння, сучасної швидкострільної артилерії, бронювання та інших нововведень. На українських корабельнях були реалізовані кілька цікавих проектів річкових кораблів і катерів, які заслуговують на увагу дослідників.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Мусимо констатувати, що в українській історіографії досі відсутні дослідження, присвячені комплексному вивченню проблематики будівництва

Ткачук Павло Петрович, доктор історичних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, начальник Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Харук Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Ткачук П.П., Харук А.І., 2019

річкових бойових кораблів на вітчизняних верфях. Можемо відзначити, хіба що, статті *Р. Лапшина* (2009, 2010) та *В. Спичакова* (2009), присвячені окремим кораблям і опубліковані в російській періодиці. Дослідження російських авторів характеризуються більшою широтою охоплення тематики, але водночас – меншою увагою до деталей. Вартість їх для істориків досить неоднорідна. Найбільший внесок у розробку тематики розвитку річкових бойових кораблів зробив *І. Черніков*, але у його творчому доробку є як дуже ґрунтовні дослідження (2007, 2013), так і роботи поверхового характеру (1998). Не надто глибоким за змістом є довідник *А. Платонова* (2004). Досить своєрідну публікацію, частково присвячену річковим кораблям, видав *А. Широкоград* (2005). У властивій цьому авторі манері гіперболізації він відносить радянські річкові кораблі – не багато, не мало, – до «чудо-зброї».

Мета та завдання дослідження. У нашій розвідці ми маємо за мету проаналізувати основні програми будівництва кораблів для річкових флотилій на українських верфях за період від Першої до Другої світових воєн. Основна увага буде звернута на технічні особливості кораблів і катерів. Поряд з тим будуть розглянуті й деякі аспекти їхньої служби та бойового застосування.

Виклад основного матеріалу дослідження. Першою у ХХ ст. програмою будівництва річкових бойових катерів, в реалізації якої взяло участь українське підприємство, стала програма створення річкових флотилій, які б підпорядковувались не Морському, а Військовому міністерству. Це мало б спростити взаємодію флотилій з сухопутними військами. В червні 1915 р. три верфі Російської імперії отримали замовлення на 9 броньованих канонірських човнів і 18 катерів-розвідників (ще 18 дозорних катерів замовили у США). Значну частину замовлення – на 14 катерів-розвідників – отримала одеська корабельня К. Равенського (*Черников, 1998:92*). Катер-розвідник заводу Равенського мав водотоннажність 17,9 т. Його довжина становила 15,24 м, ширина – 3,05 м, осадка – 0,69 м. Два шестициліндрових двигуни «Скріпе», які працювали на суміші бензину й гасу, розвивали потужність 110 к.с. Катер озброювався двома 7,62-мм кулеметами «Максим», встановленими у броньованих баштах в носовій і кормовій частинах. Екіпаж складався з семи осіб. Ходова рубка і кулеметні башти катера захищались бронєю завтовшки 6 мм, інші важливі вузли – 4-5 мм; броньова палуба мала товщину 3,5 мм. Для боротьби з мінною загрозою катер міг застосовувати річковий трал (*Черников, 2007:515-519*).

До революції й виходу Росії з Першої світової війни верф Равенського не змогла повністю виконати замовлення. Кілька недобудованих катерів залишались в Одесі. За даними І. Чернікова, чотири з них у 1919 р. потрапили до річкової флотилії Кубанського війська, а коли в лютому 1920 р. Червона Армія зайняла Одесу, то на заводі Равенського знаходились 11 катерів-розвідників. Якщо ж врахувати, що принаймні один катер заводу Равенського у 1920-х роках служив в річкових силах Угорщини під назвою «Гонвед», то кількість катерів-розвідників, виготовлених цим заводом, перевищить замовлені 14 одиниць (*Черніков, 2007:540*).

Досить добре задокументована історія служби катерів Равенського, захоплених більшовиками. Шість з них були списані у 1922-1925 рр. Інші п'ять служили довше. Кілька разів вони змінювали назви. Чотири катери у 1934 р. були перевезені з Києва на Далекий Схід і включені до складу Амурської флотилії. У 1940 р. два з них списали, а ще два навіть взяли участь у війні проти Японії в серпні 1945 р. П'ятий катер залишався на Дніпрі, а з 1940 р. входив до складу Пінської флотилії і загинув у вересні 1941 р. (*Широкорад, 2005:63-64*). Озброєння катерів в радянські часи посилили: на амурських катерах замість кормової кулеметної башти встановили 76,2-мм гірську гармату зр. 1913 р. на тумбовій установці, а пінський отримав на тому ж місці 45-мм універсальну гармату 21-К (*Платонов, 2004:20*).

Новий етап будівництва річкових бойових кораблів на українських корабельнях пов'язується з ухваленим в червні 1931 р. рішенням радянського військово-політичного керівництва відновити Дніпровську флотилію (розформовану в грудні 1920 р.). Головним осередком спорудження кораблів для неї став завод «Ленінська кузня» в Києві. Їхні характеристики значною мірою визначались параметрами кораблів потенційного противника – моніторів польської Річкової флотилії, озброєних 75-мм гарматами і 100-мм гаубицями. Радянські річкові кораблі мали отримати потужніше озброєння. Водночас їхні розміри, і перш за все осадка, мали відповідати особливостям р. Дніпро та її приток.

20 листопада 1930 р. на верфі «Ленінська кузня» заклали монітор для Дніпровської флотилії за проектом СБ-12, який пізніше отримав назву «Ударний». Саме він став першим річковим монітором, збудованим у СРСР.

Корабель мав відносно широкий плоскодонний корпус, який виявився значно важчим, ніж передбачав проект. Тому замість проектних 49 см осадка досягала 60 см, а після модернізації вона зросла до 82 см за водотоннажності 385 т. Архітектура монітора визначалась його озброєнням – двома потужними 130-мм морськими гарматами, встановленими в окремих баштах у носовій частині корабля. Ця типово морська зброя з настільною траєкторією і малими кутами піднесення мало годилась для річкових кораблів – тут доречнішими були б армійські гаубиці, здатні вести нависний вогонь. Однак оскільки монітор будувався на замовлення Військово-морського флоту, він отримав морську артилерію. Крім гармат головного калібру «Ударний» озброювався чотирма 45-мм зенітними гарматами (у двох баштах) і чотирма зчетвереними установками 7,62-мм кулеметів «Максим». Таке зенітне озброєння цілком відповідало рівню початку 1930-х років, однак для 1941 р. вже було застарілим, тому корабель був майже беззахисним від сучасних літаків (Черников, 2007: 303-304). Бронювання «Ударного» захищало лише від куль стрілецької зброї та осколків снарядів. Найкраще захищеними були башти головного калібру, але й тут товщина броні не перевищувала 8 мм (Лапшин, 2010:48). Силова установка «Ударного» спочатку складалась з чотирьох дизельних двигунів німецької фірми MAN сумарною потужністю лише 400 к.с. Під час ремонту в 1939 р. їх замінили на два дизелі 38-КР-8 виробництва Коломенського заводу сумарною потужністю 1600 к.с. Тепер монітор міг розвивати швидкість 11,6 вуз (до модернізації – максимум 9 вуз) (Лапшин, 2010:53).

Конструкція «Ударного» виявилась не надто вдалою. Крім вже вказаних недоліків (велика осадка і малоприсадна для річкових умов артилерія головного калібру) корабель мав значну висоту над ватерлінією і площу силуету. Це не лише ускладнювало маскуванню і збільшувало площу корабля як мішені, але й утруднювало маневрування. Через велику бічну площу «Ударний» зазнавав сильного вітрового зносу, боротись з яким тим складніше, чим меншою є швидкість корабля. А монітор здебільшого виконував вогневі завдання на малому ході або взагалі на стопі. Система управління вогнем «Ударного» була примітивною: корабель міг вести вогонь лише по видимих цілях, а по невидимих – тільки знаходячись на якорі (Платонов, 2004:33-36).

«Ударний» спустили на воду 17 травня 1932 р., а 1 червня 1934 р. монітор увійшов до складу Дніпровської військової флотилії і став її флагманом. В кампанії 1939 р. проти Польщі корабель участі не брав, оскільки з травня до листопада 1939 р. проходив модернізацію на «Ленінській кузні». 3 липня 1940 р. «Ударний» разом з чотирма іншими моніторами Дніпровської флотилії прибув до Ізмаїлу і увійшов до складу Дунайської флотилії, створеної після включення до складу СРСР Бессарабії. Після початку 22 червня 1941 року німецько-радянської війни монітор воював на Дунаї. 20 липня він прибув до Одеси, з 22 липня до 2 серпня пройшов ремонт в Миколаєві. Згодом «Ударний» брав участь в бойових діях на Південному Бузі і нижньому Дніпрі (зокрема, в обороні м. Херсон). 20 вересня 1941 р. монітор був потоплений німецькими пікіруючими бомбардувальниками Ju 87 в Ягорлицькій затоці (*Латишин, 2010:54-59*).

У 1932 р. радянський флот замовив новий монітор, який мав би бути позбавлений недоліків «Ударного» і краще підходити для дій на р. Прип'ять. Корабель, який отримав позначення проекту СБ-30 і назву «Активний», концептуально нагадував перші монітори Дж. Еріксона: дві гармати головного калібру встановили в одній башті. Задля забезпечення колового обстрілу надбудови на моніторі були майже відсутні, а ходовий місток знаходився на дахові гарматної башти.

Головне озброєння монітора складалось з двох 102-мм гармат Б-2 – модифікованого варіанта відомої російської корабельної гармати часів Першої світової війни зі зменшеною з 60 до 45 калібрів довжиною ствола і збільшеним до 60° кутом піднесення. Теоретично це забезпечувало можливість ведення зенітного вогню, однак випробування показали, що заряджати гармату на кутах піднесення понад 45° практично неможливо. Ще на стадії проектування висловлювалась думка щодо необхідності заміни на СБ-30 гармат морського взірця на армійський, але аналіз показав, що така заміна потребуватиме суттєвої переробки башти, і монітор, зрештою, отримав морську артилерію (*Платонов, 2004:39*). Загалом проект СБ-30 передбачав створення корабля, орієнтованого не стільки на обстріл берегових цілей, скільки на бій з річковими кораблями противника. Зенітне озброєння було відверто слабким – дві 45-мм гармати у броньованих баштах. Бронювання порівняно з «Ударним» посилили – найбільш важливі частини корабля захищала броня завтовшки 16-20 мм (*Черников, 2007:306-307*).

«Активний» був закладений на заводі «Ленінська кузня», але на Дніпрі не служив. Окремими секціями корабель перевезли на Далекий Схід, під Хабаровськом склали і 28 серпня 1934 р. спустили на воду. 16 жовтня 1935 р. «Активний» увійшов до складу Амурської флотилії. В серпні 1945 р. він брав участь у війні проти Японії – Маньчжурській наступальній операції (*Бережної, 1988:78*).

Попри низку недоліків проект СБ-30 вважався загалом вдалим. Він став основою для проект СБ-37 – монітора, призначеного для дій на Дніпрі та його притоках. Він же став і першим серійним монітором, спорудженим у Києві (побудували шість екземплярів). На ньому двогарматну башту головного калібру МК-2-4 дев'ятигранної в плані форми посунули дещо в корму щоб мінімізувати одну з вад «Активного» – заривання носом у хвилі на повному ході. Бойова (вона ж ходова) рубка знаходилась на дахові башти, але якщо на «Активному» вона оберталась разом з баштою, то на проекті СБ-37 вона лишалась нерухомою (встановлювалась на вертикальній трубі діаметром 750 мм, яка проходила через центр башти). Озброєння головного калібру – дві 102-мм гармати – було таким же, як і на «Активному». Допоміжне озброєння спочатку складалось з двох баштових установок 40-К, в кожній з яких знаходилась 45-мм гармата і 7,62-мм кулемет ДТ, та двох кулеметних башт з одним кулеметом «Максим» у кожній. Установки 40-К були універсальними, але їхні реальні можливості з ураження повітряних цілей були мізерними. Тому в 1940-1941 рр. носову установку 40-К замінили на 41-К зі спареними 45-мм гарматами. Однак реально це не надто посилювало протиповітряну оборону кораблів – під час боїв 1941 р. монітори, які діяли у складі Пінської військової флотилії, не змогли уразити зі своїх 45-мм гармат жодної повітряної цілі. Додатково у 1939 р. на моніторах встановили зчетверену кулеметну зенітну установку 4М (кулемети «Максим») (*Спичаков, 2009:29-30*).

Захист корабля забезпечувався броньовим поясом товщиною 16 мм в середній частині і 4 мм – в носовій і кормовій. Товщина броньової палуби становила 4 мм. Броньовий пояс і палуба мали локальні посилення в районах снарядних погребів і машинного відділення. Найкраще захищеною була башта головного калібру – товщина її броні становила 30 мм. Вона витримувала влучання

37-мм снарядів. Водночас, як показав досвід боїв, машинне відділення було недостатньо захищеним – навіть осколки авіаційної бомби могли пошкодити двигун (*Спичаков, 2009:28-29*).

Повна водотоннажність монітора проекту СБ-37 становила 263 т, довжина – 51,2 м, ширина – 8,22 м, осадка – 0,88 м. Силова установка була слабкою: два чотирициліндрових дизельних двигуни 4-СД-19-32 розвивали потужність в сумі лише 280 к.с. Максимальна швидкість монітора становила 14-15 км/год. (7,5-8,1 вуз). Нормальний запас палива становив 6,6 т (на 1400 км ходу), повний – 22 т (на 4700 км) (*Спичаков, 2009:30*).

За проектом СБ-37 на заводі «Ленінська кузня» збудували шість моніторів: «Железняков», «Жемчужін», «Левачев», «Мартинов», «Флягін» і «Ростовцев». Упродовж 1936-1937 рр. вони поповнили склад Дніпровської військової флотилії. Завдяки цьому Дніпровська флотилія досягла кількісної і якісної переваги над потенційним противником – польською Річковою флотилією: сім моніторів проти шести (дві 130-мм і дві 102-мм гармат проти шести 100-мм і дві 75-мм). Однак як продемонструвала вереснева кампанія 1939 р., ця перевага була суто теоретичною: через мілководдя монітори не змогли пройти до Пінська (*Спичаков, 2009:31*).

У липні 1940 р. монітори «Железняков», «Жемчужін», «Мартинов» і «Ростовцев» разом з «Ударним» перейшли на Дунай. 8 липня 1940 р. вони увійшли до складу Дунайської військової флотилії (*Бережної, 1988:78*). Базою для них став Ізмаїл. Залишки Дніпровської військової флотилії 17 липня 1940 р. були перейменовані у Пінську військову флотилію. Головною її базою став Пінськ, а тиловою – Київ. Монітори «Флягін» і «Левачев» залишились в Києві, у складі Навчального загону флотилії – через велику осадку вони не могли діяти на Прип'яті, а тим більше на р. Піна (*Спичаков, 2009:31-34*).

З 22 червня 1941 р. монітори брали участь в бойових діях на Дунаї. Головним противником кораблів проекту СБ-37 були не кораблі румунської Дунайської дивізії (яка була досить пасивною), а берегові артилерійські батареї. 18-19 липня монітори прикривали евакуацію флотилії і сухопутних підрозділів з островів дельти і правого берега Дунаю. 22 липня вони прибули до Миколаєва, де пройшли ремонт. Після цього «Жемчужін» і «Ростовцев» були передані до складу Пінської військової флотилії і перейшли на Дніпро.

Монітори «Левачев» і «Флягін» після початку війни скерували на Прип'ять. Однак прорив німців до Києва змусив зосередити артилерійські кораблі на південь від міста. Обидва монітори 11 липня увійшли до складу Дніпровського загону. З середини липня «Флягін» знаходився на позиції південніше Трипілля, а «Левачев» – в районі Ржищева. На початку серпня прийшли монітори з Дунаю. «Жемчужін» зайняв позицію вище Канева, «Ростовцев» – нижче цього міста. Монітори в оперативному відношенні підпорядковувались командуванню Південно-Західного фронту (*Спичаков, 2009:35*).

На початку серпня 1941 р., коли реальною стала загроза форсування німцями Дніпра, монітори маневрували вздовж усього фронту від Києва до Черкас. Доля кораблів була фактично вирішена. Першим загинув «Жемчужін», підірваний власним екіпажем 12 серпня після ушкоджень, отриманих в бою напередодні (*Спичаков, 2009:37*). Інші три монітори ще понад місяць брали участь в обороні Києва і були підірвані 18 вересня 1941 р. Після війни їх підняли, але не відновлювали. Лише «Ростовцев» до вересня 1950 р. використовувався як несамохідна навчально-тренувальна станція у Навчальному загоні Дніпровської флотилії.

Монітори «Железняков» і «Мартинов» в серпні-вересні 1941 р. брали участь в бойових діях на Південному Бузі, нижньому Дніпрі та Дніпро-Бузькому лимані. 18 вересня – у той же день, коли загинули три однотипні монітори в районі Києва – монітор «Мартинов» був підірваний в гирлі р. Конка через неможливість прориву у Дніпро-Бузький лиман (*Спичаков, 2009:39*). «Железняков», хоч і був ушкоджений 20 вересня в Ягорлицькому лимані внаслідок нальотів німецької авіації (тоді ж загинув монітор «Ударний»), все ж зумів дістатись до Севастополя. 26 жовтня його перевели в район Камиш-Бурун для дій в Керченській протоці. 21 листопада Дунайську флотилію розформували, а її кораблі, у тому числі й «Железнякова», передали до складу Азовської військової флотилії. Упродовж 1942 р. монітор брав участь в боях на Азовському морі і р. Дон, а наприкінці серпня став єдиним з великих кораблів флотилії, який зумів прорватись з Азовського моря у Чорне (*Латишин, 2009:45-48*).

Упродовж 1943 р. і першої половини 1944 р. «Железняков» простояв в Поті. На кораблі посилили зенітне озброєння: зняли неефективні «максими», натомість встановили два 37-мм зенітних автомати 70-К, зчетверений 12,7-мм кулемет «Віккерс» і два

кулемети ДШК такого ж калібру. В липні 1944 р. «Железнякова» перевели в Севастополь, в середині серпня – в Одесу. 27 серпня 1944 р. монітор прибув в Ізмаїл. До кінця 1955 р. «Железняков» служив у складі Дунайської флотилії, згодом був переданий до Чорноморського флоту, а 11 березня 1958 р. його списали і переобладнали в плавучий склад. На початку 1965 р. ухвалили рішення відновити «Железнякова» як пам'ятник. Корабель встановили на постаменті в Києві. 10 липня 1967 р. пам'ятник був урочисто відкритий (*Лапшин, 2009:49-50*).

У 1934 р. почалось створення ще одного проекту монітора під позначенням СБ-57. Кораблі цього типу призначались для служби на середній течії р. Амур і мали замінити монітори типу «Шторм», збудовані ще до Першої світової війни. Спорудження кораблів проекту СБ-57 планувалось організувати так же, як і монітора «Активний»: виготовити монітори в Києві, потім розібрати і перевезти на Далекий Схід. За проектом монітор СБ-57 озброювався чотирма 130-мм гарматами, встановленими у двох баштах Б-28. Зенітне озброєння складалось з чотирьох 45-мм гармат (у двох баштах 41-К) і шести 12,7-мм кулеметів (у трьох баштах ДШКМ-2Б). Довжина корабля становила 71,7 м, ширина – 11,3 м, осадка – 1,15 м, повна водотоннажність сягала 800 т. Силова установка за проектом була такою ж, як на моніторі «Ударний» після модернізації (два дизелі 38-КР-8 потужністю по 800 к.с.). Корабель захищала досить потужна броня: товщина поясу становили 50 мм посередині і 16 мм – в носовій і кормовій частинах, палуби – відповідно, 30 і 16 мм. Максимальна швидкість мала становити 12 вуз (*Платонов, 2004:54*).

В грудні 1939 р. на заводі «Ленінська кузня» за проектом СБ-57 були закладені одразу три монітори для Амуру – «Шилка», «Аргунь» і «Волочаєвск». Однак після включення до складу СРСР Бессарабії і утворення в липні 1940 р. Дунайської військової флотилії призначення кораблів поміняли – тепер замість Амуру вони мали служити на Дунаї. Це відобразилось і на назвах кораблів – у вересні 1940 р. перші два з них перейменували у «Відліцу» і «Каховку». Навесні 1941 р. «Відліца» і «Волочаєвск» вже були спущені на воду, на них встановили башти артилерії головного калібру, але коригування проекту продовжувалось. 28 травня ухвалили рішення про заміну дизелів на більш потужні двигуни 9Д

(по 1100 к.с.), завдяки чому швидкість мала зрости до 13 вуз. Одночасно санкціонувалось посилення зенітного озброєння шляхом збільшення кількості установок 41-К до шести і ДШКМ-2Б – до чотирьох. Однак добудові кораблів завадив початок німецько-радянської війни. «Відліцу» й «Волочаєвск» в липні 1941 р. відбуксирували в Запоріжжя, однак 19 серпня затопили з огляду на неможливість евакуації в пониззя Дніпра. Корпус «Каховки» спустили на воду 18 вересня 1941 р. – тільки для того, щоб наступного дня затопити в Рибальському затоні Дніпра, поблизу заводу (*Смирнов*).

З 1937 р. радянські річкові флотилії почали отримувати нові бронекатери проектів 1124 і 1125. Обидва проекти були уніфіковані: на них використовувались однакові силові установки – бензинові мотори ГАМ-34 (два на великому катері проекту 1124 і один – на малому проекту 1125), озброєння – 76-мм гармати в баштах танків Т-28 (пізніше – Т-34), теж дві на великому бронекатері і одна – на малому. До 1946 р. побудували 99 катерів проекту 1124, а до 1947 р. – 203 катери проекту 1125.

Основним осередком будівництва бронекатерів став завод № 340 в Зеленодольську на Волзі. Хоч катери проекту 1125 напередодні німецько-радянської війни надійшли на озброєння Дніпровської (Пінської) і Дунайської флотилій, в Україні вони в той час не виготовлялись. Однак завод «Ленінська кузня» зайнявся будівництвом бронекатерів проекту 1124, знаходячись в евакуації – в Новосибірську. У 1942 р. тут заклали чотири таких бронекатери, але через нестачу робочої сили реально велись роботи тільки на одному з них – із заводським № 3. В серпні 1944 р. катер розпочав випробування, а в жовтні залізницею був доставлений на р. Амур і включений до складу 1-го загону бронекатерів 1-ї бригади річкових кораблів під позначенням БК-47. Матеріали і заготовки для решти трьох катерів перевезли до Києва, на завод №302. Тут бронекатери добудували. БК-67 (заводський №1) потрапив на Амур, БК-346 (№ 2) у 1946 р. увійшов до складу Дунайської флотилії, а БК-344 (№ 4) у тому ж році поповнив склад Дніпровської флотилії. У 1951 р. БК-344 був переданий Болгарії (*Черников, 2013:38*). Катери мали замість застарілих радянських двигунів американські бензинові мотори «Холл-Скотт» (потужністю по 900 к.с.) або «Паккард» (по 1200 к.с.), які постачались за програмою ленд-лізу.

Озброєння складалось з двох башт танка Т-34 зі штатним озброєнням (76-мм гармата Ф-34 і 7,62-мм кулемет ДТ в кожній башті) і спареної установки 12,7-мм кулеметів в башті ДШКМ-2Б (*Бронекатера проект 1124*).

Висновки. Будівництво річкових бойових кораблів на українських корабельнях в першій половині ХХ ст. можна умовно поділити на два етапи. Перший припадає на період Першої світової війни. У цей час залучення українських верфей до програм річкового військового кораблебудування було епізодичним – воно звелось, фактично, до будівництва серії невеликих броньованих катерів на одеському заводі К. Равенського. Другий етап почався у 1930 р. із закладенням монітору «Ударний») і завершився у вересні 1941 р. (з нацистською окупацією Києва). В цей час на київському заводі «Ленінська кузня» послідовно розвивається будівництво великих річкових артилерійських кораблів – моніторів. Всього було споруджено вісім таких кораблів (включаючи серію з шести одиниць типу «Железняков»), а ще три були знищені у недобудованому стані. Монітори, споруджені в Києві, були оптимізовані для дій на європейських ріках – Дніпрі та Дунаї. Конструкція їх, хоч і вдосконалювалась з кожним наступним проектом, була далекою від ідеалу. Насамперед це стосувалось озброєння: гармати головного калібру морських взірців не були оптимальними для дій на річках, а зенітне озброєння було слабким і неефективним. Попри це, монітори, споруджені в Києві, взяли активну участь в німецько-радянській війні на її початковому етапі, діючи на Дунаї, Дніпрі, прибережних акваторіях Чорного моря і Азовському морі.

Використані посилання

Бережной С.С. 1988. *Корабли и суда ВМФ СССР 1928-1945: Справочник*. М.: Воениздат, с. 710.

Бронекатера проект 1124. *RussianShips* [online] Доступно: <<http://russianships.info/katera/1124.htm>> [Дата звернення 20 липня 2019 р.]

Лапшин Р.В. 2009. «Железняков». Боевой путь самого известного советского монитора. *Морская кампания*, №7, с. 40-50.

Лапшин Р.В. 2010. Монитор «Ударный». *Морская кампания*, №3, с. 46-59.

Платонов А.Б. 2004. *Советские мониторы, канонерские лодки и бронекатера. Часть I*. Санкт-Петербург: Галлея-Принт, с. 120.

Смирнов Е.Л. Монитор типа «Шилка» мощностью 1600 э.л.с. *Речная справочная книжка* [online] Доступно: <[http:// russrivership.ru/ public/ files/ doc1167.pdf](http://russrivership.ru/public/files/doc1167.pdf)> [Дата звернення 20 липня 2019 р.]

Спичаков В.А. 2009. В тени «Железнякова». Речные мониторы серии СБ-37. *Морская кампания*, №7, с. 26-39.

Черников И.И. 1998. *Русские речные флотилии за 1000 лет (907-1917)*. Санкт-Петербург: Б.С.К., с. 122.

Черников И.И. 2007. *Энциклопедия мониторов*. Санкт-Петербург: Судостроение, с. 696.

Черников И.И. 2013. *Бронекатера Сталина. Речные танки Великой Отечественной*. М.: Эксмо, с. 128.

Ширококорд А.Б. 2005. *Чудо-оружие СССР: Тайны советского оружия*. М.: Вече, с. 352.

References

Berezhnoi S.S. 1998. *Ships and vessels of the WMF USSSR. Handbook*. М.: Voenizdat, p. 710 (rus).

Armored boats project 1124. *RussianShips* [online] Available: <<http://russianships.info/katera/1124.htm>> [Accessed 20 July 2019] (rus).

Lapshin R.V. 2009. «Zhelezniakov». The combat path of the most famous Soviet monitor. *Morskaia kampania*, №7, p. 40-50 (rus).

Lapshin R.V. 2010. Monitor «Udarnyj». *Morskaia kampania*, №3, p. 46-59 (rus).

Platonov A.B. 2004. *Soviet monitors, gunboats and armored boats. Part I*. Sankt-Petersburg: Galleia-Print, p. 120 (rus).

Prasnikov V.B. 1999. Post-war projects of river ships. *Taifun*, №6, p. 2-8 (rus).

Smirnov E.L. Monitor type "Shilka" with a power of 1600 HP. *River reference book* [online] Available: <<http://russrivership.ru/public/files/doc1167.pdf>> [Accessed 20 July 2019] (rus).

Spichakov V.A. 2009. In shadow of «Zhelezniakov». River monitors SB-37 series. *Morskaia kampania*, №7, p. 26-39 (rus).

Chernikov I.I. 1998. *Russian river flotillas for a 1000 years (907-1917)*. Sankt-Petersburg: B.S.K., p. 122 (rus).

Chernikov I.I. 2007. *Encyclopedia of monitors*. Sankt-Petersburg: Sudostroenie, p. 696 (rus).

Chernikov I.I. 2013. *Stalin's armored boats. River tanks of Great Patriotic*. М.: Eksmo, p. 128 (rus).

Shirokorad A.B. 2005. *Wonder weapon of USSR: The secrets of soviet weapon*. М.: Vechе, p. 352 (rus).

Tkachuk P., Kharuk A.

CONSTRUCTION OF RIVER FIGHTING SHIPS AT UKRAINIAN SHIPYARDS IN THE FIRST HALF OF THE XX CENTURY

Ukraine has a well-developed shipbuilding industry since the XIX century. During the time of the Russian Empire and the USSR, its production capacities were mainly loaded with the construction of sea-going ships for navy. However, smaller ships and boats for river flotillas were being built alongside them. During the first half of the XX century there were significant changes in their technical level, primarily related to the introduction of internal combustion engines, modern quick-firing artillery, armor protection and other innovations. Ukrainian shipyards implemented some interesting projects of river ships and boats.

Construction of river fighting ships at Ukrainian shipyards in the first half of the XX century can be divided into two stages. The first one dates back to the First World War. At that time the involvement of Ukrainian shipyards in the programs of river naval shipbuilding was sporadic – in fact, it was reduced to the construction of a series of small armored boats at the Odessa factory of K. Ravensky. The second stage began in 1930 (with the installation of the monitor *Udarnyi*) and ended in September 1941 (with the Nazi occupation of Kiev). At that time, the construction of large river artillery ships – monitors was consistently being developed at the *Leninska Kuznia* plant in Kyiv. A total of eight such ships were built (including a series of six *Zhelezniakov* units) and three more were destroyed in the unfinished state.

Monitors built in Kyiv were optimized for action on European rivers – the Dnieper and the Danube. Their construction, though, improved with each successive project, was far from ideal. First and foremost, it related to armaments: the main guns of naval models were not optimal for action on rivers, and anti-aircraft weapons were weak and ineffective. Despite this, the monitors built in Kyiv actively participated in the German-Soviet war at its initial stage, operating on the Danube, the Dnieper, the Black Sea coastal areas and the Azov Sea.

Keywords: river flotilla, river monitor, armored boat, shipbuilding, shipyard, dockyard.

УДК: 340.13:002:355.4(470:477+571)

ТУРЧАК О.В.

<https://orcid.org/0000-0002-1806-5289>

НАДРАГА М.С.

<https://orcid.org/0000-0003-2247-6061>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.32.2019.206-216>

НОРМАТИВНО-ПРАВОВА БАЗА ЩОДО ЗБЕРЕЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ ТА МАТЕРІАЛІВ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ

Сьогодні гостро стоїть потреба у збереженні джерел до вивчення історії російсько-української війни. Серед основних джерелознавчих комплексів – матеріали засобів масової інформації, інтернет-ресурси, усноісторичні джерела і, що найважливіше, матеріали діловодства військових частин та підрозділів Збройних Сил України. У статті проведено аналіз нормативно-правової бази у сфері збереження документів, що висвітлюють перебіг російсько-української війни. Основним видом таких документальних комплексів є матеріали діловодства військових частин Збройних Сил, що беруть участь у проведенні АТО та ООС. Нормативно-правова база щодо збереження документів та матеріалів російсько-української війни є достатньою, однак, слід звернути увагу на формування системного підходу у цьому питанні. Вживати заходи, в тому числі і правотворчого характеру, щодо недопущення втрат такого роду історичних джерел, що містять надзвичайно цінний і унікальний фактологічний багаж.

Ключові слова: російсько-українська війна, нормативно-правова база, джерельна база.

Постановка проблеми. Проблема фіксації та збереження джерел до вивчення сучасної російсько-української війни актуалізується необхідністю у майбутньому всестороннього об'єктивного дослідження її подій, фактів і явищ.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що джерельна база цих історичних досліджень є надзвичайно різноманітною та презентабельною. Серед основних джерелознавчих комплексів вказаної проблематики слід виділити матеріали засобів масової інформації,

---

Турчак Олександр Володимирович, доктор юридичних наук, доцент, начальник науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень) Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Надрага Марта Степанівна, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень) Наукового центру Сухопутних військ Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Турчак О.В., Надрага М.С., © 2019

телебачення, радіо та преси, інтернет-ресурси, усноісторичні джерела і, що найважливіше, документальні комплекси, зокрема, матеріали діловодства військових частин та підрозділів Збройних Сил України.

Метою статті є аналіз нормативно-правової бази у сфері збереження документів новітньої російсько-української війни.

Виклад основного матеріалу. Аналіз сучасного стану ЗМІ та періодики показує, що їх діяльність здебільшого ґрунтується на принципах демократичності та плюралізму. Як наслідок – зростання їх ролі у висвітленні актуальних проблем сьогодення, зокрема подій російсько-української війни, активного зближення з історико-культурним процесом.

Засоби масової інформації постають одним із унікальних феноменів громадсько-політичного життя, виступають не лише як історичне джерело, а й як суб'єкт історичного процесу. Усі види ЗМІ є важливим інструментом впливу на свідомість людей, дієвим знаряддям інформації. Періодична преса стала частиною національного історичного процесу.

Процеси історичного розвитку незалежної України концентруються, нагромаджуються та віддзеркалюються на шпальтах вітчизняних періодичних видань. Преса набуває статусу важливого історичного джерела, засобу формування громадської думки та практичного втілення окреслених рішень. Джерельні та концептуальні парадигми періодичних видань є своєрідним каталізатором при визначенні правильності обраного державного курсу. В цьому виявляється й інший бік джерелознавчої цінності періодики. Відомо, що багато істориків-джерелознавців пресу вважають таким собі «щоденником часу», який і за формою, і за змістом відповідає тому чи іншому суспільству.

Водночас досвід новітніх збройних конфліктів показує, що одними з важливих механізмів війни стають не тільки зміни у військовій справі, але й інформаційна складова.

Публікації ЗМІ мають особливості, які слід враховувати при використанні їх як історичного джерела. Однією з головних є їх „відносна достовірність”, обумовлена суб'єктивізмом журналістів або недостатнім рівнем їх професійної підготовки, впливом різноманітних об'єктивних і суб'єктивних факторів (цензура, тиск з боку засновників, комерційне або політичне замовлення, інформаційні запити аудиторії і т.д.). Це змушує дослідників ретельно перевіряти факти, зіставляти їх з відомостями інших джерел, враховувати авторство матеріалів, умови їх створення тощо.

Побуває думка, що через великий обсяг публікацій, які місцеві газети передруковують із центральних видань, вони не можуть розглядатися в якості самостійного джерела. Однак досить часто ця інформація більш адресна, набагато ближче до життєвих реалій.

При аналізі матеріалів ЗМІ слід брати до уваги, що окрім явної фактологічної інформації в кожному джерелі міститься прихований зміст. Проводячи історичний аналіз, необхідно визначити достовірність наявних фактів і висновків, обґрунтованість інтерпретації тексту з урахуванням історичних реалій і умов його створення. Тому, як звертають увагу окремі дослідники засобів масової інформації, вдаючись до історичного аналізу такого роду джерел, слід застосовувати метод «читання між рядків».

Найбільш поширеними та доступними широкому загалу виступають інтернет-ресурси як історичне джерело. Входячи в інтернет-простір, людина має можливість отримувати інформацію з різних сфер знань, оперативно (навіть в режимі реального часу) знаходитися з новинами.

Починаючи з середини 1990-х років розпочався процес проникнення інтернет-технологій у професійну діяльність істориків, паралельно з розширенням доступу в глобальну мережу почали створюватися електронні ресурси з історії. Відбувається осмислення пов'язаних з цим джерелознавчих проблем. В мережі створюються спеціалізовані науково-освітні ресурси з історії.

Використовуючи ресурси Інтернету для вирішення дослідницьких, зокрема джерелознавчих, завдань слід мати на увазі специфіку представлення інформації в мережі. Зокрема, серед іншого виникає питання про те, наскільки можна довіряти цій інформації. Навіть у спеціалізованих електронних ресурсах часто не вказується, хто автор текстів, звідки взяті фотоілюстрації, як отримані фактологічні дані тощо. Таким чином, дослідник не має гарантій якості одержуваної інформації. Необхідно зберігати критичне ставлення до інтернет-ресурсів.

На сьогодні історичне дослідження не зможе базуватися тільки на тих джерелах, які представлені в електронному вигляді. Специфічним для них є питання автентичності, первинності документа, оскільки сучасні технології дозволяють створювати копії, абсолютно подібні оригіналам.

Новим різновидом історичного джерела можна вважати блоги, які є широким джерелом для дослідження проблематики сучасних подій російсько-українського протиборства. За своєю природою

вони схожі на ЗМІ. Блог може служити комплексним джерелом сам по собі і в той же час бути інструментом у роботі історика.

Чимало важливої і унікальної інформації несе у собі реконструкція подій війни у спогадах її учасників, в матеріалах інтерв'ю методом «усної історії».

В останні роки прослідковується зростання інтересу до усної історії як історичного джерела, і зокрема стосовно сучасної російсько-української війни. Дослідження на основі методології усної історії урізноманітнюються тематично, зростає їх якісний рівень, вдосконалюється методика і методологія дослідження, налагоджується співпраця між науковцями та громадськими активістами тощо. Використовуючи ці джерела, слід брати до уваги низку супутніх факторів.

Зокрема, звертаємо увагу на можливе зменшення числа безпосередніх свідків та учасників найбільш важливих подій російсько-української війни, спогади яких становлять особливий інтерес. Інколи доводиться мати справу з вторинними спогадами.

Все більшої актуальності набуває дискусія про те, коли подія стає минулим, історією, яку можна і треба вивчати у форматі усної історичних досліджень.

Сьогодні можливі ситуації, коли усні джерела за відсутності інших письмових документів були визнані доказами у судових процесах і стали підставою для відновлення історичної справедливості по відношенню до вже минулих подій. Власне усні свідчення (спогади) дозволяють розкрити страшну правду про події новітньої війни, психологічні та фізичні травми, яких зазнали учасники цих подій і, як результат, соціальну дезадаптацію колишніх вихованців інтернатів.

Ці свідчення, зокрема, дають підставу для висунення звинувачень РФ на різноманітних платформах світових і європейських міжнародних організацій, що врешті призведе до визнання Росії агресором, продовження широкомасштабних санкцій.

Слід зазначити про певну обмеженість уявлень, що дає саме лише вивчення офіційних документів.

У контексті усної історичних джерел до вивчення історії російсько-української війни актуальними є питання однобічності. Постає проблема відсутності свідчень тих, хто був призвідниками та співучасниками військових злочинів і трагедій. Адже нинішня

усна історія репрезентує досвід жертв історичних катаклізмів, сторонніх свідків подій. Спогади винуватців вкрай рідкісні.

На часі є розширення тематичного спектру усноісторичних студій з тим, щоб охопити менш драматичні періоди та сторони життя військових і цивільного населення у зоні бойових дій, зосередившись на героїчних сторінках цих кривавих подій.

На тлі революційних і воєнних подій в українців загострилася потреба віднайти історичне опертя для власної громадянської національної ідентичності. Будучи сучасниками історичні зміни в нинішній Україні, люди прагнуть зрозуміти їх і себе через пізнання критичних моментів.

Основним видом документальних комплексів, що слугує джерелом до вивчення історії російсько-української війни є матеріали діловодства військових частин та підрозділів Збройних Сил України, що беруть безпосередню участь у проведенні АТО та ООС.

Одним із перших нормативно-правових актів, що регламентував процедуру ведення діловодства у Збройних Силах України, виданий напередодні російсько-української війни, був Наказ Генерального штабу Збройних Сил України від 16 вересня 2013 року № 200. Ним затверджена «Інструкція з діловодства в Збройних Силах України» (*Наказ ГШ ЗСУ №200*). Інструкцією встановлювалися вимоги щодо функціонування підрозділів, що займаються діловодством у Збройних Силах України. Ця діяльність включає підготовку, реєстрацію, облік, зберігання і контроль за виконанням відповідних документів. Відповідальними за організацію діловодства визначаються командири військових частин. Вони ж є відповідальними за збереження службових документів, інформації, функціонування системи захисту документаційного фонду від незаконного доступу, втрату і несанкціоноване знищення документів, порушення правил користування ними. Заступники командира військової частини відповідають за зміст, якість підготовки та оформлення документів, що розробляються. Організація загального діловодства покладається на відповідні структурні підрозділи частин. Командири частин зобов'язані систематично контролювати стан діловодства. Один раз на рік стан діловодства перевіряється спеціальною комісією, призначеною наказом командира. Серед іншого звертається увага на наявність поточних та архівних справ і документів, вибірково перевіряється наявність найбільш важливих документів.

На командирів частин покладений обов'язок своєчасно передавати до Галузевого державного архіву Міністерства оборони

України документи, граничний строк зберігання яких у військовій частині закінчився і які не використовуються в практичній роботі. На службу діловодства покладаються завдання проведення експертизи цінності документів, формування справ, складання їх описів, передачу на державне зберігання до ГДАМО України, організації зберігання документаційного фонду військової частини, користування ним, підготовки заявки до Плану-графіка передачі документів до ГДАМО України. Тут, власне, мова йде і про ті документи, що є джерелами до висвітлення Антитерористичної операції та операції Об'єднаних сил на Сході України. Однак, як засвідчує практика, ці вимоги не завжди дотримувалися. Чимало документів такого роду з тих чи інших причин втрачені назавжди.

Одним із видів такого роду документів є історичний формуляр – документ, в якому, зокрема, відображається бойова діяльність військової частини, важливі події, стан бойової підготовки, військової дисципліни та інші відомості.

Згідно з Інструкцією з метою збереження архівних документів у військових частинах створювалися архівні підрозділи. Серед їх завдань була підготовка та передавання документів до ГДАМО. Надання справ у тимчасове користування здійснювалося не більше як на один місяць. Вилучення документа зі справи зі строком зберігання постійно та тривалого (понад 10 років) суворо заборонялося.

Військова частина зобов'язана забезпечити зберігання архівних документів відповідно до встановлених правил, а після закінчення граничних строків зберігання і передавання їх до ГДАМО. Документом встановлювався порядок підготовки документів до передавання на державне зберігання.

Була чітко прописана процедура знищення документів у бойових умовах. Військові частини, що беруть участь у бойових діях, не повинні накопичувати документи. Відпрацьовані і непотрібні документи повинні знищуватись на місці, а документи, що мають наукову, історико-культурну та практичну цінність, відправлятися на зберігання до архіву.

Усі посадові особи військової частини зобов'язані здійснювати заходи щодо недопущення втрат, псування, незаконного знищення документів. Втрата, незаконне знищення, псування документів тягне за собою адміністративну відповідальність відповідно до Кодексу України про адміністративні правопорушення.

Законом України „Про Національний архівний фонд та архівні установи” встановлено, що забороняється знищення документів без

попереднього проведення експертизи їх цінності. В ході проведення експертизи цінності документів експертні комісії керуються типовими та галузевими переліками видів документів з встановленими строками їх зберігання. Забороняється вилучення документів із Національного архівного фонду за мотивами конфіденційності чи таємності інформації, що міститься в них та із політичних чи ідеологічних міркувань (*Закон України № 316-VIII*).

Сьомого квітня 2017 року начальником Генерального штабу Збройних Сил України був виданий наказ № 124, який затвердив нову Інструкцію з діловодства у Збройних Силах України та визнавав таким, що втратив чинність, наказ Генерального штабу від 16 вересня 2013 року № 200 „Про затвердження Інструкції з діловодства у Збройних Силах України” (зі змінами) (*Наказ ГШ ЗСУ № 124*).

Затверджена Інструкція розроблена відповідно до постанов Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 року № 1242 „Про затвердження Типової інструкції з діловодства у центральних органах виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих органах виконавчої влади” (зі змінами) та від 19 жовтня 2016 року № 736 „Про затвердження Типової інструкції про порядок ведення обліку, зберігання, використання і знищення документів та інших матеріальних носіїв інформації, що містять службову інформацію”.

Назагал ця Інструкція повторює основні положення попередньої Інструкції у сфері ведення діловодства. Згідно документом Галузевий державний архів Міністерства оборони України іменується Архівом Міністерства оборони України.

З точки зору формування документів, що можуть стати джерелами до вивчення історії АТО і ООС, певний інтерес викликає Наказ Міністерства оборони України від 17.06.2013 року № 404 (*Наказ МОУ № 4*). Ним затверджено Перелік документів, що утворюються в діяльності Міністерства оборони України та Збройних Сил України, із зазначенням строків їх зберігання. Зокрема, у Показчику видів документів передбачено: Акти з питань розслідування бойових дій військ (сил), бойових втрат особового складу, Висновки з питань планів операцій, Виписки з журналів бойових дій, Відомості обліку військовополонених, співвідношення сил і сторін, Відомості щодо бойових дій військ (сил),

втрата супротивника, захоплених підприємств, складів та баз противника, Довідки про противника, Довідки з питань планів операцій, Бойові донесення, Донесення про бойові дії військ (сил), про втрати противника, про розслідування бойових дій військ (сил), розвідувальні донесення, Доповіді з оцінкою обстановки та перспектив бойових дій, про бойові втрати особового складу, Журнали бойових дій, обліку та реєстрації бойових дій, Історичні довідки, формуляри, різноманітні карти, Книги з історії з'єднань, військових частин, Огляди бойових дій родів військ, преси противника, Оперативні зведення і повідомлення, Описи театрів та районів бойових дій, Плани бойових дій тощо. Строк зберігання для документів, що утворюються в особливий період, у період виконання спеціальних урядових завдань, у тому числі операцій з підтримання миру, з'єднань, військових частин, військових навчальних закладів, установ, організацій Збройних Сил України та підприємств, що належать до сфери управління Міністерства оборони України, як правило, визначено на постійно.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 12 квітня 1995р. № 276 „Про створення Галузевого державного архіву Міністерства оборони” був створений Галузевий державний архів Міністерства оборони для постійного зберігання документів Національного архівного фонду, що утворюються в процесі розбудови і діяльності Збройних Сил України. У лютому 2013 року затверджено „Положення про Галузевий державний архів Міністерства оборони України”.

Передбачено, що архів є державною архівною установою Міністерства оборони України, він здійснює управління, методичну та інформаційну діяльність у сфері архівної справи у Міноборони і Генеральному штабі Збройних Сил України, інших органах військового управління, з'єднаннях, військових частинах, військових навчальних закладах, установах і організаціях Збройних Сил, на підприємствах, в установах та організаціях, що належать до сфери управління Міноборони та Збройних Сил України. Архів здійснює приймання, облік та зберігання документів Національного архівного фонду та інших документів Міноборони і Генерального штабу, військових частин (установ) та створює умови для користування цими документами. Зокрема, у ньому зберігаються документи НАФ

та архівні документи тривалого (понад 10 років) зберігання з різними носіями інформації, що відображають діяльність Міноборони і Генерального штабу, військових частин (установ). Серед основних завдань архіву – надання організаційно-методичної допомоги Міноборони, ГШ, військовим частинам (установам) з питань роботи з документами, що тимчасово зберігаються у них, та з питань підготовки документів до передавання в Архів, проведення експертизи цінності документів з метою внесення їх до НАФ або вилучення з нього, виявлення унікальних документів, контроль за станом діловодства та архівної справи у МО і ГШ, військових частинах (установах).

Галузевий державний архів Міністерства оборони України зберігає у своїх фондах документальні джерела щодо історії російсько-української війни. З 2015 року до нього надходять на зберігання документи штабу Антитерористичної операції та штабу операції Об'єднаних сил на території Донецької та Луганської областей, а також військових частин, особовий склад яких брав участь у їх проведенні.

Висновки. Таким чином, говорячи про нормативно-правову базу щодо збереження документів та матеріалів російсько-української війни, слід звернути увагу на формування системного підходу у цьому питанні. Вжиття заходів, в тому числі і правотворчого характеру, щодо свідомого та несвідомого недопущення втрат такого роду історичних джерел, що містять надзвичайно цінний, а інколи і унікальний фактологічний багаж.

Використані посилання

Наказ Генерального штабу Збройних Сил України від 16.09.2013р. № 200. «Про затвердження Інструкції з діловодства в Збройних Силах України» [online] Доступно: <https://zsu.at.ua/load/akti_ngsh_zsu/nakaz_ngsh_zsu_vid_16_09_2013_200_pro_zatverdzhennja_instrukcii_z_dilovodstva_v_zbrojnikh_silakh_ukrajini/5-1-0-2> [Дата звернення 30 травня 2019].

Про Національний архівний фонд та архівні установи. Закон України від 11 травня 2015р. № 316-VIII./Верховна Рада України. [online] Доступно: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12>> [Дата звернення 14 червня 2019].

Наказ Генерального штабу Збройних Сил України від 07.04.2017 р. № 124. «Про затвердження Інструкції з діловодства в Збройних Силах України»

[online] Доступно: <https://zsu.at.ua/load/akti_ngsh_zsu/nakaz_ngsh_zsu_vid_07_04_2017_124_pro_zatverdzhennja_instrukciji_z_dilovodstva_v_zbrojnikh_silakh_ukrajini/5-1-0-19> [Дата звернення 4 червня 2019].

Наказ Міністерства оборони України від 17.06.2013 р. № 4 «Про затвердження Переліку документів, що утворюються в діяльності Міністерства оборони України та Збройних Сил України, із зазначенням строків зберігання документів» [online] Доступно: <http://www.mil.gov.ua/content/other/mou_404_170613.pdf> [Дата звернення 5 червня 2019].

References

Order of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine № 200, 16.09.2013, «On approval of the Instruction for office administrators in the Armed Forces of Ukraine», Available at: <https://zsu.at.ua/load/akti_ngsh_zsu/nakaz_ngsh_zsu_vid_16_09_2013_200_pro_zatverdzhennja_instrukciji_z_dilovodstva_v_zbrojnikh_silakh_ukrajini/5-1-0-2> [Accessed 30 May 2019] (ukr).

About the National Archival Fund and archival institutions. Law of Ukraine, 21 May 2015, № 316-VIII./Verkhovna Rada of Ukraine. Available at: <<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3814-12>> [Accessed 14 June 2019] (ukr).

Order of the General Staff of the Armed Forces of Ukraine № 124, 07.04.2017, «On approval of the Instruction for office administrators in the Armed Forces of Ukraine», Available at: <https://zsu.at.ua/load/akti_ngsh_zsu/nakaz_ngsh_zsu_vid_07_04_2017_124_pro_zatverdzhennja_instrukciji_z_dilovodstva_v_zbrojnikh_silakh_ukrajini/5-1-0-19> [Accessed 4 June 2019] (ukr).

Order of The Ministry of Defense of Ukraine № 4, 17.06.2013, «On Approval of the List of Documents Formed of the Ministry of Defense of Ukraine and the Armed Forces of Ukraine activity, specifying the terms of documents storage», Available at: <http://www.mil.gov.ua/content/other/mou_404_170613.pdf> [Accessed 5 June 2019] (ukr).

Turchak A., Nadruga M.

NORMATIVE AND LEGAL BASIS FOR THE PRESERVATION OF DOCUMENTS AND MATERIALS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR

Nowadays there is an urgent need to preserve historical sources to study the history of the recent Russian-Ukrainian war, a comprehensive objective study of its events, facts and phenomena. The source base for such historical research is extremely diverse and presentable. Media, television, radio and press, Internet resources, oral history sources and, most importantly, documentary complexes, in particular, office work materials of the military units and units of the Armed Forces of Ukraine are among the major source complexes.

The article deals with the analysis of the normative and legal basis in the field of documents preservation, covering the course of the Russian-Ukrainian war. One of the

unique phenomena of social and political life is the media, which is considered as a historical source and a subject of the historical process. Internet resources as a historical source are the most widely used and available to the public. A significant layer of important and unique information is the reconstruction of the events of the war in the memories of its participants, in the materials of the interview by the method of "oral history". The main type of the documentary complexes that serve as a source for the study of the history of the war is the office work materials of the military units and the units of the Armed Forces of Ukraine, which are directly involved in the ATO and the OOF. One of these types of documents is a historical form - a document, which, in particular, reflects the military activity of the military unit, important events, a state of combat training, military discipline and other information. Talking about the normative and legal basis for the preservation of documents and materials of the Russian-Ukrainian war, we note it to be sufficient. However, we should pay attention to the formation of a systematic approach in this matter. Taking measures, including law-making ones, to consciously and unconsciously avoid the loss of such historical sources that contain extremely valuable and sometimes unique factual baggage, is of great importance.

Keywords: Russian-Ukrainian war, normative and legal basis, source base.

УДК 355.4:[316.6+159.9]:004.77](470+571+477)

KHARDEL R.

<https://orcid.org/0000-0001-5427-5825>

MELNYK O.

<https://orcid.org/0000-0003-3497-4148>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.32.2019.217-227>

ELUCIDATION OF RUSSIAN ARMED AGGRESSION ON THE TERRITORY OF UKRAINE IN HISTORICAL ONLINE SOURCES

This article offers an analysis of elucidation in historical online sources involving the armed aggression of Russian Federation against Ukraine, which started from year 2014. A characteristic of the online historical sources as means of influence on the historical consciousness is given. A small comparison analysis was made on how exactly Russian and Ukrainian online sources like web-courses, 3-D tours, scientific websites, social networking sites, YouTube and the free Internet encyclopedia Wikipedia picture Anti-terrorist Operation and Joint Forces Operation.

Keywords: Historical online sources, Russian armed aggression against Ukraine, Historical consciousness, Anti-Terrorist Operation, Joint Forces Operation.

Description of the problem and its current research status. A big range of possibilities which are connected with help of modern online technologies causes a rapid grow in using online resources as matters of historical online sources of information. That being said, when doing the analysis of The World Wide Web as means of collection, systemizing and usage of historical information you have to acknowledge the fact that historical sources are often used as means of influence on conscious perception of reality of different target audiences. In other words, a certain factor is in effect – a usage of historical material as means of “soft force” element of the hybrid war – the “consciousness affection weapon”. If consciousness affection weapon is a technology that allows you to affect one’s consciousness (*Senchenko, 2014*), then we can safely state that one of the most effective methods to use this weapon is a system that allows you to influence upon the historic consciousness. In case of analysis of the historical sources that describe the Russian armed aggression against

---

Хардель Роман Збігнєвич, ад’юнкт Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Мельник Олександра Михайлівна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри гуманітарних наук Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Хардель Р.З., Мельник О.М., 2019.

Ukraine there is a certain paradox - a complex of all historical platforms that describe the said conflict are by themselves become the part of war.

In a timeline where IT technologies dominate the information in general a historian has to get a regular access to modern methods of receiving and analyzing historical information. One of said methods would be Internet which drastically changed how people communicate with each other. If you combine the traits of printed media (text, static imagery), radio (audio media), television (audio and video media), Internet forms a sort of monolith of all of those aspects combined – a multimedia, the new form of representing information as it is (*Nabytovych, 2012*).

Usage of Internet in historical research increases the heuristic potential of said research, improves the possibility of analysis and publication of material and information that has to be public – thus making electronic storage of information game-changing. Thanks to the wide spread of Internet some special parts of historical discipline develop, such as electronic archeography and historical computer technologies, usage development of electronic versions of historical sources – not just text. Electronic archeography (publication of historical sources on electronic storages and ensuring possibility of remote access to it) would be a best concept to describe the need in modern technology to present source historical material to a certain public.

In our modern info sphere we only start to develop the process of building a source base and modernizing the modern information sources to be worthy of modern society, which means applying to corresponding queries of different type of users – including those that don't have much experience in operating modern IT technologies (*Kalinichenko, 2015*)

Russian armed aggression against Ukraine is a process that goes on in real-time and due to this the information changes. To be frank, the history of this event is still being written. On another side, the fact of our enemies using the history (including the anti-terrorist operation on East of Ukraine, Joint Forces Operation and other elements of armed aggression of Russia against Ukraine) as means of consciousness affection weapon, which was mentioned previously, doesn't leave us a luxury of waiting until the time this historical event finds its end and of the further analysis from the distance of historical study. To

effectively fend off the enemy's influence of one's consciousness actions must be taken as soon as possible and historical online sources must be taken as number one priority due to their priorities – simplicity of access, wide range of historical material and practical absence of territorial borders.

Goal of the article – a through-out analysis of public portray in historical online sources on Russian armed aggression against Ukraine and a comparison analysis of picturing facts and events by Russian and Ukrainian sides.

Sources of main material. Classification of historical online sources was constructed in A. Peleshchyshyn and T. Bilushchak (*Peleshchyshyn and Bilushchak, 2016:18*). Classification consists of five types of historical online sources of information. First one consists of archive sources, library's and museum's resources which are rendered by respective owners and organizations and presented as Internet exhibitions or 3D tours. Second group is constructed of websites of Ukrainian scientific organizations. Third group is made of Internet sources that aren't connected particularly in their nature but by making a massive amount of information form a massive segment of virtual communities and social networks. Fourth group includes educative material on the Internet – web-encyclopedias and websites. Fifth group is formed of Internet journalism. A good example of an Internet exhibition is a 3D tour "Following the roads of Donbas" made by the museum of "The Civil endeavor of Dnipropetrovs'k in the events of anti-terroristic operation" funded by Dnipropetrovs'k's national historical museum of D.I.Yavornitsky (*Ways of Donbass, 2019*).

In January 2016 the Dnipropetrovsk regional association of Anti-terroristic operation veterans initiated creation of a museum's of heroes of anti-terroristic operation. This initiative was supported by the local governmental administration with Valentine Rezinchenko. In March-May 2016 period according to the project generated by the builders under supervision of an artist V.M.Gukaylo main objects and equipment was built (*Kapustina, 2016*).

On the other side in Russian Federation by National Bolshevik party "Other Russia" in 2015, St. Petersburg a similar museum appears called "Museum of New Russia". In 2017 this museum is closed then in the same year it resumes its work under a different name "Museum of Military Valor of Donbass". In this museum a different approach was taken – a certain clique of illegal armed groups

on occupied territories of Donetsk and Lugansk regions (*Museum of Military Valor of Donbass in St. Petersburg, 2017*). A reason of this museum's existence is explained in Russian Mass Media, quoting: "Our own hybrid combat is going on for 3 years by our museum – we (referring to administration), the museum itself and its assistants. We do performances, hold discussions, poetic nights, film nights and delivery of humanitarian help. Well, there are those who don't understand our peaceful message. Those people are then referred to rather less talkative people in camouflage and Cross of St. George on their chest – you can always shake their hands in a new museum" (*Erofeev, 2017*).

Websites of most popular Ukrainian scientific organizations offer mostly books as sources of scientific material. For example, Mykhailo Grushevski Institute of Ukrainian Archeography and Source studies recommends you use "Fraternal invasion" book – an analysis of Russian aggression against Ukraine from XII century to our time. It covers numerous Ukraine-Russia wars, including with the National war of Ukrainians for independency which started with invasion of Russian Armed Forces (RAF) in Ukraine at February 2014 (*Brekhunenko, Kovalchuk, Kovalchuk and Korniienko, 2016*).

A huge stock of scientific material on Joint Forces Operations and Anti-terroristic operations is presented on the National Defense Universities of Ukraine (NDUU) website, for example. A white book of anti-terroristic operation on the Eastern part of Ukraine (2014-2016) is a good example too – it has a systematic chronology of events and a complex image of the role of defensive sector and defense of Ukraine, it's citizens in struggle against Russian aggression on the East of Ukraine in 2014-2016 and defense of the national integrity and independency of the country (*Rusnak, 2017*). In the catalog of e-books of NDUU there are numerous historic graphical materials on the mentioned theme in different parts of it. There is an interview on research called "Unbreakable" by Valentina Rozumenko (*Rozumenko, 2016*). In this work the events of anti-terroristic operation are preserved by their direct participants – the disabled veterans of anti-terroristic operations which paid the price for protection of the integrity and independency of Ukraine.

An attempt of systematization of events escalation in anti-terroristic operation is displayed by the work under the name of "Undeclared war. Unknown facts and chronicles of anti-terroristic operation." (*Kalynovska, Krishtopa, Nazarenko, Trohymchuk and Fedenko, 2015*).

And on the Russian side websites and other instances offer different kind of literature which, as means of historical sources of

information, offer distorted image of the events, widely using different methods of manipulating one's perception. Let's take a rather similar book to one of Ukrainian historical source "Tragedy of south-eastern Ukraine. White book of crime" which contains accusations towards Ukrainian people with little to no confirmation and Ukraine as a country itself which are also generously stuffed with hypothetical sayings of political figures and untrustworthy description of witnesses (*Bastrykin, ed, 2015*). As mean of realization of information warfare there are pseudoanalytical materials posted for the public attention in quite a large number. These materials usually focus on emotional connotations and primitive propagandist stamps. But even minding that you can conclusions out of these sources and they'd be rather important – in a work of Shuryhin V.V. "How is war done in Donbas" there is an interview of unidentified personalities which collaborate on the fact of ARF in Donbas, of course the interview is accompanied with propaganda (*Shuryhin, 2015*). A similar example we find is work of B.Rozhyn "War in Ukraine. Day by day." (*Rozhyn, 2015*).

A significant value as a modern type of historical sources nowadays present social networking sites which aren't just "collective propaganda agitator" tool but also in role of a brand new historical source. Thanks to the saturation of historical messages experts of different planes and including historians get access to not just fixation of the event but also collection and analysis of routine, memory, photo and video materials, stories, jokes, books and etc.. The value of social networking drastically increases and because of the full absence of epistolary historical sources.

Pages of social networking profiles and groups also open up a possibility of analysis, including networking connection, speed of information spreading, reaction to published information and many more, which makes feedback get on the level of classic communication.

Using this social networking cites make up for a rather unique and specific historical source, which unifies almost every type of previously known historical sources.

Profiles of social networking cites give us written sources, spoken sources, images, photo documents, video documents, audio documents, ethnographical sources and local folklore – almost everything besides material sources. With that in mind, not only does it provide written sources in numbers bigger than ever before – it also offers a wide variety of them, like cartographical sources (maps and plans), statistics, activity-based sources, bureaucratic, personal, artistic, scientific and historical sources (*Yurkova, 2015*).

One of the most popular and most resourceful sources is social networking system called Facebook. Most valuable place judging by presence of historical resources on the matter is official page of the press center of Anti-Terroristic Operation (in future renamed to official page of the press center of Joint Forces Operation) (*Joint Forces Operation, 2019*). In current time it is important to outline the fact of a certain tactic the enemy uses, fake historical pages, to be exact (*Gordonua.com, 2019*). This tactic is used to avert the focus of a central auditory and further publication of needed content.

Most parts of Ukraine Armed Forces have their official Facebook pages which contain valuable historical sources, such as stories of the participants, photos, documents, etc. Very important role has an online project called “Book of memory to sacrifices for Ukraine” which is also publicized in social networking Facebook page. In this actively updated source they post the names and information about people who were killed in process off Anti-Terroristic Operation and Joint Forces Operation as heroes. Also they offer a chronology of most important events of said operations. Project was created with support of National military historical museum of Ukraine (*Memorial book to the fallen for Ukraine*).

It is important to outline a rather effective method of mass communication such as video hosting, such as the most popular nowadays called “YouTube”. In reality YouTube offers a sort of electronic encyclopedia presented in video form. Nowadays all mass media using Internet will be in some way presented on YouTube, would it be online television, or online press. Even most of literature novelties are presented on YouTube, mostly by their respective authors. YouTube is tightly connected to social networking too. Most pages on Facebook which contain information about Anti-Terroristic Operation and Joint Forces Operation have their own YouTube channels which are used to have video chronic of events, analytics, etc. Joint Forces Operation’s press center can be used as an example (*Joint Forces Operation, 2019*). Various analytic materials are widely present on YouTube about Anti-Terroristic Operation and Joint Forces Operations. For example, a documentary on a battle pass of participants of Anti-Terroristic Operations or/and Joint Forces Operations which is presented as series of analytical video materials “The Struggle for Ukraine” of television and radio studio Breeze (*Yurii Bieliakov. Path of the Warrior, 2018*).

When analyzing electronic encyclopedias as historical online sources, it is most important to mention an example of Wikipedia. Nowadays,

most scientists are rather skeptical towards using it; its usage is limited in scientific communities and works. However, it's mostly used to search for information on the topic easily, so they just use the literature given on the topic in the end of the article.

And to mind that Ukrainians usually uses Wikipedia and mostly trusts the information publicized on it. The colossal popularity of Wikipedia as a source of information is caused by several reasons. High ratings in the search engines and open access to the articles, using Internet technologies 2.0 as means of generating content, user-friendly UI, navigation on categories, structuralism and logical placement of information (*Onysko and Shkodzinsky, 2012:298*).

Everything mentioned previously makes Wikipedia a priority target as a tool for modern online hybrid wars. The structure of it is as simple as a construction work on a foreign playground, only difference in current case is that you want the work to be spray painted with your own opinion. As a result of this tactic the information spreads between a focus group (and in this case the focus group is marginally wider spread then it was ever before). Usage of Wikipedia as a platform for publication gives an opportunity to quickly track down hostile attempts of counter measuring the informative influence, using "War of Edits", and to neutralize them. Also this allows you to change the information if needed (*Khardel, 2019*).

In Wikipedia there is also a chronic of Anti-Terroristic Operation and Joint Forces Operation in an article called "War in Eastern Ukraine". Article gives a detailed rundown on why the conflict started; the escalation of events; gives a detailed analysis on military strength of the sides; description of reaction in Ukraine, Russia and world overall; gives a score and classification of the conflict. The article is well detailed by photos, maps and has links to over then 200 sources. There are links for some other articles for each important part of the published material, for every element, personality and part of the article (*War in Eastern Ukraine, 2014*). Mentioned article called "War in Eastern Ukraine" is a part of a cycle of articles called "Hybrid aggression against Ukraine".

On the other side, the Russian segment of Wikipedia has a similar article which has the same name but in Russian – "Armed Conflict in Eastern Ukraine". Mentioned article focuses on denying of involvement of Russian Federation in the conflict and exists as an attempt to make the conflict seem like a civil war (*Armed conflict in Eastern Ukraine, 2014*). For example it ignores the fact of artillery strikes hitting the territory of Ukraine from the territory of Russian Federation, which has a detailed

analysis on an article in Ukrainian segment of Wikipedia (*Russian cross-border artillery shelling of Ukraine, 2014*) (note that the article is absent in Russian segment). Ukrainian segment also offers such an article as (*Russian Military Units which died during the Russian invasion of Ukraine (2014), 2014*) and (*Russian Military Units which are held captive due to Russia-Ukraine war (from 2014), 2014*) which are also absent in the Russian Wikipedia.

Internet versions of mass media widely illuminate the events of Anti Terroristic Operation (Joint Forces Operation). With this in mind, these articles have too little actual news covered. With an investigation made by Institute of Mass Media which shows that only 7-9% of Ukrainian Internet Mass Media covers the events on the east of Ukraine (every 12th article). None of the 11 popular Ukrainian internet mass media resources publish any investigations on their own on anti-terroristic operation. 100% of the articles were either copied from previous releases or unchecked information from the Internet.

Monitoring was held by experts from Institute of Mass Media with support of Internews Network 23-30 of July 2017. It investigated all news about Anti Terroristic Operation zone which were publicized during the week by 11 mass media online resources (“Ukrayinska Pravda”; “LIGA.net”, “UNIAN”; “Ukrinform”, “Correspondent.net”, “112.ua”, “LB.ua”, “Strana.ua”, “Obozrevatel”, “Censor.net” and “Vesti”). Generally it analyzes 548 articles (*Holub, 2017*).

Conclusion. Internet sources are a very valuable resource base for a modern historian. The advantages of Internet sources include: easy access, wide amount of information, advanced search engines, possibility of feedback, analyzing of comments given by different researchers. Along with that you need to mind the fact of subjectivity of given information and the fact usage of historical information in hybrid war of Russian Federation with Ukraine.

References

Russia's Path(s) to War. A bellingcat Investigation, 2015. Available at: <www.bellingcat.com/wp-content/uploads/2015/09/russia_s_path_s_to_war.pdf> [Accessed 17 April 2019] (eng).

Armed conflict in the east of Ukraine, 2014. *Wikipedia.* Available at: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Вооружённый_конфликт_на_востоке_Украины> [Accessed 12 April 2019] (rus).

Bastrykin A.I. ed, 2015. The Tragedy of Southeastern Ukraine. *The White Book of Crimes*, [online] Available at: <https://sledcom.ru/upload/site1/document_file/BELAYa_K NIGA_russkaya> [Accessed 23 May 2019] (rus).

Brekhunenko V., Kovalchuk V., Kovalchuk M. and Korniienko V., 2016. «*Fraternal*» invasion. *Russia's war against Ukraine 12-21 cent*, [online] Available at: <<http://www.nas.gov.ua/UA/Book/Pages/default.aspx?BookID=0000008963>> [Accessed 02 April 2019] (ukr).

Erofeev K., 2017. Museum of Military Valor of Donbass in St. Petersburg. *Russian news*, [online] Available at: <<http://ru-news.ru/muzej-voinskoj-doblesti-donbassa-v-sankt-peterburge>> [Accessed 14 March 2019] (rus).

Holub O., 2017. Zero among ones: news about the ATO zone in Ukrainian online mass media. *The Institute of Mass Information*, [online] Available at: <<https://imi.org.ua/monitors/nul-bez-palychky-novyny-pro-zonu-ato-v-ukrajinskyh-onlajn-zmi/>> [Accessed 17 April 2019] (ukr).

Joint Forces Operation. *Facebook*. Available at: <<https://www.facebook.com/pressjfo.news/>> [Accessed 10 April 2019] (ukr).

Joint Forces Operation. *YouTube*. Available at: <www.youtube.com/channel/UC-gqQx7SwKZltzWPJ6iNVOA/featured/> [Accessed 10 April 2019] (ukr).

Kalinichenko H, 2015. Euromaidan in Ukraine: review of informative potential of facebook network (november 2013 — february 2014). *Special historical subjects: Theory and methods*. Coll. science works. Kyiv. Vol. 25, P. 7-31 (ukr).

Kalynovska O., Kryshstopa O., Nazarenko Ye., Trokhymchuk V. and Fedenko D., 2015. *Unwarranted War. Unknown facts and chronicles of ATO*. Kharkiv: Book club «Family Leisure Club», [online] Available at: <http://adl.mil.gov.ua/elib/katalog/book-neogoloshena_viyna.html> [Accessed 09 April 2019] (ukr).

Kapustina N.I., 2016. *Background information on the establishing a museum "Civil feat of the Dnipropetrovsk region in ATO events" with the street exposition "Donbass Ways"*. Dmytro Yavornytsky National Historical Museum of Dnipro, [online] Available at: <<http://www.museum.dp.ua/ato-history.html>> [Accessed 14 March 2019] (ukr).

Khardel R., 2019. Wikipedia as an instrument of influence on historical consciousness in the context of Russian-Ukraine information war. *Sdirect24*, [online] № 2(7). Available at: <https://docs.wixstatic.com/ugd/527eac_10668738b8e543bb8b0384ce69944bdd.pdf> [Accessed 01 April 2019] (rus).

Memorial book to the fallen for Ukraine. *Facebook*, [online] Available at: <<https://www.facebook.com/Memorybook.org.ua>> [Accessed 10 April 2019] (ukr).

Museum of Military Valor of Donbass in St. Petersburg. *Livejournal.com*, [online] Available at: <<https://flackelf.livejournal.com/882983.html>> [Accessed 01 July 2019] (rus).

Nabytovych I., 2012. The Influence of Social Media on Democratic Changes as a Theoretical Issue. *Spheres of Culture*. Lublin, Vol. 1. P. 303. (ukr).

Onysko H., Shkodzinskiy O., 2012. The role of a wiki resource and an institutional information repository in the formation of a scientific-educational environment in a higher education establishment. *Visnyk of the Lviv University*. Series Bibliol. Libr. Stud. Inform. Techn. Is. 7. P. 297–300 (ukr).

Peleshchyshyn A, Bilushchak T., 2016. Internet-sources as a means of information usage for information source specialist. *Sumy historical archival journal*. Issue 26. P. 16–23 (ukr).

Rozhyn B., 2015. *The war in Ukraine. Day after day*. Moscow: Algorithm (rus).

Rozumenko V., 2016. Neskoreni: interview with ATO's heroes. Book 1. *Prosvita Vydavnychyy tsentr Kyiv*, [online] Available at: <<http://adl.mil.gov.ua/elib/katalog/book-neskoreni.html>> [Accessed 09 April 2019] (ukr).

Rusnak I. ed, 2017. The 'White Book of Anti-terrorist Operation in the East of Ukraine in 2014–2016. Kyiv: *The National Defence University of Ukraine named after Ivan Cherniakhovskyyi*, [online] Available at: <https://nuou.org.ua/assets/journals/bila_knyga/bila-knyha-ato.pdf> [Accessed 09 April 2019] (ukr).

Russian cross-border artillery shelling of Ukraine (2014). *Wikipedia*, [online] Available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Обстріли_території_України_російською_армією> [Accessed 12 April 2019] (ukr).

Russian Military Units which are held captive due to Russia-Ukraine war (from 2014). *Wikipedia*, [online] Available at: <[https://uk.wikipedia.org/wiki/Російські_військовослужбовці,_що_потрапили_в_полон_у_російсько-українській_війні_\(з_2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Російські_військовослужбовці,_що_потрапили_в_полон_у_російсько-українській_війні_(з_2014))> [Accessed 12 April 2019] (ukr).

Russian Military Units which died during the Russian invasion of Ukraine (2014). *Wikipedia*, [online] Available at: <[https://uk.wikipedia.org/wiki/Російські_військовослужбовці,_що_загинули_внаслідок_російського_вторгнення_в_Україну_\(2014\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Російські_військовослужбовці,_що_загинули_внаслідок_російського_вторгнення_в_Україну_(2014))> [Accessed 12 April 2019] (ukr).

Senchenko O., 2014. Structures, means and models of application consensual weapon in the system of social communications. *Bulletin of the Book Chamber*. Issue 7, P. 44-49 (ukr).

Shurygin V.V., 2015. *How to fight in the Donbass*. Moscow: Algorithm (rus).

The ATO's headquarters Facebook page has been cracked down, now propaganda of militants is posted there, 2018. *Gordonua.com*. [online] Available at: <<https://gordonua.com/ukr/news/war/storinku-shtabu-ato-v-facebook-zlamali-zaraz-tam-rozmishcheno-propaganda-bojovikiv-244014.html>> [Accessed 10 April 2019] (ukr).

War in eastern Ukraine, 2014. *Wikipedia*, [online] Available at: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Війна_на_сході_України> [Accessed 12 April 2019] (ukr).

Ways of Donbass. *Google Maps*. [online] Available at: <https://www.google.com.ua/maps/place/Пулями+Донбасса/@48.4563312,35.0635421,3a,75y,100h,100t/data=!3m8!1e2!3m6!1sAF1QipPphm7c33rceCu9hMzL-_dd_EJo02dZkh0zX4w7!2e10!3e12!6shhttps:%2F%2Fh5.googleusercontent.com%2Fp%2FAF1QipPphm7c33rceCu9hMzL-_dd_EJo02dZkh0zX4w7%3Dw203-h114-k-no!7i4208!8i2368!4m5!3m4!1s0x40dbe2d14716fee9:0xdf6d4491c818f7fe!8m2!3d48.4562578!4d35.0641248> [Accessed 15 March 2019] (ukr).

Yuri Belyakov. Path of the Warrior. *YouTube*. [online] Available at: <www.youtube.com/watch?v=LFUL3fZGUUY&feature=share> [Accessed 10 April 2019] (ukr).

Yurii Bieliakov. Path of the Warrior. *YouTube*. [online] Available at: <www.youtube.com/watch?v=LFUL3fZGUUY&feature=share> [Accessed 10 April 2019] (ukr).

Yurkova O., 2015 Facebook as a new type of historical sources: a bid to describe and archiving practical tasks. Special historical subjects: Theory and methods. Coll. *science works*. Kyiv. Vol. 25, P. 31-48 (ukr).

Хардель Р.З., Мельник О.М.
ВИСВІТЛЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ
В ІСТОРИЧНИХ ОНЛАЙН-ДЖЕРЕЛАХ

У статті аналізується відображення в історичних онлайн-джерелах збройної агресії Російської Федерації проти України, що триває з 2014 року. Здійснена характеристика історичних онлайн-джерел у якості засобу впливу на історичну свідомість. Проведено короткий порівняльний аналіз відображення АТО та ООС у російських та українських онлайн-джерелах, зокрема веб-виставках, 3D-турах, сайтах наукових установ, соціальних мереж, відеохостингу YouTube, електронної багатомовної енциклопедії Вікіпедія.

Наведено приклади веб-виставок, 3D-турів, присвячених війні на Сході України: створеного на фондах музею «Громадянський подвиг Дніпропетровщини у подіях АТО» 3D-туру «Шляхами Донбасу» та створеного націонал-більшовицькою партією «Інша Росія» у Санкт-Петербурзі «Музею військової доблесті Донбасу». Наводяться приклади книжкових онлайн-видань, що розміщені на сайтах провідних наукових установ.

Пропонується змістовний аналіз такого новітнього типу історичного джерела як соціальні мережі, зокрема такої популярної соціальної мережі, як Facebook. Підкреслено важливість таких джерел, як офіційної сторінки прес-центру АТО (у подальшому перейменована на офіційну сторінку прес-центру ООС), офіційних сторінок військових частин Збройних Сил України, а також сторінки онлайн-проекту «Книга пам'яті полеглих за Україну».

Розглянуто такий тип історичного онлайн-джерела, як відеохостинг YouTube, зокрема офіційні YouTube-канали, на яких розміщено відеоматеріали із хронікою бойових дій, аналітикою тощо. Аналізується Вікіпедія як приклад використання онлайн-енциклопедії у якості історичного джерела та одночасно інструменту інформаційної війни.

Ключові слова: Історичні онлайн-джерела, Російська збройна агресія проти України, історична свідомість, АТО, ООС.

УДК 930:355.48 (470+479.22) «2008»

ХАРУК А.І.

<https://orcid.org/0000-0003-3459-1657>

СОРОКІВСЬКА-ОБІХОД А.І.

<https://orcid.org/0000-0002-4413-9480>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.32.2019.228-240>

ВИСВІТЛЕННЯ РОСІЙСЬКО-ГРУЗИНСЬКОЇ ВІЙНИ 2008 р. У ЗАХІДНІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ

У статті проведений історіографічний аналіз західних наукових публікацій, присвячених російсько-грузинській війні 2008 р. З огляду на триваючу російську агресію на Сході України вивчення цієї війни, її причин та наслідків, внутрішніх та зовнішніх стимулів набуває все більшого значення. Актуальність статті полягає у виявленні особливостей західного погляду щодо причин і передумов виникнення війни, який здебільшого розглядає цю проблему ззовні у контексті відносин між Російською Федерацією і Грузією. У публікації здійснено порівняльний аналіз висновків західних дослідників стосовно причин та наслідків війни для держав Причорномор'я та подальшого розвитку міжнародної обстановки.

Ключові слова: російсько-грузинська війна, серпень 2008, інформаційна боротьба, геополітика, гібридна війна.

Постановка проблеми та стан її дослідження. Проведена розвідка підтверджує те, що російсько-грузинська війна серпня 2008 р. вийшла за межі протистояння між двома державами, ставши глобальним чинником для створення табору держав-учасниць «нової холодної війни». Агресія Росії широко обговорювалася як у засобах масової інформації, так і в наукових колах.

Мета статті – здійснити порівняльний аналіз досліджень зарубіжної історіографії про причини, передумови та наслідки «П'ятиденної війни» для Грузії, Росії та світового співтовариства, виявити спільні та відмінні риси у дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Після російсько-грузинської війни серпня 2008 р. призабуті та водночас досі триваючі «заморожені

Харук Андрій Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Сороківська-Обіход Аріадна Ігорівна, ад'юнкт Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

© Харук А. І., Сороківська-Обіход А.І., 2019

конфлікти» Південного Кавказу отримали нові поштовхи, виклики та загрози. У зв'язку з цим чимало західних політиків висловили припущення про відновлення Росією «нової холодної війни».

Після закінчення широкомасштабних воєнних дій на території Грузії російська влада усіма можливими силами та засобами намагалася узаконити результати війни, ігноруючи Статут ООН, Конвенції ООН про принципи міжнародного права 1970 р. та Заключний Акт ОБСЄ 1975 р. Ці міжнародно-правові акти містять десять основних принципів міжнародного права, на яких базується сучасна система міжнародного права, всі держави зобов'язані суворо дотримуватися цих вимог. Фактично після закінчення російсько-грузинської війни серпня 2008 р. всі укази уряду РФ повністю суперечать принципам недоторканності і територіальної цілісності держави Грузія (*საზღვრძე, 2009:145-160*).

Попри на численні попередження міжнародних організацій, російська влада й надалі не дотримується норм міжнародного права, окуповуючи близько 20% території Грузії. На сьогодні подібну тактику РФ успішно застосовує у війні проти України.

Хоча російсько-грузинська війна 2008 р. тривала лише п'ять днів, ця тема стала предметом великого інтересу у західній історіографії. Після її закінчення були опубліковані численні наукові праці.

У 2010 р. американський дипломат і політолог Рональд Асмус опублікував книгу «Маленька війна, яка потрясла світ. Грузія, Росія і майбутнє Заходу», у якій автор досить об'єктивно розглядає події в Грузії, Росії та на Заході, що призвели до початку війни. Р. Асмус описує геополітичну ситуацію в Кавказькому регіоні, наголошує на фактичному виборі уряду Грузії, який постав перед гострою необхідністю прозахідної орієнтації Грузії і грузинського народу та російським ультиматумом.

Автор підкреслює важливість зовнішньополітичного вектора Грузії у західному напрямку, яка скерована на вступ країни до Північноатлантичного альянсу та ЄС. Аналізується втручання Росії та роздмухування нею конфліктів в Абхазії та Південній Осетії (*Asmus, 2010:276*). Р. Асмус детально описує дії тодішнього уряду Грузії, що, ймовірно, сприяли розв'язанню війни, визначає позицію тодішнього президента Грузії М. Саакашвілі, згідно з якою у випадку здійснення російських провокацій у 2008 р. передбачалося проведення етнічних чисток у регіоні Південної Осетії. На тлі цієї

ситуації, за словами грузинського президента, бездіяльність прирівнювалася б до його політичної смерті. Р. Асмус також зазначає, що ірраціональна поведінка Тбілісі у зовнішній політиці проводилася саме з метою привернення уваги світового співтовариства до подій на Кавказі. У цьому конкретному випадку Грузія відчайдушно погрожує початком війни з Росією і таким чином намагалася залучитися підтримкою Європи (Asmus, 2010:12). Водночас автор критикує Захід, стверджуючи, що скерування Місії спостерігачів до цього конфліктного регіону ще навесні 2008 р. могло би змінити хід історії осетинського конфлікту. Автор намагається об'єктивно розглянути цю проблему, не виправдовує дії Грузії, Заходу та наводить власні аргументи. Р. Асмус розглядає розв'язання конфлікту між Росією та Грузією з точки зору врегулювання взаємин між Заходом і Росією. За його словами, Росії потрібно чітко пояснити, що «в західному суспільстві для Росії знайдеться місце лише тоді, коли вона розділятиме західні цінності та дотримуватиметься правил» (Asmus, 2010:233).

Російсько-грузинській війні серпня 2008 р. присвячений збірник статей під редакцією Сванте Е. Корнелла та С. Фредеріка Старра «Серпневі гармати 2008 р. Російська війна в Грузії». Він містить 10 статей різних авторів, які описують серпневі події та показують зв'язок між подіями довоєнного періоду та війни. У книзі також розміщене цікаве історичне джерело – листівка-звернення, яка розповсюджувалася під час військових навчань «Кавказ 2008», що проходили у липні 2008 р. Представлений також текст листівки «Воїн, знай ймовірного противника!» (на рос. мові «Воин, знай вероятного противника!») та його переклад англійською мовою. Листівка віддрукована у типографії газети «Доблесть». В ній акцентується увага на прагненні тодішнього уряду Грузії вступити до НАТО, а це явно суперечить інтересам РФ, яка проти наближення Альянсу до своїх кордонів. У листівці йде мова про кількість збройних сил Грузії, бюджет Міністерства оборони Грузії на 2008 р. (згідно з листівкою – 970 мільйонів доларів), про рішення Грузії від 26 січня 2008 р. використовувати автоматичні гвинтівки М-4 американського виробництва та повну відмову від російських автоматів Калашникова. Також перелічені сильні сторони сухопутних військ Грузії як результат роботи інструкторів НАТО та слабкі сторони – низький рівень військової дисципліни, нестійкий морально-психологічний стан військовослужбовців,

випадки дезертирства, нестатутні взаємовідносини, зловживання алкоголем. Листівка закликає російські військові підрозділи до боротьби проти грузинів, наголошує на тому, що жодна з проведених Міністерством оборони Грузії реформ не принесла користі (Cornell & Starr, 2009:11).

У 2009 р. опублікована праця Хумана Пеймані «Конфлікт і безпека в Центральній Азії та на Кавказі», у якій автор описує внутрішню та зовнішньополітичну обстановку у вказаних регіонах, економічне становище та перспективи його поліпшення. У розділі «Вибори в Азербайджані та Грузії та їх вплив на регіональну безпеку» автор коротко розповідає про причини та хід подій «П'ятиденної війни» (Peimani, 2009:50). У розділі «Нафта і Кавказ: довгострокові та короткострокові перспективи» розглядаються економічні інтереси, що пов'язують регіони Середньої Азії та Кавказу та тісно переплітаються з політичними перспективами регіону. Зокрема, нафтопровід Баку-Тбілісі-Джейхан Х. Пеймані вважає визначальним для економіки Центральної Азії та Кавказького регіону. Автор підкреслює, що існуюча нестабільна внутрішня та зовнішня політична обстановка в Грузії є головною перешкодою для західних інвестиційних компаній (Peimani, 2009:73,79).

Правові аспекти російсько-грузинської війни 2008 р. розглядаються у праці «Конфлікт на Кавказі. Наслідки для міжнародного правового порядку», опублікованій під редакцією Джеймса Гріна та Крістофера Уотерса. Автори статей, вміщених у цьому збірнику, обговорюють правові аспекти війни та вплив західної риторики у Грузії (Green, Waters, 2010:70). Характерно, що говорячи про російську політику «паспортизації» та міжнародні законодавчі норми, Дж. Грін не розглядає грузинське та російське законодавство, а наголошує на міжнародному праві, яке дозволяє будь-якій державі визначати норми надання громадянства (Green, 2010:54). На думку автора «російська влада має право надати громадянство власною волею, однак це є неправильним, оскільки політику «паспортизації» РФ на окупованих територіях Грузії, перш за все, потрібно чітко узгодити з грузинським та російським законодавством» (Green, 2010:82).

У праці «Битва після битви: міжнародне право та російсько-грузинський конфлікт» Крістоф Стефс та Джулі Джордж висвітлюють правові аспекти, грузинську та російську точки зору на конфлікт і роблять висновок про те, що впродовж війни обидві

сторони неодноразово порушували міжнародні правила та норми (*Stefes & George, 2010:153*). При цьому автори залишають поза увагою ситуацію, що склалася у регіоні до серпня 2008 р., не проводять глибокого аналізу дій російської влади, які призвели до заздалегідь приреченого військового протистояння Грузії з Росією (*Stefes & George, 2010:170*).

Подіям «П'ятиденної війни» присвячена книга Марселя де Хааса «Російська зовнішня політика безпеки в XXI столітті. Путін, Медведєв та оточення». Зокрема, у розділі «Російсько-грузинська війна серпня 2008 р.» автор розглядає проблеми регіонів конфліктів у Грузії з 90-х роках ХХ ст. до 26 серпня 2008 р., коли Росія визнала незалежними державами Абхазію та Південну Осетію (*Marcel de Haas, 2010:135*). Автор порівнює кількість російських та грузинських збройних сил в 2008 р., зазначає військові та цивільні втрати грузинської сторони – 295 загиблих, 1500 поранених громадян, втрати російської сторони – 71 загиблий та 350 поранених громадян (*Marcel de Haas, 2010:148,149*). У роботі подаються дані стосовно балансу сил сторін конфлікту, однак їх достовірність не підтверджена.

Темі війни 2008 р. присвячена стаття «Чорноморський вододіл» у газеті «Вашингтон Пост» Рональда Асмуса та Річарда Холбрука, у якій на запитання «Що ми можемо зробити?» західні автори відповіли: «По-перше, Грузія заслуговує на нашу підтримку та солідарність, так як Грузія допомагала нам в Іраку, її контингент налічував 2000 військовослужбовців. Ми повинні зупинити бойові дії, забезпечити територіальну цілісність Грузії у її міжнародно визнаних кордонах. Після закінчення конфлікту слід надати скоординовану трансатлантичну підтримку Тбілісі для відновлення порядку. По-друге, ми не повинні робити вигляд, що Росія є нейтральним миротворцем у конфліктах поблизу своїх кордонів. Росія це частина проблеми, а не її вирішення. Москва занадто довго використовувала існуючі міжнародні мандати для проведення неоімперської політики. По-третє, ми повинні протистояти тиску Росії на своїх сусідів, особливо на Україну, яка, ймовірно, буде наступною метою у спробах Москви створити нову гегемонію» (*Asmus & Holbrooke, 2009*). Прогноз дослідників справдився, дійсно наступним об'єктом агресії, вже у лютому 2014 р. стала Україна.

Цікаві висновки щодо російсько-грузинських відносин прозвучали у статті експерта Еуджина Когана «Російсько-грузинські відносини і реакція Європейського Союзу», опублікованій Грузинським фондом стратегічних та міжнародних досліджень. Розглядаються російсько-грузинські відносини після приходу до влади в Грузії прем'єр-міністра Бідзіни Іванішвілі та призначення 1 листопада 2012 р. спеціального представника країни у відносинах з Росією Зураба Абашидзе. Автор зазначає, що після цього кроку Б. Іванішвілі очікував позитивної реакції від російської влади, але замість цього російський дипломат Олександр Лукашевич заявив: «Ми очікуємо конкретних практичних кроків від нового уряду Грузії» (*Kogan, 2013:4*). Після такої заяви Кремля, за словами Е. Когана, розчарування Б. Іванішвілі свідчило про те, що він не зміг зрозуміти політику В. Путіна щодо Грузії та Кавказького регіону в цілому. Можливо, Іванішвілі чудово розуміє менталітет і характер російської ділової еліти, однак він не знайомий з природою російської політики. Автор робить висновок про те, що влада Кремля від усіх очільників Грузії вимагала не лише відмову від інтеграції до західних структур, але й повернення до Росії (*Kogan, 2013:14*).

«П'ятиденній війні» присвячена книга британського журналіста Томаса де Ваала «Кавказ. Вступ». У розділі «Сучасна Грузія. Відродження, революція троянд та конфлікт» автор оглядає шлях, яким Грузія пройшла до конфлікту 2008 р., акцентує увагу на діях команди М. Саакашвілі у конфліктних регіонах (*Thomas de Waal, 2010:188*). Де Ваал наголошує на ставленні міністра оборони Іраклія Окруашвілі до конфліктних регіонів та цитує його обіцянку грузинському населенню: «Якщо я не зустріну в Цхінвалі 1 січня 2007 р., то залишу посаду міністра оборони». На думку автора, подібна політика щодо врегулювання конфлікту дійсно зашкодила інтересам грузинської сторони, а закриття грузинським урядом незаконного ринку в Ергнеті поблизу Цхінвалі у 2004 р. негативно відобразилося на розвитку грузино-осетинських взаємовідносин. Автор зазначає, що ринок в Ергнеті був серйозною економічною проблемою для Грузії. Відповідно до даних збірника «Південний Кавказ: від економіки війни до економіки миру», річний оборот на ринку складав 101 – 133 млн доларів. Оскільки товари завозилися без державного обліку, Грузія втрачала щомісяця до 10 млн доларів податкових і митних зборів. Ввести митні пости на кордоні

з Південною Осетією Грузія не могла, оскільки цим була б визнана незалежність республіки, а встановити митні пости на кордоні з Росією не дозволяла влада Південної Осетії (*Thomas de Waal, 2010:202,203*). Також де Ваал критикує дії уряду М. Саакашвілі щодо політики «подвійних стандартів» у конфліктних регіонах.

У розділі книги «Війна починається в Грузії» колишнього державного секретаря США Кондолізи Райс «Немає вищої честі. Спогади про мої роки у Вашингтоні» автор в хронологічному порядку описує події 2008 р., коли Косово задекларувало незалежність. Вона зазначає: «У Європи та США не було виходу, окрім того, щоб визнати незалежність Косово. Неможливо було поставити це питання на голосування в Раді Безпеки, оскільки Росія та Китай обов'язково би наклали на нього вето» (*Rice, 2011:426-427*). На думку К. Райс випадок Косово був унікальним. Вона також згадує про зустріч з тодішнім президентом Грузії М. Саакашвілі 10 липня 2008 р. в Тбілісі, під час якої порадила йому не відповідати на російські провокації, оскільки ніхто не допомагатиме Грузії (*Rice, 2011:428*).

К. Райс змушена була перервати літню відпустку через події у Грузії. Вона описує переговори з міністром закордонних справ РФ Сергієм Лавровим 11 серпня, який висловив власні «три вимоги». Перші дві з них – грузини повинні підписати договір про припинення вогню та вивести свої військові частини. Наступна вимога повинна залишатися лише між ними двома – М. Саакашвілі має піти. Відповідь К. Райс була така: «Держсекретар США і міністр закордонних справ Росії не можуть проводити розмови про усунення демократично обраного президента держави. Саме тому мій посол в ООН негайно оприлюднить цю інформацію Раді Безпеки ООН, а я повідомлю представників Франції, Великобританії та інших держав про нашу розмову і усім розповім правду, і я це зробила» (*Rice, 2011:429*). К. Райс згадує: на засіданні Ради національної безпеки на запитання радника президента США з питань національної безпеки Стіва Хедлі про готовність вступити у війну з Росією через Грузію усі присутні замовкли (*Rice, 2011:430*). К. Райс також стверджує, що М. Саакашвілі не оцінив вклад США та Заходу в припинення російсько-грузинської війни мирним шляхом та замість подяки у грубому контексті звинуватив їх «у повторенні Мюнхенської конференції» (*Rice, 2011:431*).

Питання російсько-грузинської війни 2008 р. розглядаються у збірнику статей, опублікованому у Центрально-Європейському університеті Александром Астровом «(Неправильне) управління великою силою. Російсько-грузинська війна та її наслідки для глобального політичного порядку». У статті «Управління великими силами без великих сил? Російсько-грузинська війна 2008 р. та світова політика/політичний порядок» автор обговорює «П'ятиденну війну» у контексті міжнародних відносин, цитує тодішнього президента Естонії Томаса Ільвеса: «Ми живемо в постмодерністській Європі в XXI ст., але ми маємо справу з Росією, яка діє в модерністському стилі XIX ст.» (*Astrov, 2011:97*)

У праці представників Американського інституту стратегічних досліджень Аріеля Коена і Роберта Е. Гамільтона «Російські військові і війна в Грузії: уроки та наслідки» разом з військовими аспектами обговорюються політичні та економічні причини початку війни. Автори стверджують, що «було природним те, що уряд РФ зробив у Грузії у 2008 р., а уряд США повинен був про це все добре знати» (*Cohen & Hamilton, 2011:5*). Стосовно військових аспектів та чисельності російських сил автори подають такі дані російського військового аналітика Павла Фельгенгауера: чисельність російської авіації – близько 300 літаків типу Су-24, Су-25, Су-27, Ту-22М, грузинської – 8 одиниць Су-25. Примітно, що Росія вперше після завершення Другої світової війни залучила Чорноморський флот (*Cohen & Hamilton, 2011:11*). Автори зробили висновок, що, судячи з кількості військової техніки та озброєння, йдеться про серйозність та масштабність намірів Росії у 2008 р. За їхніми даними, чисельність російських військових частин, підготовлених до війни в Грузії у 2008 р., складала 35-40 тисяч осіб, а грузинських – 12-15 тисяч осіб (*Cohen & Hamilton, 2011:12*).

Також автори описують численні випадки мародерства, які здійснювали російські військові на території Грузії, мотивуючи це «захистом російського майна на території іншої держави» (*Cohen & Hamilton, 2011:33*). У праці наголошується на тому, що Росії вдалося виграти війну лише завдяки чисельній перевазі сил, а не мобільності їх дій (*Cohen & Hamilton, 2011:50*).

Дослідниця політики Росії та пострадянського простору Марі Мендрас у праці «Російська політика: Парадокс слабкої держави» у розділі «Війна в Грузії. Точка обороту» описує події, що передували російсько-грузинській війні у 2008 р. у контексті сучасної

російської політики. За її словами, «збройний конфлікт між країнами не розпочався випадково. Потрібна була лише іскра, щоб його розпалити» (*Mendras, 2012: 258*).

У збірнику статей «Конфлікт у колишньому СРСР» під редакцією професора Університету Тасманії Метью Сассекса у хронологічному порядку описані конфлікти на пострадянському просторі та причини російсько-грузинської війни 2008 р. Зокрема, у статті Роджера Канета «Повернення імперської Росії» мова йде про прихід до влади у Росії В. Путіна та його «епоху влади», підкреслюється роль енергетичних ресурсів у російській зовнішній політиці (*Sussex, 2012:15*). Для підтвердження цього автор описує зимові події в Україні 2005-2006 рр., коли з приходом до влади Віктора Ющенка Україна висловила прозахідні позиції, які безпосередньо відобразилися на постачанні російського газу до України. Росія перервала постачання природного газу на початку 2006 р. та відновила його лише після збільшення вартості майже удвічі – до 230 доларів за кубометр (*Sussex, 2012:28,31*).

У статті «Великі сили та малі війни на Кавказі» професор Кентського університету Річард Саква розглядає регіональні конфлікти в Грузії та зовнішню політику Росії. Автор дотримується позиції щодо здобуття незалежності Південної Осетії від Грузії з метою збереження національної ідентичності, посилаючись на працю осетинських авторів В. Дзидзоева та К. Дзугаєва «Южная Осетия в ретроспективе грузино-осетинских отношений» (*Sakwa, 2012:64,65*). В іншій статті Р. Саква наголошує на незаконності вимог грузинських сепаратистських регіонів у 2008 р. та перебуванні російського миротворчого контингенту у Абхазії та Південній Осетії, називає це «російською неоімперською зброєю» (*Sakwa, 2012:79,80*).

Огляд та аналіз зовнішньої політики Грузії проводиться у збірнику статей Корнелі Какачія та Майкла Сесіра «Зовнішня політика Грузії. Пошук стабільної безпеки», розглядаються зовнішньополітичні вектори Грузії та проводяться паралелі між Грузією та Україною з питань безпеки (*Kakachia & Cecire, 2013*).

Праця Джозефа Лоуренса Блека «Російське президентство Дмитра Медведєва, 2008-12. Наступний крок вперед або просто перерва?» присвячена темі російсько-грузинської війни. Автор дотримується чітких проросійських позицій. При розгляді подій від 7 серпня 2008 р. він не згадує факт розгортання російських військових підрозділів поблизу Рокського тунелю та зосередження

російських підрозділів у Цхінвальському регіоні ще 15 липня. Дж. Блек лише наголошує, що російські військові частини вийшли з Рокського тунелю та почали брати участь у військових діях через 12 годин після нападу грузинських військових на Цхінвали, та звинувачує тодішнього президента М. Саакашвілі у розпалюванні війни (*Black, 2014:135*). Поза увагою автора залишаються важливі процеси в політиці та особлива підготовка російської влади до війни.

Тематиці конфліктів в Абхазії та Південній Осетії присвячена праця професора Колумбійського університету Есмїри Джафарової «Розв'язання конфліктів на Південному Кавказі. Виклики міжнародним зусиллям». У розділі «Конфлікти в Грузії: Абхазія і Південна Осетія» автор розглядає ситуацію в історичному та етнополітичному контексті та описує події, що передували початку «П'ятиденної війни», підкреслює її вплив на світові політичні процеси (*Jafarova, 2015:25*). Автор висловлює песимізм стосовно відновлення контролю Грузії над Абхазією та Південною Осетією у майбутньому та констатує погіршення відносин між Росією та Грузією внаслідок війни (*Jafarova, 2015:33*).

Висновки. Західні дослідники у своїх працях по-різному оцінюють сторони конфлікту, різнобічно відображають історичні, геополітичні та інформаційно-протиборчі позиції їх учасників. Більшість із них схильється до думки, що конфлікт між Грузією та Росією існував давно, певний період був заморожений, а у 2008 р. спалахнув з новою силою. Науковці підтверджують той факт, що РФ заздалегідь ретельно готувалась до початку воєнних дій на Кавказі, була краще підготовленою до воєнної операції, мала чисельну перевагу в залученого особового складу та озброєння.

Варто виділити наступні особливості західного погляду щодо ймовірних причин війни:

По-перше, головною причиною війни став геополітичний вибір Грузії щодо вступу до НАТО та поглиблення інтеграційної співпраці з ЄС, а також ірраціональна поведінка грузинського уряду у зовнішній політиці щодо вирішальної ролі РФ у врегулюванні конфліктів у Абхазії та Південній Осетії.

По-друге, дослідники констатують факт ретельної підготовки РФ до майбутньої війни, про що свідчать масштаби та завдання російських військових навчань «Кавказ 2008», які проводилися до її початку. Праці західних науковців містять багато фактологічного матеріалу про перебіг та особливості цих навчань, кількість особового складу, озброєння сторін конфлікту.

По-третє, ключовим економічним чинником, який призвів до початку війни дослідники називають успішний запуск ті функціонування нафтопроводу Баку-Тбілісі-Джейхан, який завдавав серйозних втрат РФ, що в геополітичному значенні створював незалежний від Росії шлях транспортування нафти з Азербайджану та Середньої Азії на світові ринки.

По-четверте, наголошується на порушенні міжнародних правил і норм обома сторонами конфлікту та використання РФ міжнародного права у власних корисливих цілях через політику «паспортизації» у конфліктних регіонах, яка не відповідала грузинському та російському законодавствам.

По-п'яте, дослідники проводять паралелі між Грузією та Україною у сферах національної безпеки, передбачаючи майбутній тиск Росії на сусідні країни, зокрема на Україну, з метою створення нової гегемонії.

Використані посилання

სარალოდე ლ. 2009. საქართველოში ეუთოს მისიის მოღვაწეობის ისტორიიდან, კრებულო ახალი და უახლესი ისტორიის საკითხები, #2 (6): 145-160.

Asmus R. D. 2010. *A Little War that Shook the World. Georgia, Russia and the Future of the West*, Palgrave Macmillan.

Asmus R. D., Holbrooke R. Black Sea Watershed. *The Washington Post*, 11 August 2008, [online] Доступно: <<http://www.gmfus.org/commentary/black-sea-watershed>> [Дата звернення 02 вересня 2019].

Astrov A. 2011. *The Great Power (mis) Management. The Russian-Georgian War and its Implications for Global Political Order*, Farnham: Ashgate.

Black J. L. 2014. *The Russian Presidency of Dimitry Medvedev, 2008-12. The Next Step Forward or Merely a Time Out?* London: Routledge.

Cohen A., Hamilton R. E. 2011. *The Russian Military and the Georgia War: Lessons and Implications*, Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, June 2011, p. 99-105.

Cornell S. E., Starr F. 2009. *The Guns of August 2008: Russia's War in Georgia*, Central Asia-Caucasus Institute, NY-London: Armonk.

Green J. A., Waters C. P. 2010. *Conflict in the Caucasus. Implications for International Legal Order*, New York: Palgrave Macmillan.

Haas M. 2010. *Russia's Foreign Security Policy in the 21st Century. Putin, Medvedev and Beyond*, Routledge.

Jafarova E. 2015. *Conflict Resolution in South Caucasus. Challenges to international Efforts*, NY-London: Lexington Books.

Kakachia K., Cecire M. 2013. *Georgian Foreign Policy. The Quest for Sustainable Security*, Tbilisi: Konrad-Adenauer Stiftung.

Kogan E. 2013. *Russian-Georgian Relations and the Reaction from the European Union*, Tbilisi: Georgian Foundation for Strategic and International Studies, [online] Доступно: <<https://www.gfsis.org/files/library/opinion-papers/15-expert-opinion-eng.pdf>> [Дата звернення 02 вересня 2019].

Mendras M. 2012. *Russian Politics: The Paradox of a weak State*, New York: Columbia University Press.

Peimani H. 2009. *Conflict and Security in Central Asia and Caucasus*, ABC-CLIO, LLC.

Rice C. 2011. *No Higher Honor. A Memoir of My Years in Washington*, New York: Crown Publishers.

Sakwa R. 2012. Great Powers and Small Wars in the Caucasus. In: M. Sussex, ed. 2012. *Conflict in the Former USSR*, New York: Cambridge University Press.

Stefes C. H., George J. A. 2010. The Battles after the Battle: International Law and the Russia-Georgia Conflict. In: J. A. Green, C. P. Waters eds. 2010. *Conflict in the Caucasus. Implications for International Legal Order*, New York: Palgrave Macmillan.

Sussex M. ed. 2012. *Conflict in the Former USSR*, New York: Cambridge University Press.

Waal T. 2010. *The Caucasus. An Introduction*, New York: Oxford University Press.

References

Saralidze L. 2009. The History of the OSCE Mission in Georgia, Collection of modern and contemporary history. Issue № 2 (6), p. 145-160 (geo).

Asmus R. D. 2010. A Little War that Shook the World. Georgia, Russia and the Future of the West, Palgrave Macmillan (eng).

Asmus R. D., Holbrooke R. Black Sea Watershed. The Washington Post, 11 August 2008, [online] Available at: <<http://www.gmfus.org/commentary/black-sea-watershed>> [Accessed 02 September 2019] (eng).

Astrov A. 2011. The Great Power (mis) Management. The Russian-Georgian War and its Implications for Global Political Order, Farnham: Ashgate (eng).

Black J. L. 2014. The Russian Presidency of Dmitry Medvedev, 2008-12. The Next Step Forward or Merely a Time Out? London: Routledge (eng).

Cohen A., Hamilton R. E. 2011. The Russian Military and the Georgia War: Lessons and Implications, Strategic Studies Institute, U.S. Army War College, June 2011, p. 99-105 (eng).

Cornell S. E., Starr F. 2009. The Guns of August 2008: Russia's War in Georgia, Central Asia-Caucasus Institute, NY-London: Armonk (eng).

Green J. A., Waters C. P. 2010. Conflict in the Caucasus. Implications for International Legal Order, New York: Palgrave Macmillan (eng).

Haas M. 2010. Russia's Foreign Security Policy in the 21st Century. Putin, Medvedev and Beyond, Routledge (eng).

Jafarova E. 2015. Conflict Resolution in South Caucasus. Challenges to international Efforts, NY-London: Lexington Books (eng).

Kakachia K., Cecire M. 2013. Georgian Foreign Policy. The Quest for Sustainable Security, Tbilisi: Konrad-Adenauer Stiftung (eng).

Kogan E. 2013. *Russian-Georgian Relations and the Reaction from the European Union*, Tbilisi: Georgian Foundation for Strategic and International Studies, [online]

Available at: <<https://www.gfsis.org/files/library/opinion-papers/15-expert-opinion-eng.pdf>> [Accessed 02 September 2019] (eng).

Mendras M. 2012. Russian Politics: The Paradox of a weak State, New York: Columbia University Press (eng).

Peimani H. 2009. Conflict and Security in Central Asia and Caucasus, ABC-CLIO, LLC (eng).

Rice C. 2011. No Higher Honor. A Memoir of My Years in Washington, New York: Crown Publishers (eng).

Sakwa R. 2012. Great Powers and Small Wars in the Caucasus. In: M. Sussex, ed. 2012. Conflict in the Former USSR, New York: Cambridge University Press (eng).

Stefes C. H., George J. A. 2010. The Battles after the Battle: International Law and the Russia-Georgia Conflict. In: J. A. Green, C. P. Waters eds. 2010. Conflict in the Caucasus. Implications for International Legal Order, New York: Palgrave Macmillan (eng).

Sussex M. ed. 2012. Conflict in the Former USSR, New York: Cambridge University Press (eng).

Waal T. 2010. The Caucasus. An Introduction, New York: Oxford University Press (eng).

Kharuk Andrii, Sorokivska-Obikhod Ariadna

THE PROBLEM OF COVERAGE OF THE RUSSIAN-GEORGIAN WAR IN AUGUST 2008 IN THE WESTERN HISTORIOGRAPHY

The article provides a historiographic analysis of Western scientific publications on the Russian-Georgian war in August 2008. Given the ongoing Russian aggression in the south and east of Ukraine, the study of this war, its causes and consequences, internal and external incentives is becoming increasingly important.

The relevance of the article is to identify the features of the Western view regarding the causes and prerequisites for the war outbreak, which mainly considers this problem from the outside in the context of relations between the Russian Federation and Georgia.

The publication provides a comparative analysis of the conclusions of Western researchers regarding the causes and consequences of the war for the Black Sea Region states and the further international situation development.

The study confirms that the Russian-Georgian war of August 2008 went beyond the confrontation between the two states, becoming a global factor for the creation of a camp of the participating states of the “new cold war”. After the end of the war, the reaction of Western representatives both in the media and in the scientific community spread widely. Western authors rather widely discussed the Russian-Georgian war of 2008, while avoiding considering the war in the context of the domestic and foreign political situation in Georgia, evaluating it superficially, only taking into account the relationship between the two states.

The purpose of the article is to carry out a comparative analysis of the Western researchers statements about the causes, prerequisites and consequences of the “Five-day war” for Georgia, Russia and the world community, to find common and distinctive features in the statements of the researchers of this problem.

Keywords: Russian-Georgian war, August 2008, information warfare, geopolitics, hybrid war.

УДК 94(477+438)“1921-1939”

ЛИТВИН М.Р.

[https:// orcid.org /000-0002-4969-052X](https://orcid.org/000-0002-4969-052X)

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.32.2019.241-244>

НА ЗАХИСТІ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Ostaniek Adam Adrian. W służbie Ojczyźnie. Wojsko Polskie w systemie bezpieczeństwa wojewódstw południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej (1921–1939). Warszawa, 2019. 516 s.

Військо завжди є стержнем, фундаментом будь-якої держави. Тож не дивно, що відомий варшавський військовий історик Адам Останек звернувся до цієї актуальної теми. Нині, як і тоді – у міжвоєнну добу ХХ ст., знову існує загроза розв'язання нових локальних чи гібридних війн. У зв'язку із цим науково актуальною є рецензована книга, яка реконструює розбудову структур польського війська у Східній Галичині після Першої світової війни, поразки Західно-Української Народної Республіки

Нова книга має добре джерельне підґрунтя, автор знає сучасну польську та зарубіжну історіографію, вміє логічно викладати матеріал і робити виважені висновки. Науковою, а водночас цікавою є мова викладу матеріалу.

Перший розділ праці актуалізує роль і місце Східної Галичини, яка була інкорпорована до Другої Речі Посполитої в ході Версальсько-Вашингтонських домовленостей після Першої світової війни й стала складовою системи безпеки країни у міжвоєнну добу. За матеріалами офіційних переписів населення автор реконструював етнодемографічний розвиток воєводства цього краю, конфесійний і соціальний стан поліетнічного населення. Показав значення цього прикордонного терену для фінансово-господарського розвитку держави (Прикарпаття, як відомо, славилася своїми мінеральними ресурсами, тваринництвом, сільськогосподарською переробкою), зміцнення східного кордону Польщі з тоталітарним

Литвин Микола Романович, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник науково-дослідної лабораторії (військово-історичних досліджень) Наукового центру Сухопутних військ, м. Львів.

© Литвин М.Р., 2019

СРСР, який у 30-ті роки активного готувався до поширення світової комуністичної революції, нових воєнних інкорпорацій. Це, зрештою, засвідчив пакт Молотова-Ріббентропа 1939 року.

Найбільше уваги А. Останек приділяє розбудові Округу VI «Львів», життєдіяльності окремих військових формувань у містах Стрий, Долина, Яворів, Кам'янка Струмилова, Станіславів, Коломия, Дрогобич, Тернопіль, Ходорів, Броди, Городок, Калуш, Жидачів, Надвірна, Заліщики, Золочів, Бережани, Жовква, Тереховля, Чортків та ін., їхньому реформуванню в 1924, 1927, 1929, 1930, 1933, 1939 роках. Підкреслено, що у цьому краї у другій половині 30-х років започатковано формування сучасних бронемоторних частин польського війська.

Наступні розділи книги розкривають проблему у хронологічному розвитку. Зокрема у другому розділі показано ставлення національних меншин держави, серед них і українців, до перших призовів до війська, загалом до служби у регулярній армії. Новаторським є сюжет про допризовний вишкіл молоді, участь у цьому процесі довоєнних і нових парамілітарних структур.

У третьому розділі зібрано оригінальний документальний матеріал, який показує роль та місце армії у національній політиці Другої Речі Посполитої, яка мала за мету толерувати суспільно-культурний простір національних меншин (влада дозволяла діяльність національних товариств, окремих партій, кооперації та ін.), нейтралізувати їхні політичні сепаратистські настрої і радикальні дії до центральної та місцевої влади. Добре виписано ставлення громадськості до збройних сил Польщі й особи військового.

Схвально і те, що автор зібрав великий емпіричний матеріал про щоденне життя і побут військовиків, численні культурні та спортивні події солдатів і офіцерів Львівського, Станіславського та інших гарнізонів, будівництво армійськими структурами нових спортивно-рекреаційних об'єктів, насамперед у Львові, які використовувало не тільки польське військо, але й цивільне населення Львова та регіону.

Охарактеризовано у книзі особливості суспільно-політичного життя в регіоні міжвоєнної доби, за якими пильно слідкували силові структури держави. Автор вважає, що певний вплив на нього відіграла політика асиміляції щодо національних меншин, яку відстоювали польські націонал-демократи. Ворожим було ставлення українського селянства і до польських військових осадників, які

виконували у регіоні не лише господарські, але й безпекові функції. Осадницьку акцію започаткував урядовий наказ від 17 грудня 1920 р. «Про надання землі воякам Війська польського», згідно з яким у 1921–1923 рр. створено 7200 господарств осадників (с. 100–101). У книзі згадано і про бойкот українською молоддю на початку 20-х років призовних кампаній до війська, а також антипольські акції (зокрема терористичні щодо окремих поляків та українців, підпали фільварків, ін.) українських праворадикальних структур – УВО і ОУН, членами яких стали недавні вояки армій УНР і ЗУНР.

Згодом Провід ОУН не перешкоджав мобілізації українців до польської армії, вважаючи, що набутий військовий вишкіл знадобиться у майбутній збройній боротьбі проти окупантів. Автор наводить офіційну статистику, згідно з якою 1934 р. українці становили 17% всіх військовослужбовців регіону; більше 34% їх служило в кавалерії, а найменше (0,65 %) – у бронетанкових частинах. Євреї, як правило, служили у медико-санітарних підрозділах (с. 207).

Стверджено, що польське військове командування намагалося будь-якими засобами нейтралізувати пропаганду серед військових як правих (ОУН), так і лівих (КПЗУ) політичних сил (с. 115–219). Доводилося війську та Корпусу охорони пограниччя також ліквідувати прокомуністичні «диверсійні групи», які засилялися в регіон із СРСР (с. 128–129). Долучалося військо і до забезпечення громадського спокою під час проведення українцями щорічних зеленосвяточних та листопадових акцій у Львові (Янівський цвинтар), Товсте, Перемишль та інших місцевостях. Автор наводить і назви частин із Львова, Городка, Рудок, Яворова, Перемишля, Збаража, Бережан, Підгайців, Бучача, Зборова, Теробовлі, Рогатина, які брали участь 1930 р. у репресійних акціях проти українських саботажників (с. 218–225).

Не обійдено увагою діяльність українських партій та політичних угруповань, зокрема центристського Українського національно-демократичного об'єднання, яке співпрацювало з владою.

Інформаційно насиченим є параграф про польський парамілітарний рух між двома світовими війнами, участь сокільських та інших структур в організації вишкільних таборів молоді в Карпатах (Сколе, Мізунь, Делятин, Верхнє Синьовидне, Ворохта та ін.), спортивно-патріотичних змагань, курсів із стрільцтва, теренознавства та ін. Подано також маловідому інформацію про зв'язки

частин із різними польськими громадськими структурами (ств. 1933 р.) і Союзом загородової шляхти (ств. 1935 р.), діяльність яких оминають українські автори.

Охарактеризовано також військові приготування у регіоні напередодні Другої світової війни: передислокації військових частин, їх озброєння; надання зброї великим промисловим підприємствам (наприклад нафтовому концерну «Галичина» у Дрогобичі; нейтралізацію дій боївок ОУН як у Галичині, так і в Закарпатті; діалог із провідниками УНДО, які виступили за збройний захист Польської держави, творення в її складі повноцінної політичної, культурної, господарської автономії «українців» (с. 366–386). У цей час (18 лютого 1939 р.) за участю військовиків відкрито Гуцульський музей у Жаб'ю, вулицями Львова влаштовано патріотичний марш-похід «Гуцульський шлях II бригади легіонів».

У книзі об'єктивно розкрито ставлення до держави та її війська керівників Греко-Католицької Церкви, інших церков. Показано ставлення місцевих євреїв і німців до Польської держави, її поліетнічного війська.

Щоправда, у майбутньому авторові необхідно більше уваги приділити службі недавніх старшин Армії Української Народної Республіки у Війську Польському (зрештою, про це вже писали О. Колянчук, О. Вішка, А. Руккас, В. Резмер та ін.), організації та облаштуванню польських та українських військових цвинтарів на території означених воєводств. Що ж до зауважень, то вважаємо, що автор не повинен послуговатися етнонімом «русин», виокремлюючи його від українців. Небажаними є вживання слова «Малопольща» як географічного терміна.

Заслуговує схвалення іменний та географічний покажчики книги, укладена бібліографія. Важливо й те, що окремі висновки та сюжети праці апробовані на численних наукових конференціях, публікаціях у Польщі та Україні.

Загалом рецензована книга Адама Адріана Останека «W służbie Ojczyźnie. Wojsko Polskie w systemie bezpieczeństwa wojewódstw południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej (1921–1939)» написана на належному науковому рівні й стане в нагоді не лише для фахових військових, істориків війська, але й для широкого кола читачів, які цікавляться новітньою історією Польщі та України, загалом країн Центрально-Східної Європи.

УДК 94 (477) «1939/1945»

ТРОФИМОВИЧ Л.В.

<http://orcid.org/0000-0003-2393-9128>

СУХИХ А.Ю.

<https://orcid.org/0000-0002-5787-2841>

<https://doi.org/10.33577/2313-5603.32.2019.245-251>

НЕПРОГОВОРЕНА ДО КІНЦЯ ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА

Війна. Грані / редкол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін. Київ: Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, 2018. 220 с.

Друга світова війна як найтрагічніший і найкривавіший період історії людства потребує подальшого глибокого осмислення, вивчення та прискiпливої уваги, оскільки її наслідки відчуваються дотепер, а окремі сторінки продовжують усе ще залишатися основою для спекуляцій, спрямованих на роз'єднання українського соціуму.

Тривалий час Друга світова війна розглядалася через призму діяльності державних структур, військових формувань і армій, де окрема особистість і її доля опинялися за лаштунками. Однак саме роль людини у війні залишається недостатньо промовленою. Доли мільйонів вирішувалися у горнілі жорстокості та смерті, де питання виживання поставало на перше місце, відкидаючи на задній план життєві цілі побудувати щасливе майбутнє.

Рецензована книга являє собою збірник матеріалів, у якому представлені фото унікальних предметів, документів та експонатів, що зберігаються у Національному музеї історії України у Другій світовій війні (далі – НМІУДСВ).

Світ речей, які знайшли своє місце на сторінках видання, дають можливість простежити грані Другої світової війни, що відображають головні її фактори та особливості, що вплинули на життя людей, які опинилися в окупації, воювали у складі Червоної Армії (далі – ЧА) на фронті, евакуювалися у радянський тил, перенесли

Трофимович Лілія Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри гуманітарних наук, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Сухих Андрій Юрійович, здобувач кафедри історії імені М.П. Ковальського Національного університету «Острозька академія», м. Острог.

© Трохимович Л.В., Сухих А.Ю., 2019

всі труднощі воєнного, післявоєнного часу, відбудовували «народне господарство», продовжили боротися з кремлівським режимом у складі ОУН і УПА після вигнання з України гітлерівців.

Вказана книга засвідчує також особливу увагу до експонатів і документальних матеріалів, які зберігаються в НМІУДСВ, спрямовуючи увагу істориків на використання у своїх роботах музейних збірок, що, на жаль, залишається досить малопоширеним явищем. Проте, саме у фондах музеїв можна виявити особливо цікаві матеріали, прямі релікти минулого, які здатні розвинути важливі сюжети досліджень.

Мета видання, як зазначено у вступній частині «До читача», така: «Не лише продемонструвати багатогранність і строкатість подій Другої світової війни на українських землях шляхом висвітлення її окремих маркерних проблем, а й розкрити за допомогою автентичних музейних предметів складні та болючі реалії, що ставили людину на межу безжалісного воєнного буття» (с. 7–8).

Варто також позитивно оцінити той факт, що автори й упорядники завдяки добре продуманій композиції структурних розділів видання, які відображають різні грані війни («Синдром війни», «Без вибору», «Окупанти», «Вживання», «Голокост», «Жінки», «Діти», «Руїна», «(Не)закінчена війна»), зробили акцент на різноманітному джерельному та предметному матеріалі, який зберігається у фондах НМІУДСВ. Завдяки цьому «здійснено спробу рельєфно, без упереджених висновків і нав'язливих штампів окреслити ті грані воєнного лихоліття, що дадуть можливість простежити різномірний характер Другої світової війни та її глибокий слід у пам'яті народу» (с. 8). Разом із тим, розділи сформовані таким чином, що кожна їх сторінка відкриває окрему грань війни, відображаючи різні аспекти розглянутого питання. У книзі здійснений також паралельний переклад на англійську мову тез і підписів до фото, засвідчуючи, що видання розраховане також на іноземного читача. Крім того, кожний експонат і документ містить свою фондову легенду зберігання у НМІУДСВ. У кінці видання розміщені іменний і предметний покажчики.

Перший розділ «Синдром війни» дає можливість простежити через призму особистісного підходу, яким чином війна руйнувала життя цілих родин і впливала на долі людей. Вплив війни визначався тим, що частина червоноармійців та військових поверталися з

неї інвалідами, інші, переживши значні моральні потрясіння, вже у мирний час ставали недисциплінованими та займалися пияцтвом (с. 20–21).

Значна увага приділена смертності на війні. Зокрема, у результаті того, що у ЧА вона була високою, у післявоєнний час з'явилася велика кількість сімей без чоловіків (були випадки, що майже цілі села (с. 22)). Відображено також і те, що, коли становище на фронті було безвихідним, солдати, розуміючи це, власноруч писали свої «похоронки» (с. 25), у той же час для десятків тисяч моряків море стало братською могилою. У сповіщеннях про загибель останніх коротко зазначалося: «Тіло передане морю» (с. 31).

У розділі «Без вибору», завдяки музейним артефактам, показаний вибір, який мали ті, хто під час Другої світової війни був мобілізований у радянську, польську, німецьку чи угорську армію, перебував серед оточенців, «штрафників» і «чорносвітників». Цей розділ дає можливість простежити, що несло в собі військова повинність і який вибір мали кадрові військові чи мобілізовані новобранці, потрапивши на фронт. У вступі до розділу автори вірно відзначили, що в українців не питали, в яких арміях служити, а відтак у ситуації «без вибору» суттєвим міг бути лише фактор везіння (с. 35). У той же час відзначено, що не мали вибору і поляки, які, проживаючи у Західній Україні, потрапляли під мобілізацію до лав ЧА (с. 47). Крім того, на прикладі історії родини Дрімалів-Крокосів яскраво віддзеркалено, яким чином війна на території бездержавного народу, який перебував у складі інших країн, розводила по різні боки близьких людей (с. 49).

Наступний розділ «Окупанти» відправляє читача та оглядача книги у світ жорстокості, який творив нацистський окупаційний режим. Автори-упорядники зазначили, що окупанти в Україні поводитися значно нахабніше, ніж у інших країнах. Як результат, їх жертвою став кожний шостий її житель. Зважаючи на цю цифру, погоджуємося, що окупованим людям довелося жити у час, коли життя було знецінене як таке (с. 51).

Разом із тим у виданні відображена думка, що окупантом українських земель був також Радянський Союз (с. 53, 54, 61). Наповнення цього розділу доводить нестерпність окупаційного режиму, який широко розгорнув терор та економічне пограбування України, вербував і вивозив трудові ресурси. У книзі висвітлені окремі факти культурного життя та спорту, що мали місце у період

окупації (с. 74–77). Варто відзначити також окрему неточність на с. 80, де у підписі до фото щоденника А. Згурського – мешканця с. Борщів, не вказано, що перелічені села були спалені нацистами на Радомишльщині «немов за те, що там були партизани», як це зазначено на одному із зображень сторінок наративного джерела.

Розділ «Вживання» відкриває завісу над питаннями, що відображають складнощі, з якими довелося зіткнутися цивільним мешканцям у результаті та під час нацистської окупації (евакуація, проблеми з продовольчими ресурсами, розруха). Зокрема, населенню, щоб вижити, доводилося працювати в окупанта, вдаючись до «економічного колабораціонізму». Своєю чергою, чоловіки, щоб забезпечити свої сім'ї, досить часто ставали військовими окупаційної армії, службовцями поліції тощо. Варто погодитися з авторами, що колабораціонізм українців – одна з трагедій Другої світової війни, яка розвела останніх по різні боки, замість того, щоб об'єднати в боротьбі проти ворогів української державності (с. 85). Красномовною є тут листівка «Попередження» Комітету сприяння червоним партизанам, що за їх видачу поліції чи жандармам винні будуть покарані смертю за законами СРСР (с. 95).

Автори за допомогою музейних матеріалів висвітлили проблему пропагандистської кампанії гітлерівців, спрямовану на вербування молоді до Райху та їх важких умов життя там (с. 100–103), а також показано тяжку долю радянських військовополонених, які у роки війни фактично опинилися поза законом як для нацистського, так і для більшовицького режимів (с. 104–105).

У виданні окремим розділом розглянуто також трагедію «Голокосту» на території України, в якому, завдяки окремим документам і музейним експонатам, віддзеркалено його людиноненависницький сюжет і расову політику гітлерівців (с. 108–119).

Відображає розвиток сучасної історіографічної думки розділ «Жінки», де завдяки індивідуальним документам, фото та особистим речам висвітлено складність і нелінійність жіночого досвіду війни, що тривалий час розглядався як другорядний, допоміжний або винятковий. У доступній формі показано як радянським жінкам доводилося замінювати на робочих місцях чоловіків, воювати у ЧА, боротися з окупантами у складі партизанських загонів, ставати примусовими робітниками в Німеччині. Не залишилась поза увагою також трагічна доля жінок в українському повстанському русі (с. 139).

Важливий із погляду повноти зображення граней війни розділ «Діти». Буремні події Другої світової змусили їх бути складовою руху Опору, боротися за своє майбутнє, вступаючи в УПА, радянські партизани та навіть на флот і у ЧА. Воєнний і післявоєнний періоди зверталися до дорослості дітей, яким доводилося завчасно вступати у серйозне життя та жертвувати дитинством. Примітним у даному випадку є факт, як 12-річний Я. Дацюк у 1941 р. потрапив до ЧА, де став розвідником, чотири рази отримував поранення та лише у 1944 р. через непризовий вік був направлений у тил (с. 153). Наслідки війни для дітей були гіркими, адже вона позбавляла їх дитинства, багато з них ставали сиротами й інвалідами.

У розділі «Руїна» відображені руйнівні наслідки Другої світової війни, які не обійшли її учасників, незважаючи на їх ідеологічну та політичну прихильність, вплинувши на життя як червоноармійця, так і українського повстанця й підпільника. Вигнання нацистів, окрім довгоочікуваного миру не принесло втіхи, оскільки післявоєнна руїна лише підтверджувала жорстокість війни, а повернення із німецького полону чи концентраційних таборів породжували серйозну перевірку та пильний нагляд держорганів. Відлуння війни засвідчило у післявоєнний час значні проблеми з продовольством. Зокрема, товари цивільне населення отримувало за картками, а звинувачених і засуджених за крадіжку зерна відправляли до виправно-трудова таборів, з яких не всі повертались (с. 183); за невихід на роботу до мобілізованих на збирання врожаю могла застосовуватися відповідальність за законом воєнного часу (с. 185).

В останньому розділі видання «(Не)закінчена війна» відображені долі людей, які підтримували ОУН і УПА та боролися проти більшовиків у післявоєнний період. Окрім даної проблеми на основі особистих речей і фото показані репресії радянського режиму проти Греко-католицької церкви, трансфер населення, який відбувся між Польщею та УРСР у 1944–1946 років. Варто відзначити, що у цьому розділі розміщені також фото із сучасної російсько-української неоголошеної війни на сході України, яка триває вже понад п'ять років, що демонструє прагнення авторів провести паралелі з останньою та «незакінченим етапом» Другої світової.

Позитивно оцінюючи високий рівень та унікальність рецензованого видання, хочемо висловити кілька зауважень. На нашу думку, варто було окремим розділом представити комуністичне

підпілля, радянський партизанський та український повстансько-підпільні рухи, оскільки вони були помітною сторінкою Другої світової війни на терені України. Їх діяльність вплинула на життя як цивільного населення, котре опинилося в німецькій окупації, так і на ситуацію у ряді регіонів України, де діяли останні. Окрім того, через більшовицьке та націоналістичне підпілля, партизанські й упівські загони пройшло не менше 350 тис. осіб у 1941–1944 рр. (*Патриляк, 2012: 234–236*).

Зазначимо також, що у книзі є окремі неточності. Зокрема, на с. 177 зазначені недостовірні дані, що льотчик Г. Волошин під час боїв у Східній Пруссії здійснив повітряний таран, у результаті якого ніби не загинув, а вижив (хоча тіло не було знайдено), залишившись без рук і ніг, слуху та здатності розмовляти. Він ніби у такому безмовному стані чверть століття прожив як «невідомий солдат» у спецінтернаті для інвалідів на о. Валаам. Однак кременчуцький краєзнавець В. Івушкін, здійснивши ретельне розслідування, встановив, що насправді Г. Волошин все ж таки загинув 16 січня 1945 р., а вся подальша історія про ніби те, що останній вижив, містифікація (*Івушкін, 2019*). У той же час у книзі вперше опубліковано сповіщення про загибель Г. Волошина, де автори документу помилилися, зазначивши невірне ім'я та прізвище його матері (с. 177). (Правильно мало бути так: Волошина Марія Кононівна).

Швидше за все, при підготовці тези до публікації цього документу автори-упорядники використовували статті російських або киргизстанських друкованих та Інтернет видань, які «роздули» історію-вигадку про льотчика Г. Волошина. (Як пояснював В. Івушкін, швидше за все, винний у тому, що російськомовні ЗМІ широко розповсюдили дану історію – син Г. А. Волошина, червоноармійця (призивався на війну з Киргизстану), який зник безвісті у 1942 р. Можливо, щоб отримати собі преференції за рахунок зовсім іншої людини, яка у роки війни здійснила героїчний вчинок і мала однакове прізвище, ім'я та по батькові, він у 1994 р. поставив пам'ятник батьку на чужій могилі на о. Валлам. Таким чином, син Волошина-червоноармійця перетворився у нащадка льотчика, що таранив німецький літак. Він також присвоїв йому звання Героя Радянського Союзу, яке надане йому не було (тому в багатьох публіцистичних статтях зазначається, що пілот Г.А. Волошин ніби отримав його посмертно!) (Особистий архів

А.Ю. Сухих). Звичайно, що варто було перевірити ці дані на достовірність за допомогою документів, хоча це досить клопітка робота, як доводить дослідження В. Івушкіна.

У цілому варто відзначити, що рецензоване видання є унікальним у своєму роді та підготовлене на високому рівні. Структура книги підтверджує, що вона має науково-популярний формат і розрахована на широкого читача, хоч може бути особливо корисною для фахових істориків, оскільки у ній розміщені досить багато маловідомих фактів, які висвітлюють особисті сторінки гірких і щасливих історій людей в умовах безжалісного воєнного буття. Завдяки останнім відображена багатогранність і строкатість Другої світової війни на території України, складні реалії останньої, що ставила людину на межу виживання.

Використані посилання

Ивушкин В. Э. *Летчик мл. лейтенант Волошин Григорий Андреевич (когда правда превращается в ложь)*, [online] Доступно: <http://gorod-kremenchug.pl.ua/Kremenchug_1941-1943/Voloshin/Voloshin.html> [Дата звернення 01 вересня 2019]

Лист від В. Івушкіна (28.08.2019 р.). *Особистий архів А. Ю. Сухих*.

Патриляк І. К., 2012. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.), Львів, Часопис, 592 с.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Виздрік В. С. Ідеологічний вплив Росії на український соціум Галичини напередодні та початковому етапі Першої світової війни.....3

Войтович Л. В. Військова діяльність князя Костянтина Івановича Острозького.....17

Муравський О. І., Апальков М. В. Військово-політичні аспекти діяльності Львівської обласної ради (1990 – 1991).....33

Г'єх Н. Р. Архітектурні зміни Жовківського замку – оборонної споруди часів Яна Собеського 43

Терський С. В. Оборонне будівництво на тлі військово-політичної ситуації у Східному Прикарпатті в другій половині XIII – XIV ст. 55

100-РІЧЧЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Дем'янюк О. Й. Перебування 8-ї армії Південно-Західного фронту у Волинській губернії під час Першої світової війни.....65

ДО 75-РІЧЧЯ ПЕРЕМОГИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

Гулай В. В., Дмитришин Н. М. Львів липня 1944 року в стратегічних наступальних планах та бойових діях Червоної Армії та Армії Крайової проти Вермахту. Частина 1.....77

Трофимович В. В., Антонюк Я. М. Протинацистська діяльність СБ ОУН(Б) (1941 –1944) 87

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Бураков Ю. В. Військово-політичне співробітництво України з Північно-атлантичним альянсом на сучасному етапі.....111

Задунайський В. В. Військові хитрощі кубанських козаків під час анти-більшовицького повстання у Баталпашинському відділі влітку 1918 р. за спогадами А.Г. Шкуро.....121

Питльована Л. Ю. США і «Північний потік-2» у сучасній політичній карикатурі.....135

Проховник П. М. Міжнародне військове співробітництво Збройних Сил України (на прикладі військового з'єднання «ЛитПолУкрбриг»).....157

Стрільчук Л. В. Війни пам'ятників у сучасних українсько-польських відносинах: відгомін минулого чи політизація історичної пам'яті?.....168

ІСТОРІЯ ОЗБРОЄННЯ І ВІЙСЬКОВОЇ ТЕХНІКИ

Верхотурова М. А. Гармати XVI – XVII ст. у сучасній музейній експозиції.....181

Ткачук П. П., Харук А. І. Будівництво річкових бойових кораблів на українських верфях в першій половині XX ст. 193

ЛОКАЛЬНІ ВІЙНИ ТА ЗБРОЙНІ КОНФЛІКТИ СУЧАСНОСТІ

Турчак О. В., Надрага М. С. Нормативно-правова база щодо збереження документів та матеріалів російсько-української війни.....206

Хардель Р. З., Мельник О. М. Висвітлення російської збройної агресії проти України в історичних онлайн-джерелах.....217

Харук А. І., Сороківська-Обіход А. І. Висвітлення російсько-грузинської війни 2008 р. у західній історіографії.....228

НАУКОВІ ОГЛЯДИ, РЕЦЕНЗІЇ

Литвин М. Р. На захисті польської держави.....241

Трофимович Л. В., Сухих А. Ю. Непроговорена до кінця Друга світова війна.....245

C O N T E N T S

HISTORY OF UKRAINE

- Vyzdryk V.* The ideological influence of Russia on the ukrainian Galicia society on the eve and initial stage of the First World War 3
- Voytovych L.* Duce Konstantyn Ivanovych Ostrozshsky as a combat general.....17
- Muravskiy O., Apalkov M.* Military and political aspects in the activities of the Lviv Oblast Council (1990 – 1991) 33
- Piekh N.* Architectural changes of Zhovkva castle during the times of Jan Sobieski 43
- Terskyj S.* Eastern Carpathian region’ defense construction in the second half of the 13th - 14th centuries: on the background of the military-political situation 55

100 years OF UKRAINIAN REVOLUTION

- Demianiuk O.* Stay of the 8th army of the southwestern front in Volyn region during the First World War 65

75th ANNIVERSARY OF VICTORY IN THE SECOND WORLD WAR

- Gulay V., Dmytryshyn N.* City of Lviv in July 1944 in strategic offensive plans and hostilities of the Red Army and the Krajova Army against the Wehrmacht.....77
- Trofymovych V., Antoniuk Y.* Anti-nazi activity of the SB OUN(B) (1941–1944) ...87

WORLD HISTORY

- Burakov Y.* The military political cooperation of Ukraine with North Atlantic Alliance at the current stage.....111
- Zadunaiskyi V.* Military tricks of the kuban cossacks during the anti-bolshevik uprising in the batalpashin district in the summer of 1918, according to the memories of A.G. Shkuro.....121
- Pytlovana L.* USA and North Stream-2 in modern political cartoons 135
- Prohovnik P.* International military cooperation of the Armed Forces of Ukraine (on the example of a military union «LitPolUkrbrig»).....157

Strelchuk L. The wars of monuments in modern Ukrainian-Polish relations: an elevation of the past or politization of historical memory?.....168

HISTORY OF WEAPONS AND MILITARY EQUIPMENT

Verkhoturova M. Guns of the 14-18th centuries in the modern museum exposition ..181

Tkachuk P., Kharuk A. Construction of river fighting ships at ukrainian shipyards in the first half of the XX century 193

CURRENT LOKAL WARS AND ARMED CONFLICTS

Turchak A., Nadruga M. Normative and legal basis for the preservation of documents and materials of the russian-ukrainian war 206

Khardel R., Melnyk O. Elucidation of russian armed aggression on the territory of Ukraine in historical online sources.....217

Kharuk A., Sorokivska-Obikhod A. The problem of coverage of the Russian-Georgian war in August 2008 in the Western historiography 228

SCIENTIFIC REVIEWS

Lytvyn M. At defense of the Polish state. Ostanek Adam Adrian. In the service of the Fatherland. The Polish Army in the security system of the south-eastern voivodships of the Second Polish Republic (1921–1939). Warsaw, 2019. 516 p. ...241

Trofymovych V., Suchych A. Not discussed enough Second World War. L. Legasov (Project Manager). Kyiv. National Museum of Ukrainian History in Second World War. Memorial Complex. 2018. 220 p. 245

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ВІЙСЬКОВО-НАУКОВИЙ ВІСНИК

Випуск 32

Відповідальний за випуск *А.Ю. Щеглов*
Редактори *Л.В. Актямова, Т.В. Животова, Н.С. Хмелюк*
Коректор *О.М. Мінеєва*
Комп'ютерний набір і верстка *А.А. Патрушева*

Підписано до друку 07.11.2019 р.
Формат 60х90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Офсетний друк.
Умов. друк. арк. 16,00
Обл.-вид. арк. 13,48
Тираж 100 прим.
Замовлення № 82

Видавець та виготовлювач – Національна академія
сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного
79012, м. Львів, вул. Героїв Майдану, 32
тел.: (032) 258-44-12

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3939
від 14.12.2010 р.